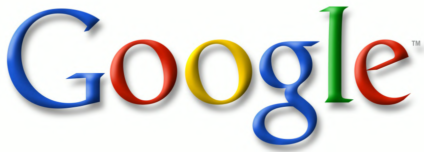

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

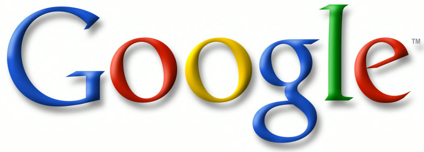

Это цифровая коиия книги, хранящейся для иотомков на библиотечных иолках, ирежде чем ее отсканировали сотрудники комиании Google в рамках ироекта, цель которого - сделать книги со всего мира достуиными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских ирав на эту книгу истек, и она иерешла в свободный достуи. Книга иереходит в свободный достуи, если на нее не были иоданы авторские ирава или срок действия авторских ирав истек. Переход книги в свободный достуи в разных странах осуществляется ио-разному. Книги, иерешедшие в свободный достуи, это наш ключ к ирошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все иометки, иримечания и другие заииси, существующие в оригинальном издании, как напоминание о том долгом иути, который книга ирошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использовапия

Комиания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы иеревести книги, иерешедшие в свободный достуи, в цифровой формат и сделать их широкодостуиными. Книги, иерешедшие в свободный достуи, иринадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, иоэтому, чтобы и в дальнейшем иредоставлять этот ресурс, мы иредириняли некоторые действия, иредотвращающие коммерческое исиользование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические заиросы.

Мы также иросим Вас о следующем.

- Не исиользуйте файлы в коммерческих целях.
  Мы разработали ирограмму Поиск книг Google для всех иользователей, иоэтому исиользуйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отиравляйте автоматические заиросы.
  Не отиравляйте в систему Google автоматические заиросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного иеревода, оитического расиознавания символов или других областей, где достуи к большому количеству текста может оказаться иолезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем исиользовать материалы, иерешедшие в свободный достуи.
- Не удаляйте атрибуты Google.
  В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он иозволяет иользователям узнать об этом ироекте и иомогает им найти доиолнительные материалы ири иомощи ирограммы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
  Независимо от того, что Вы исиользуйте, не забудьте ироверить законность своих действий, за которые Вы несете иолную ответственность. Не думайте, что если книга иерешла в свободный достуи в США, то ее на этом основании могут исиользовать читатели из других стран. Условия для иерехода книги в свободный достуи в разных странах различны, иоэтому нет единых иравил, иозволяющих оиределить, можно ли в оиределенном случае исиользовать оиределенную книгу. Не думайте, что если книга иоявилась в Поиске книг Google, то ее можно исиользовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских ирав может быть очень серьезным.

О программе Поиск кпиг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне достуиной и иолезной. Программа Поиск книг Google иомогает иользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый иоиск ио этой книге можно выиолнить на странице http://books.google.com/

A 470749 DUPL

PROPERTY OF
University of
Michigan
Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

130

PROPERTY OF
University of
Michigan
Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

183

Kostomarov, Nikolai Ivanovič.

Літературный додатокъ „Дѣла“

БІБЛІОТЕКА НАЙЗНАМЕНИТШИХЪ ПОВѢСТЕЙ
пôдъ редакціею Ивана Белея
Томъ ~~LIX.~~ 58.

N:281

КУДЕЯРЪ

историчиа хроніка

въ трехъ частяхъ

Николы Костомарова.

ЛЬВÔВЪ 1897.
Накладомъ редакціи „ДѢЛА“

Зъ друкарнѣ Института Ставропігійского, пôдъ зарядомъ
Іосифа Гузара.

891.798
K962 ku
1897

13-219285

ЧАСТЬ ПЕРША.

I.

Гостѣ.

Бувъ падолистъ. Свитало. Въ домѣ священика Никольскои церкви, въ Китай-городѣ, горѣли свѣтла. Въ просторôй свѣтлици зъ малыми чотирогранными вô-концями робили ся приготовленя до выѣзду знатного вельможи. Двое слугъ вытащили великій куферъ зъ кута, зъ-поза кафлевои печѣ, де на двохъ полицяхъ складано всякй рѣчи, та добували зъ куфра всѣлякй уборы. Вельможа обувъ ся въ сафіяновй чоботы зъ срѣбными узорами, выложенй бобрами, надягъ зеленй суконнй штаны, що входили въ чоботы, бѣлый жупанъ зъ турецкои габы, а на верхъ оксамитный темночервоный козацкій кобенякъ зъ выкладанымъ бобровымъ ковнѣромъ и гронсставымъ обшитемъ. Сей убôръ бувъ коротшій вôдъ тогдѣшного московского кафтана, зъ однымъ тôльки грушковатымъ гудзикомъ, и пôдперѣзувавъ ся поясомъ, такъ густо вышитымъ золотыми бляшками, що не можна було розпôзнати матеріи, зъ якои бувъ зробленый. За поясомъ застромленый бувъ киндҗалъ зъ круглою ручкою, прикрашеною однымъ великимъ смарагдомъ; зъ лѣвого боку у вельможи висѣла крива турецка шабля, въ срѣбнôй похвѣ и зъ туркусами на

рукояти; а на груди висѣвъ золотый ланцюхъ зъ медальіономъ, на котрôмъ було представлене сходяче сонце. Одягнувши ся, вельможа вôдправивъ службу, добувъ зъ шкатулки, выложенои перламутрою, перґамінову книжку и ставъ читати молитвы, звернувши ся до образу, передъ котрымъ горѣли три восковî свѣчки. Пôдчасъ того розсвитало.

У свѣтлицю вôйшовъ священикъ зъ хрестомъ и свяченою водою.

— Наробили мы клопоту тобѣ, отче — сказавъ вельможа. — Не ремествуй на насъ: не наша примха, а царска воля. Але я за твою гостину не остану тобѣ довжнымъ.

— Найчестнѣйшій господине князю — сказавъ священикъ, благословлячи хрестомъ вельможу та окроплюючи его свяченою водою, — коли бы государь-царь бувъ ласкавъ насылати намъ такихъ гостей, то намъ за се государю бити чоломъ зъ хвалою, а не жалувати ся на тѣсноту. Такихъ, якъ ты, на свѣтѣ небогато, бо-жь ты кровь свою неразъ проливавъ за цѣле христіяньство и страшный ставъ агарянамъ, яко Гедеонъ и Самсонъ. Боже тебе благослови! А я, грôшный богомолець твôй, буду молити Бога и Пречистую Єго Матѣрь, щобы царь-государь послухавъ твоеи доброи рады, „яже на брань съ нечестивыми измаильтяны".

— Всьо въ рукахъ Бога! — сказавъ вельможа. — Чоловѣкъ хоче такъ и сякъ, а якъ Богъ скаже: стôй, не рушь ся! — то всѣ людскî пляны зъ дымомъ пôдуть. Мовчи и дыхай!

Увôйшовъ царскій приставъ, поклонивъ ся князеви въ поясъ и промовивъ:

— Князю Димитріє Ивановичу! Государь-царь и великій князь Иванъ Василевичь всеи Руси запросивъ

тебе, велѣвъ явитись у себе та приславъ по тебе свого царского коня.

Князь всунувъ приставу кôлька червôнцѣвъ.

Увôйшли слуги, доповѣли, що всьо готове и накинули на вельможу соболеву шубу, покриту зеленою китайкою. Вельможа надѣвъ высоку чорну смушкову шапку зъ золотымъ перомъ и выйшовъ проводженый благословенями и желанями священика.

Сей вельможа то славный богатирь XVI-го вѣку — князь Димитрій Ивановичь Вишневецкій, староста черкаскій и канѣвскій, гетьманъ днѣпровыхъ козакôвъ и першій сподвижникъ ихъ славы. Медальонъ на грудехъ носивъ гербъ его княжого роду. Князь мавъ лѣтъ сорокъ пять, бувъ середного росту, зъ великимъ выпуклымъ чоломъ, що свѣдчило про розумъ и благороднôсть, та розкôшною русявою бородою. Въ его голубыхъ очахъ виднѣла ся простодушнôсть и доброта, разомъ зъ чимсь могучимъ и грôзнымъ; мимо лѣтъ его лице свѣтилось здоровлемъ и свѣжостію; у всѣхъ чертахъ и рухахъ пробивала ся внутрѣшна бодрôсть, сильна воля и довголѣтный досвѣдъ.

Выйшовши на ґанокъ, вôнъ побачивъ гуртъ своихъ козакôвъ; атаманы були въ червоныхъ а простѣ козаки въ чорныхъ киреяхъ и широкихъ шараварахъ, запущеныхъ у высокѣ чорнѣ чоботы. Однѣ вже сидѣли на коняхъ та одинъ по другôмъ выѣздили за ворота; другѣ держали за узды коней, готовлячись на нихъ вскочити.

Коло ґанку стоявъ сивый зъ чорными яблоками кôнь, на нѣмъ було червоне сафіянове сѣдло зъ позолоченымъ каблукомъ, пôдстелене чорнымъ въ червонѣ вышивки чапракомъ, зъ-пôдъ котрого виднѣли ся кôнцѣ жовтого покрывала зъ тороками. Пôдъ мордою у коня висѣла цѣла купка ремѣнцѣвъ, що розходили ся въ до-

линѣ и були засѣяні золотыми бляшками, а повысше колѣнъ були звôночки, що выдавали звукъ при порушеню коня. Вишневецкій вскочивъ на коня и выѣхавъ за ворота, приставъ ѣхавъ поручь него; впереду и позаду ѣхали козаки. Дорога ихъ вела по-при рядъ склепôвъ, по Червонôй Площи, де пôдъ той часъ розложило ся множество склепôвъ, шатеръ, лавокъ зъ рôзными припасами поживы. Нарôдъ, що радо глядѣвъ на проѣзжихъ зъ цѣкавости, бѣгъ за Вишневецкимъ, а въ товпы роздавались голосы: „ади юнака, якъ такому бісурмана не побити! Ба й бо нарôдъ у него якійсь рослый, крепкій, богатирскій!"

Вишневецкій въѣхавъ въ Фроловскі ворота Кремля, на котрыхъ въ ту пору роздались два удары боевого годинника, що означало другу годину пôсля тогдѣшного численя годинъ нôчныхъ и денныхъ, и въ тôй хвили повторили ся два удары на другихъ кремлѣвскихъ башняхъ, на котрыхъ були умѣщені годинники: на Никольскôй, Водянôй (надъ Москвою-рѣкою) и Ризоположеньскôй (що выходила на Неглинну). Трицать пищальникôвъ, що стояли на вартѣ, розступили ся и пôдняли свои пищалѣ (рôдъ стрѣльбы) до горы. Вишневецкій переѣхавъ помѣжь боярскими домами, побôчь Вознесеньского монастиря и побôчь церкви Николы Гостиньского, прямо до собору, та станувъ передъ золочеными кратами царского двору. Приставъ зôскочивъ зъ коня; но нѣмъ злѣзъ князь и всѣ козаки. Пôсля приказу пристава, князь вôдперѣзавъ свою шаблю, вôддавъ еи козакови, взявъ зъ собою чотирохъ атаманôвъ и одного козака, що нѣсъ ящикъ, та пôшовъ пѣшки вслѣдъ за приставомъ по благовѣщеньскихъ сходахъ. На ґанку, ради почести, була перша стрѣча, въ сѣняхъ друга. Вишневецкій вôйшовъ до передной палаты.

Царь Иванъ Василевичь сидѣвъ въ кутѣ пôдъ образомъ, одягненый въ голубый, вышитый срѣбными и золотыми мерѣжками кафтанъ, въ соболевôй шапочцѣ зъ перловою опаскою, въ рукахъ тримавъ палицю. Сей бувъ сухорлявый чоловѣкъ, зъ кляноватою борôдкою, зъ вузкимъ чоломъ и незвычайно живыми бѣгаючими очима, въ котрыхъ годѣ було що-небудь иншого добачити, крôмъ безперестанного неспокою и нерѣшучости. Побôчь него стоявъ думный дякъ Иванъ Висковатый, высокій, тонкій, зъ довгою шиею и задумчивымъ выразомъ очей.

Вишневецкій зробивъ вôдъ дверей три кроки впередъ и поклонивъ ся царю доторкнувши ся палцями до землѣ. Приставъ сказавъ:

— Князь Димитрій Ивановичь Вишневецкій приѣхавъ просити твои царскои милости, щобы ты, великій государю, бувъ ласкавъ та зволивъ его приняти въ холопство на вѣрну свою государску службу.

Дякъ Висковатый въ имени царя давъ вôдповѣдь, що царь похваляе князя Димитрія Ивановича, велить поспытати ся про здоровле и допускае его до своеи царскои руки.

Вишневецкій, пôдôйшовши близше, зôгнувъ колѣно и поцѣлувавъ лежачу на колѣнахъ царя царску руку, а вôдтакъ вôдôйшовъ, вдивляючи ся въ государя.

Приставъ заявивъ, що князь Димитрій просить зробити ему ласку — хоче пôднести въ дарѣ цареви турецку шаблю рѣдкои роботы. Козакъ поставивъ скринку на столѣ та еи отворивъ. Тамъ лежала шабля зъ рукоятью обсыпаною рубінами, туркусами и смарагдами.

— Най Господь тобѣ помагае, князю Димитріе Ивановичу! — сказавъ царь Иванъ: — коли ты зъ власнои волѣ забажавъ служити намъ по щирости, то мы

тебе будемо любити и служьбы твоеи не забудемо. Ну, а чи вôддавъ ты Черкаси и Канѣвъ брату нашему, королеви Жигмонтови-Августови такъ, якъ мы велѣли, за для того, бо мы теперь зъ братомъ нашимъ королемъ на въ борбѣ?

— Весьо учинивъ такъ, якъ вôдъ тебе, государя, приказано було, — сказавъ Вишневецкій: — а нинѣ зроби ласку холопамъ твоимъ: вели слово вызказати.

— Говори, — сказавъ царь: — послухаю, коли що гарного скажешь.

Вишневецкій сказавъ:

— Козаки мѣстъ Черкасъ и Канева та всѣ тамошнѣ мешканцѣ, зъ роду рускѣ люде правдивои всхôдпои вѣры, тобѣ, великому государеви, суть прихильнѣ и бажають поступити пôдъ твою высоку державну руку на вѣки невôдступно. Цѣла земля кіѣвска зъ Украиною и зъ землями волиньскою та галицкою твоя государева споконвѣчна батькôвщина рôвноапостольского князя Володимира; але половиною ей вже давно заволодѣли Поляки, а другою теперь думають заволодѣти вôдъ Литвы. И намъ бы не бути пôдъ латиньскимъ государемъ; а краще намъ бути пôдъ своими рôдными правовѣрными государями.

Въ часѣ сеи промовы Иванъ Василевичь безперестанно крутивъ ся, вертѣвъ своею палицею, якъ чоловѣкъ, що не въ силѣ скрыти свого зворушеня, та показувавъ, що слухае щось приемного и неприемного. По скôнченôй промовѣ вôнъ сказавъ щось Висковатому, а Висковатый проголосивъ грôмко:

— Князю Димитріе Ивановичу, ты поговоришь зъ царскими боярами, що тобѣ ихъ государь пришле на розмову.

— Чули мы, — сказавъ царь, — що ты, князю

Димитріе, бивъ ся зъ невѣрными за благечестиву вѣру, и мы тебе за се похваляемо, надѣючи ся, що й дальше пôсля нашихъ приказôвъ будешь бити ся противъ нашихъ неприятелѣвъ; а за твою прихильнôсть, що прийшовъ до насъ, даемо тобѣ на власнôсть городъ Бѣлевъ зъ нашими селами и доходами, а твоихъ атаманôвъ и козакôвъ, що прийшли зъ тобою, велимо надѣлити селами.

Всѣ поклонили ся.

Приставъ давъ знакъ и Вишневецкій выйшовъ зô своими атаманами.

Князя провели черезъ сѣни и ґанокъ до т. зв. Малоя Избы, напротивъ дверей Благовѣщеньскои церкви. Тамъ на вступѣ Вишневецкій побачивъ давного свого знакомого дяка Ржевского, зъ котрымъ товаришували въ недавныхъ битвахъ зъ татарами. Поцѣлували ся якъ давнѣ приятелѣ. Въ Избѣ по серединѣ стоявъ стôлъ, за котрымъ сидѣли три достойники. При входѣ князя они встали зъ-за стола и пôдôйшли до него. Се були: князь Андрѣй Михайловичь Курбскій, Алексѣй Адашевъ и братъ его Данило.

Алексѣй Адашевъ числивъ зъ трицять пять лѣтъ, мавъ овальне довге лице, коротко обстрижене волосе и невелику клиновату борôдку. Незвычайна доброта ясьнѣла въ его розумныхъ голубыхъ очехъ. Вôнъ постôйно мавъ рѣсницѣ опущенѣ въ долину, а коли споглядавъ на того, зъ кимъ розмавлявъ, то здавало ся, що видѣвъ на скрôзь, що у другого на гадцѣ. Въ Москвѣ говорили, що Адашевъ самъ нѣколи не скаже неправды, ба й другому передъ Адашевымъ трудно було збрехати: слова не скаже, лише погляне и засоромить. Вôнъ бувъ одягненый въ чорный суконный кафтанъ безъ всякихъ прикрасъ, а на ковнѣри его сорочки не видно було нѣ зо-

лота, нѣ перелъ, якъ се було тогдѣ въ звычаю у знатныхъ людей, ино узоры вышитй червоныымъ шовкомъ его жѣнкою. Братъ его, Данило, бувъ одѣтый вже бôльше стройно. Въ его круглôмъ румянôмъ лици пробивало ся стôльки добродушности, скôльки живости и вôдваги. Выглядъ Андрея Михайловича Курбского вказувавъ иншого чоловѣка, анѣжь оба Адашевы: его высокій рôстъ, велике отверте чоло, гордый а заразомъ привѣтливый поглядъ, величава стать — зраджували въ нѣмъ чоловѣка, що богаго кладе на свôй рôдъ и своихъ предкôвъ, чоловѣка, для котрого не було нѣчого тяжшого, якъ згинати шию передъ кимъ бы се й не було.

— Най Богъ благословить твôй прихôдъ! — сказавъ Алексѣй Адашевъ Вишневецкому.

— Радуемо ся и радость наша не отниметея отъ насъ, — сказавъ Курбскій: — бо узрѣхомъ помѣжь собою не яко гостя и чужоземця, а яко единоземця и товариша славного роду, знатного войовника, котрого слава залунала не ино по нашихъ россійскихъ земляхъ, але досягла найдальшихъ сторôнъ, ґерманьскихъ, римскихъ, испаньскихъ, и на котрого возлагають упованіе сыны христіяньскій.

— Нашъ, нашь князь Димитрій Ивановичь, — говоривъ Данило Адашевъ: — прийшовъ ты до насъ, не пожалуешь. Тутъ найдешь вѣрныхъ приятелѣвъ. Ось, якъ то я приѣздивъ до тебе вôдъ царя-государя, тогдѣ мы въ розмовѣ й говорили: Огъ якъ бы то ты бувъ нашь! Теперь сталось такъ. Теперь празникъ у насъ на всю Русь!

Всѣ обнимали и цѣлували Вишневецкого. Вишневецкій представивъ своихъ чотирохъ атамановъ, назвавши ихъ имена, вôдтакъ сѣвъ зъ боярами за стôлъ; атаманы сѣли подальше на лавкахъ. Курбскій зачавъ:

— Государь-царь выславъ насъ на розмову. А намъ бы тебе найперше послухати, та й зъ устъ твоихъ почути про славнѣ твои подвиги.

— Якѣ подвиги! — сказавъ Вишневецкій. — Коли-бъ и справдѣ що зробило ся, то годить ся приписати се Богови. А менѣ про себе нема нѣчого гарного сказати. Хиба-жь хвалити ся своею неудачію?

— Такъ що-жь, — сказавъ Данило: — апостолъ Павло хваливъ ся немощами, а твои немощѣ и неудачѣ славнѣйшѣ якъ побѣды другихъ.

— Хто не чувавъ, — сказавъ Курбскій, — якъ ты вôдбивавъ ся вôдъ многочисленныхъ крымскихъ ордъ на Хортици!

— А все-таки покинувъ Хортицю, — перебивъ Вишневецкій, — длятого, що великій государь не приславъ помочи на часъ, а тутъ король пише: забери козакôвъ зъ островôвъ. Ось, Днѣпро знову въ рукахъ поганцѣвъ. Але справа поправить ся, наколи воля царска буде. Въ Крыму вже два роки не родило ся збôже; въ цѣлôй ордѣ выпалило траву; конѣ выгибли; на худобу зараза и на людей морова пошесть. Теперь бы и вдарити на поганыхъ. Дôставъ бы ся его царскому величеству цѣлый Крымъ зô всѣми степами, увôльнились бы христіяньскѣ люде въ Крыму, а ихъ тамъ чимало; зачнемо вôдволѣкати, — ино поганцѣ дѣтей ихъ побусурманять та й душѣ христіяньскѣ пропадуть. Государь-царь надъ сподѣване для мене ласкавъ: подарувавъ менѣ Бѣлевъ зъ селами; але я не за наживою приѣхавъ; у мене власныхъ сѣлъ доволѣ: все готовъ вôддати за вызволене братôвъ своихъ христіянъ вôдъ поганцѣвъ. Тожь я приѣхавъ изъ-за того, щобы зъ своими козаками, разомъ зъ вами, противъ невѣрныхъ бити ся и царскому величеству крымскій юртъ покорити, а ему, великому

государеви, вся наша Украина готова чоломъ вдарити на вѣчне пôдданьство.

— Князю Димитріе Ивановичу, — вôдрѣкъ Адашевъ, — за-для того, щобы намъ Богъ помôгъ завоювати кримскій юртъ, не можна задирати ся зъ королемъ, а треба бути зъ нимъ въ мирѣ и союзѣ противъ бусурманъ.

— Досить дурницъ — сказавъ Курбскій, — наробили нашй дѣды, били ся мѣжь собою та бусурманъ нанимали одні противъ другихъ: Москва на Литву, Литва на Москву. Теперь годить ся Москвѣ зъ Литвою и Польщею жити въ приязни та разомъ ити на поганцѣвъ.

— Оно бы такъ, бояре, — сказавъ Вишневецкій, — тôльки у насъ король Жигмонтъ-Августъ ино зъ имени король, а тѣломъ и розумомъ немôчный. Всѣмъ у него правлять Ляхи, а Ляхи нашôй рускôй земли добра не бажають и въ союзѣ бути зъ ними, то цѣла бѣда. До вôйны не надають ся: имъ бы тôлько обжирати ся и запивати ся та на мягкихъ постеляхъ вылегувати ся. Ось се ихъ дѣло! До того они люде непостôйнй и слова не дотримають: вôйдуть зъ вами въ союзъ, а вôдтакъ и самі на вôйну не пôйдуть и козакôвъ не пустять.

— На турецкого царя треба зважати, — сказавъ Адашевъ. — Крымскій царь голдовникъ турецкого, и турецкій вступить ся за нимъ. А така справа не легка. Треба запоручити ся крѣпкимъ союзомъ зъ сусѣдными державами.

— Турецка сила, — сказавъ Вишневецкій, — страшна угорскому королеви и польскому, а московскôй державѣ она не може нанести великого зла. Мы Крымъ завоюемо и насъ Турки не выпруть зъ Крыму, будуть бояти ся войска свои высылати въ степы; а коли-бъ вôдважили ся на таке, то не дôстануть въ степу поживы нй

для коней нѣ для себе, та й выгинуть до ноги. Турецкій царь хвалить ся, що вôнъ непобѣдимый; а длячого? Христіяне нѣякъ не змовлять ся разомъ стати противъ невѣрныхъ. Одно царство воюе и не дасть рады Туркамъ, а всѣ другѣ думають: сильный Турокъ, и кождый боить ся помагати сему, на кого бусурмане пôйдуть.

— Про се, щобъ змовити ся всѣмъ на Турка, справа веде ся довгѣ лѣта; ще й передъ нашими батьками и дѣдами про се говорили по всѣхъ царствахъ, а до сеи мѣры Богъ не поблагословивъ — сказавъ Алексѣй Адашевъ.

— И дети се не стане ся, — вôдрѣкъ Вишневецкій, — доки якесь одно царство безъ помочи другихъ не побье Турка. Ось, якъ мы Крымъ заберемо, тогдѣ всѣ скажуть: бусурманъ не такій могучій, якъ мы думали. Тогдѣ венеціяньска республика пôшле свои ґалеры на Бѣлеморе, и Мультане и Волохи повстануть, и перскій царь пôйде на Турка длятого, бо вôнъ ему давный ворогъ; а вы знаете, скоро неприятелеви въ чôмъ не поведе ся, то всѣ, що перше его боялы ся, кинуть ся на него. Ось тôлько зъ ливоньскими Нѣмцями треба вамъ помиритись, бо черезъ се творить ся спôръ въ христіяньствѣ, а бусурмане тѣшать ся.

— Ливоньскѣ Нѣмцѣ обидили нашого государя, — сказавъ Адашевъ, — и нашь государь пôславъ за се на нихъ войско, та многѣ мѣста вже покорили ся. Най бють чоломъ нашому государеви, а то они мира зъ нами не хотять, майстеръ иде на нашѣ городы.

— Говорять, — сказавъ Вишневецкій: — бути може, вороги выдумують, немовь бы то московскѣ люде въ Ливоньскихъ земляхъ поступали не по христіяньски, людей мирныхъ убивали, жѣнокъ безчестили, дѣтей убивали; а въ нѣмецкôй мовѣ книжки такѣ выпечатанѣ, де

описуе ся, якъ московскŷ люде нѣмецкихъ людей мучать, та додані до того рисунки, а се московскôй державѣ не въ честь.

— Мало чого не пишуть, — вôдрѣкъ Алексѣй Адашевъ.

— И мало чого на вôйнѣ не буває, — додавъ Данило Адашевъ: — коли дѣяло ся таке, то се вôдъ татаръ а не вôдъ нашихъ.

— Минувшого року, — сказавъ Курбскій, — я самъ побивъ ихъ кôлька разôвъ и полонивъ ихъ начальникôвъ, та не тôлько не велѣвъ нѣкого мучити, а противно приказавъ кормити, одягати и начальникôвъ за стôлъ саджавъ. А тамошнй простŷ люде, чухна и лотыгола, самŷ Нѣмцѣвъ не люблять и хотять бути въ пôдданьствѣ у нашого государя, та мы, воеводы, радимо нашому государю, тамошныхъ людей гладити и давати имъ пôльги, а не вôдпыхати ихъ жорстокостью вôдъ себе. Нинѣ же, ради загальнои справы христіяньскои, вôйны зъ невѣрными, мы будемо подавати цареви раду помирити ся зъ ливоньскими Нѣмцями, кобы они лишь побили чоломъ за-про миръ. А ты, княже Димитріе Ивановичу, якъ думаешь, коли нти на Крымъ и въ яку пору?

— Передовсѣмъ, — сказавъ Вишневецкій — треба поставити городокъ на Пслѣ и поробити судна та чайки, а зъ весны выслати войско на суднахъ по Днѣпру на море, до Козлова, а друге войско на суднахъ пôшло бы по Дону, на другій крымскій берѣгъ, идъ Кафѣ. А рôвночасно послати на Крымъ черкескихъ князѣвъ, що послушнŷ царскому величеству. Опôсля треба доконче, щобы царь-государь зволивъ самъ выступити зъ головнымъ войскомъ, якъ се вôнъ ходивъ пôдъ Казань, а то длятого, що коли самъ царь выступить, то за нимъ всѣ

..ымо пойдуть; и нашй козаки, почувши про царскій походъ, всѣ пойдуть своими головами.

— А скôлько у васъ козакôвъ буде и яка ихъ сила? — поспытавъ Алексѣй Адашевъ.

— А чи дорôдни оня? — поспытавъ Курбскій.

— У насъ — вôдповѣвъ Вишневецкій, — така пословиця: де кракъ тамъ козакъ, а де байракъ, тамъ сотня козакъ. А яка у нихъ бувае сила, я вамъ сейчасъ покажу.

Вôнъ обернувъ ся до чотирохъ атаманôвъ и сказавъ одному зъ нихъ щось шепотомъ.

Выступивъ атаманъ, широкоплечій, высокій, смаглявый, зъ чорною бородою, зъ густыми навислыми бровами, зъ выстаючими скулами и мрачнымъ, неприємно сумнымъ выразомъ очей. Вôнъ хопивъ одною рукою тяжке крѣсло, на котрôмъ сидѣвъ Алексѣй Адашевъ, разомъ зъ нимъ, высоко пôднявъ до горы и обережно поставивъ на свое мѣсце.

— Се — сказавъ Вишневецкій, — вôнъ зъ почести пôднѣсъ боярина; але коли кримского хана зъ его трону такъ пôдôйме, то вже не поставить на землю, а кине, щобъ розшибъ ся въ дрôбнй кусочки. А хочете бачити ихъ военну дородиôсть, то выведѣть ихъ въ поле и велѣть стрѣляти до цѣли: коли одинъ промахне ся, то велѣть мене самого застрѣлити... А коли пôйде государь зъ войскомъ на Крымъ, то велѣть чурамъ возити за государемъ запасы и ставити городки, а въ тыхъ городкахъ лишати военныхъ людей зъ припасами, щобы вôдъ городу до городу була чиста дорога; а государеви ити на Перекопъ. Ось, мы зъ трехъ сторôнъ ударимо на крымскій юртъ, а христіяне, що въ Крыму живуть, повстануть на бусурманъ.

— Гарно, справедливо, гарно говоришь, князю Ди-

митріє Ивановичу, — сказавъ Данило Адашевъ: — вôдъ радости духъ замирае; слухаючи тебе, такъ и хоче ся въ поле на буеурманъ.

— Твоими губами намъ бы ино мѣдъ пити, — сказавъ Курбскій. — Ось кобы то тôлько всѣ такъ думали, якъ мы, а то при боцѣ государя суть противники нашихъ плянôвъ.

— Мы передамо твое слово великому государеви, — сказавъ Алексѣй Адашевъ, — а якъ ему Господь Богъ на душу положить, такъ и буде.

— А що се за такій Самсонъ, — поспытавъ Курбскій, покôнчивши розмову про справу: — въ-вôдки ты его роздобувъ?

— Хто вôнъ такій, — вôдповѣвъ Вишневецкій, — про се нѣ вôнъ, нѣ я не знаемо. Догадуемось тôлько, що по вôтци, по матери, вôнъ московскій чоловѣкъ, вашъ землякъ.

— Якъ се, не знаете? — поспытали бояре.

Вишневецкій сказавъ:

— Бôльше якъ двацять лѣтъ тому назадъ, ходили нашѣ козаки на татарôвъ и збурили татарскій авлъ, взяли одного раненого татарина въ полонъ, а на его дворѣ бувъ сей молодець, ще тогдѣ малый, оттакъ въ десять або одинацять лѣтъ! Татаринъ показавъ на него и говоривъ: сей хлопець бувъ вашои вѣры, мы взяли его дитиною въ московскôй земли и обрѣзали, а вôнъ бувъ вашъ, мы зняли зъ него хрестъ. Бôльше нѣчого мы не могли допытати ся вôдъ татарина, вôнъ зачавъ конати и умеръ, мы вôдъ его татарки взяли золотый хрестъ.

— А паробокъ вмѣе по руски? — поспытавъ Данило Адашевъ.

— Выучивъ ся мѣжь нами, — сказавъ Вишневецкій — а якъ взяли, то нѣчого не знавъ.

— Атамане, — сказавъ Курбскій, — покажи намъ свôй хрестъ.

Атаманъ знявъ зъ шиѣ золотый хрестъ и подавъ.

— О, тутъ е и напись, — сказавъ Курбскій та зачавъ розбирати: *благос...род...* мабуть родичѣвъ... слово... а другои буквы не розберу, не то люди, не то мыслѣте...: *сыну первенцу...* глаголь... рци... ба ще щось... Поглянь ты, Алексѣе Ивановичу.

— Не розберу, — сказавъ Алексѣй Адашевъ, поглянувши на напись.

— Якѣсь черты, — сказавъ Данило Адашевъ, — а ты дяче, чи не прочитаешь? — продовжавъ вôнъ, звертаючись до Ржевского.

Ржевскій зачавъ пильно придивляти ся хресту, поглядаючи заразомъ на атамана, котрый стоявъ зъ очевидною рôвнодушностью, впяливши очи вперѣдъ себе.

— Надъ глаголемъ щось нѣбы е, — сказавъ Ржевскій, — але що такого — Богъ его знае... Край стеръ ся, а за глаголемъ ще якесь слово було, та зъ него остала ся лишь одна черта.

— Такъ, — сказавъ Вишневецкій, — и у насъ не прочитали. Козаки не знали, яке имя ему дати, не то Григорій, не то Георгій, не то Гаврило; не знали, чи хрестити его другій разъ, чи нѣ, и вôдослали его до кіѣвского митрополита. И митрополитъ розбиравъ напись на хрестѣ, та не розôбравъ, а хрестити его вдруге не велѣвъ, длятого що хочь вôнъ бувъ обрѣзаный, такъ поневоли. Митрополитъ прочитавъ надъ нимъ молитву и давъ ему имя Георгій. Тогдѣ взявъ его до себе козакъ Тишенко, и вôнъ по нѣмъ ставъ звати ся рôвножь Тишенко, а друге прозвище дали ему Кудеяръ пôсля

якъ зачнуть перемѣнювати мечеты въ церкви... Алексѣя Адашева не було. Вôнъ нѣколи не являвъ ся на пиры, а приятелѣ его, знаючи се, не сердились на него. Всѣ привыкли говорити зъ Адашевымъ лише про справы. Обовязаный принимати кождого дня просьбы, подаванй на имя царя, вôнъ говоривъ, що кожда мінута, проведена нимъ безъ роботы, есть грѣхомъ, бо черезъ се можуть терпѣти невинно обидженй и нещастнй. Нѣхто не бачивъ сего чоловѣка, щобъ вôнъ смѣявъ ся, але за те нѣхто, що мавъ причину плакати, не вôдходивъ вôдъ него безъ потѣхи; ему було не до пирôвъ.

II.

Божевôльный.

Вôйна зъ Крымомъ була тогдѣ найживѣйшою квестіею московскои політики. По щасливôмъ покореню Казанѣ, по легкôмъ опôсля покореню Астраханѣ, на черзѣ стоявъ Крымъ; Москва збурила вже два розбишацкй гнѣзда, що остали зъ обломкôвъ Батыевои державы; лишало ся збурити трете, найнебезпечнѣйше. Справа була трудна, але за те вôдъ успѣху можна було надѣяти ся бôльше хôсна якъ вôдъ давныхъ побѣдъ. Много перепонъ громадило ся для выконаня великого пôдприемства, але головна причина була та, що въ радѣ прибочнôй царя не стало вже давнои однодушности, давнои рѣшучости, давного одушевленя.

Десять лѣтъ не минуло вôдъ тои поры, коли цѣла

Москва зъ своимъ царемъ ишла на Казань; тогдѣ всѣхъ мужѣвъ дорадныхъ и военныхъ сполучивъ священикъ Сильвестръ. Теперь богато зачало змѣняти ся.

Хочь отецъ Сильвестръ все ще не переставъ вплывати на царя Ивана Василевича спасительнымъ страхомъ, хочь все ще выдававъ ся вôнъ цареви чоловѣкомъ зъ высшою силою, але чувство зависимости вже давно непокоило царске серце. Зъ молокомъ мамки высссавъ Иванъ Василевичъ мысль, що вôнъ родженый поступати такъ, якъ ему захоче ся, а не такъ, якъ другî порадять; а на дѣлѣ выходило, що вôнъ робивъ все такъ, якъ другî ему пôдшептували, а головно, якъ захоче пôпъ Сильвестръ. Не притьмомъ, а мало-по-малу, немовь капля жолобить камѣнь, свѣдомôсть своеи самодержавности звôльняла Ивана Василевича вôдъ гнету, якій дававъ его неначе змора сплячого чоловѣка. Въ пору, коли се описуе ся, царь Иванъ боявъ ся Сильвестра, але не терпѣвъ его. Сильвестръ не годивъ ся въ многимъ такимъ, що було зъ-разу одно и те саме. Царица Анастасія, горячо и нѣжно любяча свого мужа, не полюбила Сильвестра: она бачила и розумѣла, якъ Сильвестръ тримавъ царя въ своихъ рукахъ страхомъ посыланыхъ ему свыше обявлень; при тôмъ Сильвестръ роздразнивъ нервову и недужу царицю тымъ, що въ характерѣ сповѣдника государя хотѣвъ пôдчинити его супруже жите правиламъ свого „Домостроя". Братя царицѣ, Захарѣны, зненавидѣли Сильвестра пôсля того, коли то въ часѣ небезпечнои недуги, що постигла царя Ивана, Сильвестръ разомъ зъ деякими боярами придумувавъ на случай царскои смерти такій порядокъ управы, абы охоронити Русь вôдъ власти Захарѣныхъ въ часѣ малолѣтности наслѣдника престола. Зъ двохъ братôвъ царицѣ, Никита, хочь и не любивъ Сильвестра,

але будучи честнымъ чоловѣкомъ, встримувавъ ся вôдъ всякихъ интригъ противъ него; за те другій, Григорій, злый и пôдступный, не залишавъ нѣякихъ средствъ, готовъ бувъ на всяку чорну клевету, на всякѣ интриги. Вôнъ наговоривъ цареви, що Сильвестръ, прихильно вôдносивъ ся до честилюбныхъ забагôвъ царского тѣточного брата Володимира Андрѣевича, немовь то старающого ся о престолъ зô шкодою правъ Ивановыхъ дѣтей. Користуючись набожностью сестры, Григорій Захаринъ безперестанно намавлявъ ея тягати зъ собою царя по монастиряхъ, чого не хотѣвъ Сильвестръ, взагалѣ не любячій тогдѣшныхъ монахôвъ дармоѣдôвъ; Григорій звѣвъ царя Ивана зъ монахомъ Григоріемъ Топорковымъ, бувшимъ ростовскимъ епископомъ, котрый въ тайнôй розмовѣ зъ царемъ завстыдавъ его и давъ ему приемну для него раду: нѣкого не слухати а робити такъ, якъ захоче ся.

Интриги Григорія и намовы любои жѣнки хочь настроили царя Ивана ворожо для Сильвестра, то все ще не могли спонукати царя до рѣшучого розрыву зъ своимъ сповѣдникомъ. Иванъ любивъ жѣнку, на скôлько бувають спосôбнѣ до любови такѣ егоистичнѣ натуры. Иванъ хитавъ ся то сюды то туды. Ось, пôдъ впливомъ жѣнки и ей братôвъ, вôнъ розгорювавъ злобою противъ Сильвестра, а Сильвестръ пригадае цареви, що мужъ голова жѣнцѣ и навѣть ще докине, немовь загально не звертаючи своеи замѣтки до царя, що зле поступае той мужъ, котрый у всѣмъ слухае примхъ жѣнки; тогдѣ Иванъ перейме ся своею гôдностью мужа, зачне сердити ся на жѣнку; але жѣнка розплаче ся гôркими сльозами и царь погодить ся зъ нею, а вôдтакъ для догодження ѣй выявить злôсть до Сильвестра; заразъ опôсля пôсля привычки вѣрить въ чудодѣйну силу Сильвестра,

самъ наетрашить ся своеи смѣлости и старае ся погодити ся зъ Сильвестромъ. Сильвестръ вкаже цареви на що небудь такого, що можна уважати знакомъ Божои волѣ; Сильвестръ що небудь якъ разъ передскаже и оно такъ стане ся; Сильвестръ забе голову цареви якимъ небудь текстомъ, якимъ небудь примѣромъ зъ біблійнои и візантійскои исторіи, такъ що царь не може противъ него нѣчого вôдповѣсти и хилить ся передъ мудростью сповѣдника.

Можна сказати, що всѣ интриґи противъ Сильвестра довго не могли бы були пôдорвати его могучости, коли бы Сильвестръ, якъ передъ тымъ, находивъ собѣ опору въ боярахъ. Але вже деякѝ бояре, передъ тымъ у всѣмъ послушнѝ Сильвестрови, зачали, такъ само якъ царь, непокоити ся моральною зависимостью вôдъ попа, самолюбство ихъ окрѣпляло ся, и ось, замѣсть сего, щобы якъ давнѣйше принимати безвзглядно его рады, замѣчали они Сильвестрови, що люде свѣтскѝ бôльше вôдъ попа надаютъ ся до державныхъ и военныхъ справъ. Рѣшаючою подѣею для Сильвестра була заходяча тогдѣ конечнôсть выбору мѣжь Крымомъ а Ливоніею. Отецъ Сильвестръ радивъ цареви не рушати ливоньскихъ Нѣмцѣвъ, жити взагалѣ въ мирѣ зъ христіяньскими краями, а противно старати ся порушити ихъ разомъ зъ Москвою на бусурманъ, а тымчасомъ самому ити на Крымъ та власноручно заткнути хрестъ на тôмъ мѣсци, де св. Володимиръ принявъ хрещене. Въ царскôй радѣ не всѣ подѣляли такій поглядъ: однѝ були за вôйною зъ Крымомъ, другѝ уводили ся легкимъ, якъ имъ выдавало ся, завойованемъ Ливоніи и придбанемъ моря. Самъ Алексѣй Адашевъ було захитавъ ся и не ставъ вôдмовляти царя вôдъ вôйны зъ Нѣмцями; царь любувавъ ся надѣею заволодѣти крѣпкими ґерманьскими го-

родини, про котрѣ мавъ неясне выображене, мѣшаючи Колывань (Ревель) зъ Норимберґією, Ригу зъ Реґенсбурґомъ. Духовнѣ достойники радо благословили царя на бôй зъ еретиками, латинянами и лютрами головно задля того, що знали, якъ се неприємно Сильвестру, а они не любили Сильвестра за се, що вôнъ, не будучи больше якъ пôпъ, бувъ сильнѣйшій вôдъ архієрея, не тôлько въ свѣтскихъ але и въ духовныхъ справахъ. Царица Анастасія не стримувала царя вôдъ вôйны зъ Ливонією за-для того, що нѣхто не жадавъ, абы самъ царь ишовъ въ похôдъ на Нѣмцѣвъ, а крымскои вôйны царица дуже бояла ся; она знала, що царя Ивана потягнуть до Крыму, якъ потягнули пôдъ Казань. Ливоньска вôйна зачала ся. Священикъ-любимецъ вôдъ самои хвилѣ свого вôлчженя до царя ще не привыкъ, щобы дѣлало ся що-небудь противне его бажаню; вôнъ сильно дорѣкавъ, вôнъ не вмѣвъ заволодѣти надъ собою, особливо коли злочины, доконуванѣ татарами Шигъ-Алея въ Ливонії, давали ему добродушну причину нарѣкати противъ насылания бусурманъ на христіяньскихъ мешканцѣвъ; вôнъ називавъ Ливонію бѣдною вдовицею, грозивъ Россіи за ню божимъ гнѣвомъ, передсказувавъ неудачѣ... Але що жь? немовь бы ему въ упокорене, замѣсть неудачь наступавъ успѣхъ за успѣхомъ! Сильвестръ подававъ ся на дальшій плянъ. Крымска справа, котру вôнъ такъ пôдпиравъ, обмеживши ся маловажнымъ що-до своихъ наслѣдкôвъ походомъ дяка Ржевского и Данила Адашева, була майже цѣлкомъ залишена. Теперь приѣздъ князя Вишневецкого пôднимавъ ей на ново. Смѣлый и красно-рѣчивый князь Димитрій Ивановичь посѣдавъ великій даръ зъеднувати собѣ любовь и потягати другихъ за собою; на пирѣ, якій давъ Курбскій, богато бояръ одушевили ся вже гадкою про вôйну.

Въ слѣдъ за симъ у царя Ивана Василевича зôбрала ся боярска рада. Люде, що вызначили ся при добутю Казанѣ, князѣ: Серебряный, Горбатый, Воротиньскій, Микулиньскій, Щенятевъ, Темкинъ, по примѣру Алексѣя Адашева и Курбского, крѣпко пôддержували тогдѣ вôйну зъ Крымомъ. Але супротивъ нихъ стану въ князь Петро Шуйскій гордый на свои успѣхи въ Ливоніи. Вôнъ ставъ доказувати, що нерозсудно залишати начате завойоване краины и вдавати ся въ нову вôйну, котра мусить втягнути московску державу у вôйну зъ Туреччиною. Шуйскій говоривъ такъ холоднокровно, такъ розважно, що декотрыхъ захитавъ а иншихъ приневоливъ призадуматись. Однакъ бôльшôсть все-таки була не по его сторонѣ; але царь приставъ до него: у Ивана вбила ся въ голову гадка, що вôнъ самодержавець, и за-для того многі повинні робити такъ, якъ вôнъ хоче, а не такъ, якъ многимъ хоче ся; видячи, що въ радѣ бôльшôсть за вôйною зъ Крымомъ, Иванъ радъ бувъ, що найшовъ ся противникъ сеи гадки и приставъ до него. Крôмъ того Иванови Василевичу не хотѣло ся, задля трусливости, ити самому на вôйну: тажъ и на Казань ходивъ мимо волѣ. Порѣшили обдумати и пождати. Тымчасомъ надôйшла вѣсть зъ Крыму, що ханъ Девлетъ-Гірей высылае у Москву посольство просити царя о миръ и дружбу, та пускае на волю захопленыхъ въ часѣ нападôвъ московскихъ полонникôвъ. И тѣ, що бажали вôйны зъ Крымомъ, и тѣ, що не бажали, выводили зъ сего вельми користні заключеня. Тѣ, що бажали, говорили, що се посольство хана означае его безсильнôсть, обаву передъ московскимъ оружемъ, и длятого треба чимъ скорше зачати зъ нимъ вôйну. Не бажаючі вôйны говорили: „Ось и гарно, значить можна и безъ вôйны погодитись зъ ханомъ, заключити гарный миръ, корист-

ный для московской державы". Такимъ чиномъ справа що-до вôйны оставала нерѣшена. Сторонники вôйны зъ Крымомъ були дуже огôрченѝ, але не тратили надѣѣ та придумували средства, якъ бы обернути справу на свôй ладъ. Нѣхто зъ бояръ не бажавъ такъ вôйны зъ Крымомъ, якъ князь Курбскій; по невдачи на радѣ зачавъ тайно нараджувати ся зъ Сильвестромъ и выгадувавъ способы, якъ бы то склонити царя до вôйны зъ татарами.

Царь Иванъ любивъ забавляти ся чимъ небудь чуднымъ, надприроднымъ, таемничимъ. Блаженнѝ, божевôльнѝ, вѣщуны, ворожбиты цѣкавили его и находили до него приступъ. Въ Москвѣ не переводили ся того рода люде; однѝ щезали, другѝ появлялись. Пôдъ той часъ въ Москвѣ звертавъ загальну увагу недавно появившій ся блаженный, худощавый старець, высокого росту, зъ довгимъ, бѣлымъ волосемъ, зъ великою подовгастою бородою, въ чорнôмъ довгôмъ одязѣ зъ грубои вовны, крою сорочки, въ острокôнчатôй шапцѣ, зъ палицею заввышки головы, и завсѣгды босый. Нѣхто не бачивъ у него торбины на плечахъ; не мавъ вôнъ сталого притулку въ Москвѣ; деколи ночувавъ де-небудь въ теплôй хатѣ якого милосердного чоловѣка, а деколи на улици коло церкви. Нѣхто не знавъ, зъ-вôдки вôнъ и хто вôнъ; а рôзнѝ здогады и вѣсти розносились о нѣмъ по Москвѣ. Дехто замѣчавъ въ его вымовѣ немовь щось не московского: однѝ говорили — вôнъ зъ Риму, другѝ — зъ Ефезу, третѝ — зъ Етіопіи, четвертѝ — зъ царства индійского; иншѝ впевняли, що вôнъ московскій чоловѣкъ зъ околиць надъ моремъ, двацять лѣтъ сидѣвъ на болотахъ, жививъ ся корѣнцями, а деякѝ здогадували ся, що вôнъ знатного роду та лишь ради Христа вырѣкъ ся богатства. Вôнъ, говорили про него,

видить, що робить ся за сто миль, вôдгадуе думки людскѣ, передсказуе будучнôсть; але коли пробували розмовити ся зъ нимъ, то вôнъ вôдповѣдавъ звычайно такъ, що трудно було зрозумѣти властивый змѣстъ его мовы. Сей блаженный мôгъ заходити до Сильвестра, помимо того, що Сильвестръ не любивъ подôбныхъ людей. Блаженный, приходячи до Сильвестра, не плѣвъ божевôльныхъ рѣчей, лишь говоривъ завсѣгды щось розумного; а коли Сильвестръ поспытавъ его: що вôнъ за одинъ? — блаженный замѣсть вôдповѣсти на пытане, просивъ Сильвестра нѣколи бôльше про се не допытувати ся. Блаженный чудувавъ Сильвестра короткими натяками на рôзнѣ справы, що вôдносили ся до тогдѣшнои полiтики горожаньского и церковного устрою; нѣчо, здавало ся, не було ему чуже, все его цѣкавило. Коли прибувъ Вишневецкiй и представлявъ ся цареви, блаженный прийшовъ до Сильвестра и зъ великимъ спôвчутемъ говоривъ о вôйнѣ зъ невѣрными. Сильвестръ розповѣвъ ему, що чувъ вôдъ другихъ про Вишневецкого, про его козакôвъ, та натякнувъ про атамана-силача зъ таемничимъ хрестомъ.

Блаженный слухавъ зъ напруженою увагою, а на его лици въ одну мить показавъ ся и щезъ немовь выразъ наполоханя, такъ що Сильвестръ поспытавъ его:

— Чи може ты не догадуешь ся, зъ-вôдки родомъ сей незнаный московскiй чоловѣкъ?

— Нѣ, — задумчиво вôдповѣвъ блаженный; — чи неодно може бути похоже, ба коли-бъ... Миръ христiяньству! Миръ христiяньству!

Однакъ Сильвестръ бачивъ, що блаженный якось змѣшавъ ся, та хотѣвъ було его допытуватись, але блаженный сказавъ:

— Годить ся православному войску ити на вызво-

лене многихъ тысячѣвъ хрещеныхъ братôвъ — и сей, въ золотымъ хрестомъ, най иде. и той, що въ мѣдяныиъ. Духове роджене паче тѣлесного!

Коли походъ на Крымъ не бувъ ухваленый на радѣ, блаженный прийшовъ до Сильвестра, а той розповѣвши ему про подѣю, додавъ:

— Тобѣ бы говорити всѣмъ православнымъ христіянамъ, щобы однодушно сполучили ся за святый хрестъ, ба й самого благочестивого царя тобѣ бы намовляти на вôйну.

Пôсля сего блаженный зачавъ являти ся коло Архангельского собора и кричати зô всѣхъ силъ: „Нôчь проминає, зачинає зорѣти, роса паде, молоко зъ неба польле ся". Царь побачивъ его и велѣвъ прикликати до себе у дворъ.

Прийшовши до царя, блаженный упавъ на землю, простягнувши руки въ передъ, а вôдтакъ скочивъ и закричавъ на цѣле горло:

— Царю, иди бусурманъ бити!

— Сѣдай, божій чоловѣче, — сказавъ царь, перенятый страхомъ за-для такои несподѣванои приключки.

Блаженный сѣвъ на помôстъ. Царь велѣвъ дати ему вина и солодощѣвъ. Блаженный скочивъ, взявъ кубокъ, пôднѣсъ до губы и зачавъ лити по-при губы по бородѣ; вôдтакъ, немовь то захлиснувшись виномъ, поставивъ кубокъ и, кланяючись до землѣ, сказавъ:

— Прости, царю-государю, не вели карати, помилуй, выбачь! Не вмѣю вина пити! Дуракъ я неотесаный, хлописко сѣльскій.

Опôсля блаженный взявъ зъ тареля кôлька сушеныхъ овочѣвъ, скоренько сховавъ ихъ за пазуху, усмѣхнувъ ся и сказавъ:

— Дѣточкамъ дамъ.

— Якимъ дѣточкамъ? — поспытавъ царь.

— Тымъ, що будуть проводити войску въ Крыму, якъ выростуть.

— Якъ то! въ Крыму?

— А такъ, въ Крыму, коли Крымъ завоюють.

— Хто его завоюе?

— Русь.

— Коли?

— Коли Богъ дасть.

— А я нѣ?

— Якъ пôйдешь на вôйну, то ты завоюешь, а якъ не пôйдешь, то не ты, а другй пôсля тебе завоюють, а тобѣ буде соромъ и велика досада зô стороны невѣрныхъ.

— Яка досада?

— Побють тебе и Москву спалять, якъ уже палили за твоихъ батькôвъ.

— А чи-жь вôднесу побѣду, коли теперь пôйду на вôйну?

— Побѣдишь.

— Зъ-вôдки се знаешь?

— Вѣ Лукомори сказали.

— Въ якôмъ Лукомори?

— Всьо розповѣмь, коли хочешь, а тôльки тобѣ самому.

— Говори.

— Говорити?

— Говори.

— А ты не выбешь? Дай царске слово, що не выбешь.

— Чого-жь менѣ божого чоловѣка бити?

— Памятай, не бий, а то буде болѣти и я передъ Богомъ пожалуюсь.

— Говори, не бôй ся.

— Ну, такъ слухай. Далеко, далеко за Пермою великою є горы камѣннû, высокû; а за тыми каменными горами є югорска сторона, и живуть тамъ люде малого росту, называють ся югра; околиця зимна, а въ нѣй звѣрôвъ много и рыбы; а за югорскою стороною тече рѣка Обь, а за тою рѣкою, за Обью, розтягнувъ ся верстъ, уважай, на тысячу степъ сибирскій; на тôмъ степу нѣчого не родить ся, и земля розмерзає лѣтомъ, не бôльше якъ на два палцѣ; за тымъ степомъ буде море ледове; нѣколи се море не тає, а буде сего моря верстъ зъ тысячь, або й бôльше; нѣхто до сего моря не доходить, а не то щобы его перейти. А коли-бъ якій чоловѣкъ по божôй воли перейшовъ се море ледове, то сей чоловѣкъ побачивъ бы чуда невиданû, немыслимû, чого й въ снѣ нѣкому не приснить ся и въ гадку чоловѣкови не може прийти. Прийшовъ бы сей чоловѣкъ до берега высокого, а выйти на сей берѣгъ нѣякимъ чиномъ не можна: вельми круто, хиба силы божû чоловѣка туды выведуть. А якъ бы сила божа пôдняла сего чоловѣка на гору, то вôнъ побачивъ бы за горою околицю ясну, теплу, зелену; а якъ бы зôйшовъ, на примѣръ кажу, сей чоловѣкъ зъ горы, то була бы передъ нимъ рѣка: вода въ нѣй чиста и прозрачна. Станувъ бы сей чоловѣкъ и подумавъ: куды Ты, Господи, то й занѣсъ мене? А тутъ зъ другои стороны рѣки дерево хилить ся, хилить ся, и поклало ся поперекъ рѣки. Сей чоловѣкъ перехрестивъ бы ся и пôйшовъ бы зъ галузи на галузь по тôмъ деревѣ, та перейшовъ бы рѣку и зачавъ бы ступати ногами по травѣ, мягкôй наче шовкъ; сонце свѣтить и не палить, а на деревахъ висять овочѣ, якихъ нема на земли, и пташки мѣжь гôлемъ спѣвають вельми солодкими голосами, и у воздусѣ невысказанû запахи.

— И ось, напротивъ сего чоловѣка иде назустрѣчь якійсь старець бѣловолосый, вельми привѣтливый, и усмѣхае ся и говорить: витай, чоловѣче божій, прийшовшій тутъ не по своѣй воли, а по божому приказу; ходѣмъ до нашого мешканя. Чоловѣкъ сей и пôшовъ за старцемъ и бачить: церковь стоить, верхи у неи золотѣ, а довкола церкви дерева, а пôдъ тыми деревами сидить одинацять старцѣвъ въ бѣлыхъ одежахъ, якъ снѣгъ; а сей, що подорожного чоловѣка привѣвъ, дванацятый, та говорить той старець сему подорожному чоловѣкови: се мешкане наше, келій у насъ нема, длятого бо не треба: въ сѣй околици не бувае нѣ дощу, нѣ снѣгу, нѣ горяча, нѣ зимна, нѣ бурѣ; нема тутъ нѣ дикого звѣра, нѣ гади ѣдовитоѣ, нѣ комарôвъ, нѣ мухъ, нѣ птицъ; не бувае у насъ нѣ гризоты, нѣ недуги, а й смерти нѣхто въ насъ ще не зазнавъ. Церковь отся, де приносить ся безкровна жертва, побудована не нами, а ангелами невидимыми. Тогдѣ тѣ старцѣ встали и сказали подорожному чоловѣкови: ходи разомъ зъ нами въ храмъ божій помолити ся. И вôйшовъ подорожный въ церковь и бачить: цѣлый иконостасъ вôдъ золота, а престолъ зъ каменя самоцвѣтного; одинъ старець одягнувъ ся въ ризы бѣлѣ, блыскучѣ мовь срѣбло, а прочѣ стали клирошанами; и якъ зачали они службу Господню, такъ и здавало ся подорожному, що вôнъ немовь въ небѣ, припавъ чоломъ до землѣ, самъ плаче, а на души ему легко и радôстно. А по службѣ всѣ вийшли и сѣли за стôлъ пôдъ деревами та подорожного разомъ зъ собою посадили; и ѣли хлѣбъ бѣлый, мягкій, та овочѣ и вино пили, а вино таке, що и капля въ уста впаде, а вже по цѣлôмъ тѣлѣ розходить ся невысказана веселôсть. И кажуть старцѣ: мы хлѣба анѣ не сѣемо анѣ не печемо, дерево у насъ таке, що хлѣбъ родить, та й вина

мы не робимо, бо само тече зъ ягôдъ виногродныхъ. А скôнчивши ѣдженє, всѣ встали и заспѣвали, а тогдѣ сей старець, що священодѣйствувавъ, такъ говоривъ подорожному чоловѣкови:

„Бысть нѣкогда царство греческое, царство надъ царствами, а въ немъ царствующій градъ Константинъ, Царьградъ наречеся, занеже надъ всѣми градами земными царь бѣ. Тако пребысть, дондеже, наущеніемъ богомерзкаго папы Формоза, отпаде ветхій Римъ отъ благочестія и съ нимъ вкупѣ страны западныя во тьму еретичества уклонишася, точію въ греческій странѣ благочестіе не изсякаше; но дѣйствомъ дьявольскимъ мнози отъ православныхъ христіанъ совратишася съ пути истинна, впадоша въ блудъ, въ чревонеистовство, враждованіе, волшвеніе, чародѣяніе и во вся тажкая, и Господь во гнѣвѣ своемъ посла на нихъ агарянъ нечестивыхъ и предаде грады и веси ихъ на расхищеніе, и мнози христіане мечемъ посѣчены быша, и мнози храмы святые и обители честныя обращены быша въ ропаты́ (капища) скверныя, и по всей земли начаша нечестивые агаряне мучити иноки честные, нудяще ихъ отрещися равноангельскаго иноческаго житія, повелѣвающе имъ мяса ясти и блудъ творити. Въ озое время жиша во единомъ же мѣстѣ дванадесять старецъ, отцы пустынніи, пребывающе выну въ молитвѣ, и тіи волею божіею внезапу восхищены бѣша и во мгновеніе ока пренесены въ страну сію, идѣже нынѣ ны зриши. Принесеннымъ намъ бывшимъ явися намъ ангелъ божій, рече: „здѣ пребудете выну молящеся и живуще непорочно, дондеже свершится исполненіе временъ и смилуется Господь надъ людьми своими и освободить ихъ рукою крѣпкою и мышцею высокою отъ неволи бусурманскія. Вѣдомо буди вамъ, яко по мнозѣхъ лѣтѣхъ

воздвигнется держава греческая и паки возсіяетъ вѣра благочестивая въ Царьградѣ и во иныхъ градѣхъ страны тыя, и тогда паки пренесены будете въ первое мѣсто и тамо скончаете земное житіе свое и отыдете въ покой вѣчный, тѣлеса же ваша пребудутъ во свидѣтельство родомъ грядущимъ. Донѣлеже сіе сбудется, живуще здѣ не узрите никого же отъ міра, отъ него же взяти бысте, и не услышите гласа его; егда же приближится время исполненія завѣта Господня, тогда волею божіею придетъ къ вамъ сѣмо мужъ нѣкій, восхищенъ отъ міра, и тому повѣдайте сія, яко приближися часъ торжества всего христіанства и паденія невѣрія агарянскаго".

— Опбсля, по хвили мовчаня, старець сказавъ подорожному: „возврати ся въ страну россійскую и повѣдай сія имущимъ любовь и ревность божію, наипаче же благочестивому царю, единому подъ солнцемъ сущему. Блаженъ иже иматъ вѣру словесамъ твоимъ, а иже не иматъ вѣры и явится предъ нимъ тощъ глаголъ твой, того постигнетъ нѣчто отъ язвъ, уготованыхъ невѣрнымъ въ день воздаянія по дѣломъ ихъ. Аще кто не убоится и идетъ на брань съ невѣрными, тому отпустятся грѣхи, и не точію ему, но и роду его даже до четвертаго колѣна, а иже убоитъ ся и не идетъ на брань, той посрамленъ будетъ предъ ангелы въ день судный". По тыхъ словахъ одинъ старець повѣвъ подорожного до рѣки; дерево нахилило ся и подорожный перейшовъ по нѣмъ на сей бôкъ рѣки, и зновъ бувъ пôднесеный у воздухи та перенесеный въ рôднû стороны.

Царь зъ жадобою слухавъ блаженного, але наразъ прийшло ему на гадку: чи не хитрить сей блаженный та чи не пôдмовленый вôнъ сторонниками вôйны зъ Крымомъ, хочь рôвночасно кара, обѣцяна въ оповѣданю

блаженного за зневѣру, жахала его. Трохи помовчавши, царь сказавъ:

— Що-жь сей подорожный чоловѣкъ, чи вôнъ бувъ родомъ рускій, чи якъ? а коли рускій, то якъ вôнъ говоривъ зô старцями? они чейже Греки и по руски не знаютъ.

— Або-жь то рускій не може навчити ся по грецки? — вôдповѣвъ старець: — и коли-бъ не навчивъ ся, то чи Богъ не може отворити єму розумъ, такъ що й не знаючи грецкои мовы, всьо порозумѣе? Апостолы не вчили ся мовъ, а коли зôйшовъ на нихъ Духъ Святый, то и заговорили всѣми мовами.

— Правда — сказавъ царь. Вôдтакъ трохи помовчавши, поспытавъ:

— Сей чоловѣкъ, що его понесло до старцѣвъ — се ты?

— Я, або не я, — вôдповѣвъ блаженный, — чи тобѣ не все те рôвно? Письмо каже: имѣющіе уши слышати да слышатъ.

Царь зновъ замовкъ, а лицѐ его чимъ разъ бôльше принимало суворый видъ. Вкôнци, вдивляючи ся въ лице свого спôвбесѣдника, царь поспытавъ:

— Хто ты такій? — Якъ тебе звуть? Зъ-вôдки ты?

Блаженный скочивъ, замахавъ руками и закричавъ:

— Ай, ай! — я говоривъ, що выбєшь, а й справдѣ выбєшь!

— Я тебе не буду бити, — сказавъ царь, — а йно пытаю, хто ты такій.

— Мужикъ — вôдповѣвъ блаженный.

— Якъ тебе звуть? — Зъ-вôдки ты?

— Мене зовуть: гр шный чоловѣкъ, а родомъ я по тѣлу вôдъ Адама, а по души вôдъ Бога.

— Ты не крути, а вôдповѣдай на розумъ, — ска-

завъ царь. — Що-жь бо такого? — Чи не знаешь, куды ты зайшовъ и хто тебе пытае?

— Знаю, знаю, — сказавъ блаженный: — ты государь и можешь ѳ мною зробити, що захочешь. Прикажи положити мене на землю та поливати горячимъ виномъ, якъ се ты робивъ зъ Псковичами. Тямишь... Коли упавъ великій звôнъ на знакъ надходячои на тебе кары — а скоро опôсля пожаръ и бунтъ... И ты самъ мало що не погибъ вôдъ народного бунту.

Згадка про страшнѣ подѣѣ вывела зъ рôвноваги царя. Вôнъ задрожавъ, почервонѣвъ, волосе на головѣ ему наѣжилось; стиснувъ кулаки, немовь то забираючись знищити смѣлого загадочного чоловѣка, а сей глядѣвъ на грôзного володаря зъ такимъ выразомъ лиця, неначе хотѣвъ бы сказати ему: „не бѣси ся царю, ты менѣ не можешь нѣчого зробити".

— Забирай ся прочь зъ-передъ моихъ очей — крикнувъ вôдтакъ царь.

Блаженный вôддавъ поклôнъ и проголосивъ:

— Аще кто не любитъ Господа Іисуса Христа, да будетъ проклятъ! маранъ-аѳа!

Се сказавши, обернувъ ся и докинувъ:

— А епископство его перейме иншій.

— Стôй — закричавъ царь.

Блаженный пристанувъ и спокôйно дививъ ся въ очи розлюченому цареви.

Царь сказавъ:

— Кому ты вырѣкъ проклятє? — Чие ты епископство предкладаешь комусь иншому?

— Се тому, хто не любить Господа нашого Исуса Христа, — вôдповѣвъ блаженный.

— Ты думаешь про мене, що то я Єго не люблю — сказавъ царь.

— Царю-государю, — сказавъ блаженный: — ты впевнявъ мене царскимъ словомъ, що не выбьешь мене. Дурный мужикъ плёвъ тобѣ нѣсенѣтницѣ. А ты чейже розумнѣйшій вôдъ всѣхъ людей, длятого, бо ты царь. Не слухай дурня, бувай здоровъ.

И блаженный скоро побѣгъ на долину по сходахъ, проголошуючи:

— Що розумному слухати дурня! — Дурень дурне говорить; а ось якъ розумному прийдесь стратити голову, то згадае и на дурнѣ рѣчи.

Последнѣ слова блаженного звучали въ ухахъ царя немовь торжественна ворожба чогось страшного. Противорѣчнѣ думки ворушились въ царскôй головѣ. То здавалось Иванови, що сей блаженный пôдмовленый Сильвестромъ, то знову царь боявъ ся придержувати ся того пôдозрѣня. Вкôнци блыснула гадка цареви, прикликати до себе Сильвестра и допытати ся; чи не пôдославъ протопôпъ до него сего блаженного?

Передъ царемъ станувъ сухорлявый чоловѣкъ, рокôвъ зъ пятьдесять, великого росту, зъ довгою сивавою бородою, въ чорнôй суконнôй рясѣ, въ маленькôй шапочцѣ. Въ его очахъ пробивало щось доброго вразъ зъ чимсь суворымъ, щось допытливого вразъ зъ ироніею; всѣ черты лиця неначе бъ говорили: я васъ виджу на скрôзь; куды вамъ до мене?

— Отче, — сказавъ царь — у насъ въ радѣ ведуть ся справы якось незгôдно. Однѣ говорять — треба вôйну вести зъ крымскими татарами, а другѣ кажуть — не треба, щобы не застановляти вôйны зъ Нѣмцями. Якъ же-жь отче, даешь менѣ благословеньство на вôйну зъ Крымомъ?

— Се дѣло твое и боярске, — вôдповѣвъ Сильвестръ. — Що значить нашь голосъ, аще отъ себе а не

свыше глаголемъ? Могучѣ мира сего не слухають насъ, и се добре; пôпъ знай свôй вôвтарь и свôй требникъ, боярииъ же знай раду и военне дѣло; мѣскій чоловѣкъ — свôй товаръ и склепъ, а сѣльскій — свое поле и соху. Кождый роби, до чого покликаный. Ты-жь покликаный свыше панувати надъ державою, творити правду и боронити вôдъ ворогôвъ христіяньскихъ людей. Маешь дорадникôвъ и слугъ, зъ ними розважай; у нихъ се звычайне дѣло.

— Я вѣрю въ твою мудрôсть, отче, — сказавъ царь. — Ты много разôвъ дававъ менѣ мудру раду, и теперь хочу поспытати тебе.

— Мудрôсть людска се гординя передъ Богомъ — сказавъ Сильвестръ. — Ще разъ кажу: коли вôдъ себе говоримо, не вѣрь намъ, коли не вôдъ себе, а вôдъ Бога — повинуй ся нашимъ словамъ, бо се повинуешь ся Богови а не намъ. Розважь, царю, своимъ царскимъ розумомъ: чи вôдъ Бога, чи вôдъ себе говоримо. Ты, царю-государю, розсердивъ ся на мене за се, що я тобѣ говоривъ: не зачинати бы тобѣ вôйны зъ Нѣмцями, а ити въ похôдъ на бусурманъ. И добре бы було стало ся негôдному попикови, коли-бъ я говоривъ зô свого розуму, але се не було говорене вôдъ себе а свыше. Такъ, государю.

— Вôйна зъ ливоньскими Нѣмцями иде щасливо, — сказавъ царь. — Нашѣ войска побивають ворогôвъ. Вся ливоньска земля небавомъ буде наша; Богъ очевидно благословить насъ.

— Кôнець дѣлу вѣнець, царю-государю, — сказавъ Сильвестръ. — Бувае, що Богъ допускае довершувати ся неправому дѣлу, а вôдтакъ за него карае, ще разъ кажу тобѣ не вôдъ себе, але вôдъ Бога. Праведна вôйна бувае тогдѣ, коли боронить ся святу церковь и на-

селене христіяньске вôдъ нападу ворогôвъ; а Нѣмцѣ на московску державу не нападали, а ты, государю, зачавъ выбирати вôдъ нихъ неприналежну дань, а що не можна було имъ заплатити сеи дани, то ты пôславъ руйнувати ихъ, а ще кого ты пôславъ! — татаръ невѣрныхъ... Коли-бъ я сказавъ, що се добре, то зôлгавъ бы Духови Святому. Ты на мене розгнѣвавъ ся; у всѣмъ твоя воля.

— Приѣхавъ зъ Литвы князь Вишневецкій, кличе на крымскихъ татаръ, — сказавъ царь. — Чи ити намъ на татаръ?

— Всяке дѣло въ добрый часъ закôнчить ся добре, — вôдповѣвъ Сильвестръ. — Коли-жь зачинае ся въ недобрый часъ, трудно и прикро переводить ся. Не маю приказôвъ свыше, а своимъ кепскимъ розумомъ що можу сказати? Радь ся зъ боярами, людьми дорадными и военными.

— До мене — сказавъ Иванъ, вдивляючись пильно въ очи Сильвестрови — приходивъ якійсь блаженный и дивнû речи правивъ про якусь чудну околицю, де живе дванацять старцѣвъ, а тû старцѣ немовь-то передсказують конець бусурманьства и велять ити вôйною на бусурмана.

— Бувають, государю, — сказавъ Сильвестръ — вѣщованя правдивû, бувають и ложнû, якъ се и Никонъ Чорнои Горы пише въ своѣй книзѣ; а я тобѣ, государю, дававъ сю книгу читати. Годить ся слухати сего зъ розвагою.

Иванъ Василевич розпрощавъ ся зъ Сильвестромъ ласкаво, нѣчого вôдъ него не довѣдавши ся, та лишивъ ся ще въ бôльшôй непевности, якъ передъ тымъ. Тымчасомъ Сильвестръ мавъ соперника, а бувъ нимъ чудовскій архимандритъ Левкій. Вôнъ не мавъ и десятои

части того очарованя, якимъ володѣвъ Сильвестръ, але за те вѣдзначавъ ся прикметами, котрыми притягавъ до себе царя. Слухаючи Сильвестра, царь бувъ свѣдомый, що Сильвестръ скаже такъ розумно, якъ ему самому й не выдумати; царь вѣдчувавъ, що Сильвестръ розумнѣйшій вѣдъ него, и царь ненавидѣвъ Сильвестра. Натомѣсть Левкого уважавъ глупшимъ вѣдъ себе та завсѣгды находивъ у него одобрене и оправдане сего, що ему хотѣло ся; за ее царь й любивъ его. И зъ внѣшного виду Левкій бувъ противпоставленемъ Сильвестрови; маленького росту, присадистый, зъ очами вказуючими покѣрливѣсть, вѣнъ завсѣгды тримавъ ся передъ царемъ зъ тою напруженою увагою, зъ якою чоловѣкъ боить ся втратити слово зъ промовы свого спѣвбесѣдника. Коли царь звертавъ ся до Левкого нѣбы-то за порадою, Левкій не задумувавъ ся, выступавъ зъ своею радою смѣло, рѣшучо, немовь то противъ царя; але въ дѣйстности говоривъ се, що було цареви приемне. Царь Иванъ Василевичь любивъ глумити зъ архимандрита, архимандритъ годивъ ся на се и самъ веселивъ царя.

Царь прикликавъ Левкого.

— Пяный, архимандритъ, — сказавъ Иванъ Василевичь. — Чи не выспавъ ся? Ей, бо то рыло! Преподобне рыло! Напухло зъ перепою!

— Выпиваю, государю, — сказавъ Левкій, — писано бо есть: въ беззаконіяхъ зачатъ есмь.

— А длячого писано: не упивайте ся виномъ, въ нѣмъ бо... знаешь, що въ нѣмъ?

— Якась заковика, государю; а въ другѣмъ мѣсци каже ся: воды не пий, ино вина...

— Вина? пристанувъ? га? боишь ся договорити? Написано: „вина мало"... а ты дуешь якими чарками?

— По чину, государю, и по тѣлеснѣй потребѣ ради

жолудка и частыхъ недугъ. А що написано: вина мало пий — ино коневи ведро воды не много выпити, а коли бы чоловѣкъ выпивъ ведро наразъ? А ось, въ письмѣ говорить ся: мытари и любодѣйцы воряють (идуть передомъ) вы въ царствіи небеснѣмъ, а оно значить: мытарѣ були давнѣйше, а теперь нема мытарѣвъ, а в монахи гольтаѣ, пяницѣ, замѣсть мытарѣвъ: они то прямо до раю пойдуть. А длячого? они невинни, якъ дѣти. Коли-жъ и дещо согрѣшать, то Богъ не возьме имъ сего за грѣхъ, сами бо не вѣдаютъ, что творять. Говорять знову: не можна прожити безъ грѣха, а коли грѣшити, то лѣпше пяному, якъ тверезому. И еще писано, государю: се коль добро и коль красно, еже жити братіи вкупѣ! А коли братія зойде ся разомъ, то якъ же обойти ся безъ вина!

— Хорошю, — сказавъ царь, — выпий же, коли такъ.

— Левка завсѣгды готовъ пити, — сказавъ архимандритъ, — а коли государь царь велить, то якъ-же Левцѣ не выповнити царского приказу?

Принесли чашу вина. Левкій погладивъ бороду, поглянувъ на чашу прикиляючись, проголосивъ: „ахъ, ты чашо, чаше моря соловецкого", и душкомъ выпивъ чашу.

— Хочешь еще? —носпытавъ царь.

— Сколько велить царь, столько й буду пити; ино коли на ногахъ не устою и новалю ся, не гнѣвай ся. Пяный собѣ не панъ.

— А коли — сказавъ царь — государь велить тобѣ пити въ такій день, що въ святцяхъ не розрѣшае ся нѣ вина нѣ елея, тогдѣ що?

— Нема розрѣшеня по-надъ царскій приказъ. Царскій приказъ те саме, що божій. Выповняти его велить

самъ Богъ, — тогдѣ вôдповѣдаю передъ Богомъ вже не я; коли-жь не послухаю царского приказу, то завсѣгды провиню ся, якъ передъ Богомъ такъ и передъ царемъ.

— Мудро сказано, — сказавъ царь, — а если царь скаже: Левко, не пий нѣколи, а навѣть въ мясницю, тогдѣ що?

— Тогдѣ Левко упаде цареви въ ноги...

При тыхъ словахъ Левкій упавъ до нôгъ царя и продовжавъ:

— И скаже: царю-государю, вели лѣпше Левцѣ голову стяти, тому, бо Левцѣ лѣпше живымъ не бути, якъ не пити.

— Не бôй ся, Левко, царь пити не заборонить, а скорше прикаже. Ну, Левцю, скажи менѣ лѣпше ось що: появивъ ся тутъ блаженный, ходить та кричить, вѣщуе; я его звавъ до себе... хто вôнъ такій?

— Не знаю, государю, про се вели поспытати отця протопопа Сильвестра.

— Чому-жь Сильвестра, а не тебе? — сказавъ царь, нахмурившись.

— Я не звавъ его и вôнъ не приходивъ до мене, а тôльки видѣвъ, якъ вôнъ зъ Сильвестрового дому выходивъ.

Зловѣща гадка знову блыснула въ головѣ царя: Сильвестръ нѣчого не сказавъ про блаженного, коли царь его пытавъ ся, а блаженный буває у Сильвестра.

— Чуднû рѣчи вôнъ розказуе — сказавъ царь и розповѣвъ въ скороченю Левкому се, що чувъ вôдъ блаженного.

— Се значить, — сказавъ Левкій, — щобы царь на вôйну ишовъ... Та, мабуть е такû, що бажають, щобы ты особисто на вôйну ишовъ... Нѣ, царю-государю, не ходи! ты маешь воеводъ, слугъ своихъ; ихъ, своихъ хо-

лопбвъ, посылай, а тобѣ треба свое здоровле берегти. Скоро князь Курбскій, князь Серебрянный не вернуть ся въ вбйны, то страта не велика: богато ихъ, князѣвъ на Руси, а ты, государю, у насъ одинокій, цѣлому государству голова и оборона. А ось сихъ блаженныхъ взяти бы на допыты, та пбдтягнути ихъ зо два разы на тортурахъ, то они бы заразъ выспѣвали правду, а такъ тбльки нарбдъ бунтують! Ади, що задумавъ! Старцѣвъ якихсь выгадавъ! Давъ бы я ему старцѣвъ! Пригадай собѣ, царю-государю, якъ по Москвѣ ходивъ божевбльный та вѣщувавъ: Москва згорить, а Москва й справдѣ загорѣлась, а опбсля мѣжь народомъ бунтъ повставъ... всьо то вороги твои вчинили интригами своими! Нѣ, царю-государю, не слухай ворожихъ дорадъ, не иди на вбйну. Хто знае, що у нихъ на гадцѣ.

Левкова мова припала до серця цареви, котрый мучивъ ся пбдозрѣнями, що его, неначе дурня, хотять пбдбйти та приневолити чинити се, чого вбнъ не хоче. Царь прикликавъ до себе Атанасія Вяземского, молодого любимця, котрого вбнъ вже тогдѣ приблизивъ до себе.

— Танасю, — сказавъ царь — якійсь блаженный появивъ ся мѣжь народомъ, про вбйну вѣщуе; розвѣдай ся, що вбнъ тамъ такого говорить, а коли почуешь що-небудь про насъ, заразъ вели схопити его... Не зважати на се, що вбнъ блаженный.

Вяземскій шукавъ блаженного, розпытувавъ ся, ѣздивъ кблька днѣвъ по Москвѣ — и слѣдъ застигъ по блаженнбмъ; неначе у воду канувъ; а тбльки дбзнавъ ся Вяземскій, що вечеромъ того самого дня, коли вбнъ бувъ у царя, видѣли его у Подкопая; вбнъ кланявъ ся народови на всѣ стороны и говоривъ: „Бувайте здоровй,

люде добрѣ! Побачите мене хиба вже не въ добрый часъ, коли ворогъ бусурманъ пôдъ Москву пôдступить!“ И опôсля вже нѣхто его бôльше не бачивъ.

III.

Цариця.

Въ комаатахъ царицѣ, довкола великого подовгастого стола, застеленого зеленою въ червонѣ цвѣты скатертью, стояли двѣ робôтницѣ и стара бояриня, що наглядала надъ жѣночими роботами. Подальше вôдъ нихъ, коло дверей, стоявъ мужчина, лѣтъ по-надъ трицять, зъ задумчивымъ лицемъ, и безперестанно опускавъ очи въ землю, якъ сего вымагала вѣчливôсть зъ поважаня для сего мѣсця, въ котрôмъ вôнъ находивъ ся. Одѣжь на нѣмъ була на-пôвъ монаша, чорна, довга; лишь голова була вôдкрыта. На столѣ лежавъ рисунокъ, представляючій зложене Христа до гробу. Женщины, що стояли довкола стола, находили ся очевидно въ тревожнôмъ дожиданю и безперестанно поглядали на маленькѣ дверѣ, ведучѣ до дальшихъ комнатъ царицѣ Анастасія. Нѣхто не смѣвъ завести розмовы. Вкôнци дверѣ вôдчинили ся, увôйшла цариця, женщина блѣда, сухорлява; єи черты, колись гарнѣ, були глубоко поораннѣ передчасными морщинами, въ єи очахъ вôдбивавъ ся смутокъ и огôрчене. Она була одягнена въ голубу атласову лѣтну сукню зъ срѣбными вышиванями; на головѣ у неи була боброва шапочка зъ денцемъ усѣ-

янымъ перлами. За нею поступали двѣ панны въ червоныхъ лѣтныхъ одягахъ, зъ розпущенымъ волосемъ. Ихъ боязкій поглядъ вказувавъ, що ихъ тримають въ строгôй дисциплінѣ. Наблизивши ся до стола, цариця мовчки оглядала рисунокъ.

— Ось тутъ, матушко государине-царице — сказала стара бояриня — иконописець зъ Новгорода розмалювавъ взорець плащеницѣ; „може твоѣй царици подобае ся."

Иконописець поклонивъ ся до землѣ; цариця поглянула на него, вôдтакъ подивила ся на рисунокъ и сказала тихо до бояринѣ:

— Вы дати ему три рублѣ, нехай иде.

Бояриня дала знакъ иконописцеви, а сей зрозумѣвши, вклонивъ ся и выйшовъ.

— Першій артистъ, — сказала бояриня, — матушко государине-царице, и вельми ученый, у отця Сильвестра на выхованю вырôсъ, коли ще отець Сильвестръ въ Новгородѣ перебувавъ; а давъ ему Богъ талантъ иконописный; живе, государине, въ Новгородѣ.

— То вôнъ новгородскій? — сказала цариця, — а ще й у Сильвестра выховавъ ся? Не хочу! Не робити плащеницѣ пôсля его взôрця. И найперше не приводити менѣ зъ Новгорода нѣякихъ майстрôвъ, а передо всѣмъ зъ выхованцѣвъ попа Сильвестра. Чуешь? Щобы сего бôльше не було! Хиба-жь въ иншихъ городахъ не можна вышукати? Хиба-жь въ Москвѣ нема гôдныхъ? Що се такого, всьо зъ Новгорода и зъ Новгорода? Новгородъ для всього взôрцемъ ставъ, и навѣть Богови по новгородски велять молити ся. Москва голова Новгородови и всѣмъ городамъ: такъ и въ книгахъ написано. А хиба-жь въ Новгородѣ бôльша благодать? чи-жь ростовскѣ чудотворцѣ не святѣйшѣ вôдъ новго-

родскихъ святыхъ? Новгороду не рôвняти ся зъ Ростовомъ, а не то зъ Москвою! А ты може Новгородка, чи що?

— Матушко-государине, — сказала бояриня — вѣдомо тобѣ, що я родовита Московка, зô старинного Московского роду.

— Но, то найди иншого иконописця, — сказала царица, — але не зъ Новгорода, а вже нѣякъ зъ Сильвестровыхъ выхованцѣвъ. Пôпъ набирае собѣ на улицѣ Богъ знае кого, та на людей выводить... и черезъ его выхованцѣвъ нѣхто хлѣба не може дôстати. И попами своихъ ставить, и пôддячими ставить, та ще образы малюють его люде. Найди кого иншого.

— Станесь по твоѣй воли, государине-царице, — сказала бояриня.

На се увôйшли въ комнату два браты царицѣ, Григорій и Никита, одинокѣ мужчины, що мали право въ кождôй порѣ входити до комнатъ царицѣ.

Анастасія продовжала:

— А три рублѣ? То имъ и пропасти зъ твоеи вины! Коли-бъ ты менѣ була сказала, що зъ Новгорода, то я бы була и не велѣла навѣть показувати его образу и взôрця.

— Матушко-государине — сказала бояриня — не гнѣвай ся. Я верну тѣ три рублѣ, коли они даремно страченѣ черезъ мою вину.

— Було бы мѣжь жебракôвъ роздати! — говорила царица. — Ади, три рублѣ не знати за що взявъ! И такъ дре за свою нужденну роботу на нѣчо незданy, а иншѣ бѣднѣ зъ голоду умирають. Имъ треба помагати, а не даремно кидати грошѣ сильвестрôвцямъ; розтовстѣвъ ся вже за много попина, нехай бы зъ своеи наживы роздававъ своимъ.

— Матушко-государине, — говорила боярння, — будь ласкава не гнѣватись. Я зверну три рублѣ.

— Я вôдъ тебе трехъ рублѣвъ не возьму назадъ, — сказала царицяя — вôддай ихъ половину до Трôйцѣ, а половину мѣжь жебраковъ роздѣли, коли твоя воля. А то, справдѣ скôлько бѣдныхъ можна бы обдѣлити трема рублями, а такъ они въ одну ненаситну утробу новгородску попали ся... Боже, Боже, прости наше прогрѣшене! Ну, гляди, постарай ся о иншого иконописця московского, або ростовского, або ярославского, тôльки не новгородского и не зъ Сильвестрового гнѣзда. Иди до себе.

Боярння и робôтницѣ поклонили ся и выйшли. Цариця звернула ся до панночокъ.

— Вы чого вытрѣщили баньки? Охъ, небожатка, якъ лишь зъ очей моихъ, такъ вы заразъ скалите зубы и розводите смѣхъ неприличный. А! ты — ты — чого глядишь тамъ! Ось теперь при мнѣ мало що не засмѣешь ся! А ты, балуховата! кажи: чи смѣяла ся она менѣ за плечима? Хочешь затаити?... менѣ не скажешь?

— Я не бачила, государине?

— Брешешь, бачила! Ну, коли не бачила а побачишь — то скажешь менѣ?

— Скажу, государине-царице.

— Неправда! не скажешь! де у васъ вѣрнôсть? Яка ваша вѣрнôсть! А якъ вôдверну ся и побачу... то може гадаешь, що тобѣ буде менша кара якъ ѣй? Обѣ однаково покараю. Идѣть собѣ вôдъ мене.

— Панны вôдôйшли.

— Куды не обернись — говорила цариця до братôвъ, — вôдъ Сильвестра не втечешь. Хотѣла плащеницю вышити по обѣту, за душу мого Митѣ-царевича

въ Горици, що-жъ? Кажу, найдѣть менѣ иконописця, щобы менѣ взорецъ нарисувавъ. А они найшли зъ Новгорода, та ще зъ Сильвестровыхъ выхованцѣвъ. Пôпъ зъ своею попадею збирали всяку зволочь хлопцѣвъ и дѣвчатъ, выховували та на людей выводили. А се чинило ся не для вподобы Богови, а за-для того, щобы въ цѣлôмъ царствѣ своими людьми всѣ куты позапыхати. Видите — всюды у нихъ свои люде. И менѣ ихного привели зъ новгородскихъ.

— Знаю — сказавъ Григорій, — се зъ тыхъ, що малювали Господа Саваоѳа, чимъ Висковатий соблазнивъ ся. Ось, и тобѣ привели зъ ихъ норы щура. Хотять царя-государя зъ пантелику збити, щобы вôнъ у похôдъ рушивъ на Кримску землю. Пôдослали ему якогось божевôльного, вѣщувавъ про упадокъ турецкого царства. Хвалити Бога, отецъ Левкій охаменувъ царя-государя. Не пôддає ся. А тутъ, бачишь, приѣхавъ зъ литовскихъ земель Вишневецкій, намавляти царя до вôйны, та ще якесь чудо привѣзъ зъ собою — якогось силача, Илію Муромця... Хотять царя отуманити.

— Горе мое, горе! — сказала цариця: — охъ, якъ менѣ на серци тяжко-важко. Чуе мое серце щось недоброго. Охъ, браты мои рôдиѣ! Ратуйте мене, люблю я свого Иванчика по надъ все въ свѣтѣ, бути може, що се й грѣхъ такъ любити, длятого, що Бога треба любити по-надъ все, а коли чоловѣка страшно полюбишь, то и супротивъ Бога прогрѣшишь ся. Тôльки, що-жъ менѣ дѣяти? Точить мое серце червакъ невсыпучій! Вороги мои лютѣ хотять мене зъ Иваномъ розлучити, зъ свѣта мене радѣ бы зôгнати, щобы самѣ заволодѣли и царемъ и царствомъ. Чого я не перетерпѣла? Не забути менѣ до смерти, якъ Иванчикъ бувъ хорый, перестававъ жити, а они довкола него... думали, якъ бы то дѣтямъ на-

шимъ наслѣдство вôдобрати, Володимира Андрѣевича царемъ зробити... Мати его, люта змыя!... низько менѣ кланяе ся, а сама лихо придумуе... Богъ выратувавъ царя: и въ день и въ ночи вôдъ тои поры хвалю Єго пресвяту волю. Але пекле не спить. Пôпъ Сильвестръ, ворогъ лукавый, вôдобравъ у мене дѣтей чародѣйствомъ... а теперь злодѣѣ хотять царя забрати на люту вôйну, якъ забрали пôдъ Казань; длятого хотять забрати, щобы житя позбавити! Охъ, чуе мое серце бѣду; не довго менѣ горювати на бѣлôмъ свѣтѣ, не до житя менѣ. Охъ, охъ!

Братъ ей Никита сказавъ:

— Не гнѣви Бога, сестро, малодушностью. Ты не любишь Сильвестра, и я его не люблю, та и якъ намъ его любити? — и вôнъ насъ не любить. Вôнъ бы бажавъ, щобы насъ не було при царю, а тôльки вôнъ зъ своими дорадниками оставъ ся на дворѣ. Надмѣрна у него жажда панованя. А щобы вôнъ чародѣйствомъ у тебе дѣтей забравъ, сего не годить ся говорити. Се дѣло Боже а не людске. Не годить ся обмавляти чоловѣка, хочь бы вôнъ бувъ твôй ворогъ и лиха наконвъ!

— Хиба-жь вôнъ не чародѣйникъ? — сказавъ Григорій. — Якъ то вôнъ пôдôйшовъ царя-государя! А може вôнъ розважный и богоугодный мужъ? Кôлько то лѣтъ мы зъ нимъ боремо ся! Ось, розсердивъ ся государь, здае ся, приходить кôнецъ Сильвестровому пановаию: а тутъ нѣ! Дивись, вôнъ знову приблизивъ ся и знову его царь слухае. Якъ-же то вôнъ не чародѣйникъ, проклятый!

Въ ту хвилю почули ся кроки. Захарины пôзнали хôдъ царя.

Вôйшовъ царь Иванъ Василевичь, похитуючись на боки и усмѣхаючись; одною рукою вôнъ погладжувавъ

свою борôдку, а другою опиравъ ся на палици зъ золотою галкою.

— Ха, ха, ха! — сказавъ царь: — шурины! Чуєте, якъ мене хотѣли пôддурити. Найперше пôдôслали якогось божевôльного и той говоривъ менѣ якîсь дивнî рѣчи о привидахъ, щобы мене намовити на вôйну зъ Крымомъ; я велѣвъ того божевôльного прихопити на злочиннôй мовѣ, а вôнъ пропавъ якъ камѣнь у воду! Теперь взялись за щось иншого. Хотять для нашои царскои забавы показувати якогось силача, котрый руками душить медведя, а привѣзъ его зъ собою Вишневецкій. Думають, що я дивлячись на се, пôддамь ся ихъ радамъ. Нѣ, мои дорогенькî! не такій вамъ попавъ ся. Я собѣ на забаву погляну, але щобы ити вôйною на Крымъ, а й то ще самому, пôсля ихъ бажаня, сего не буде. Ты, Настуне, про се не думай и не томи свого серця! Я на Крымъ не пôйду, не выповню ихъ бажаня. Противно, они будуть чинити у мене се, що я захочу, тому що я самодержець; вôдъ Бога дана менѣ власть свыше, и що захочу, се й буду дѣлати, а они менѣ повиннî повинувати ся.

— О, государю, — сказавъ Григорій, — якъ мы всѣ радî изъ-за твого мудрого слова. Не тôлько мы, але всѣ православнî христіяне, що суть пôдъ твоєю высокою рукою, молять Бога лишь о те, щобы все дѣлало ся пôсля твого великого розуму, а не пôсля радъ боярскихъ, а вже нѣякъ пôсля рады попôвскои.

— Пôпъ Сильвестръ менѣ не дорадникъ, — сказавъ царь: — наша воля була така, щобы пôпъ Сильвестръ бувъ близько насъ, а не захочемо, то пôпъ Сильвестръ пôйде завтра въ Соловки. Що значить пôпъ? не тôльки пôпъ — митрополита не захочу тримати, то й митрополитъ пôйде собѣ прочь.

— Справедливе и мудре твое слово! — сказавъ Григорій.

— Милый мôй, Иванчику! — сказала цариця, обнимаючи зъ нѣжностью голову мужа. — Ты не поѣдешь на вôйну, ты зô мною лишишь ся!

IV.

Царска забава.

Першій зимовый снѣгъ — милый, нетерпеливо дожиданый зъ дня на день гôсть; перша санна — свято на Руси. Такъ и теперь; такъ и въ старину бувало. Робота пôйде раднѣйше, забава веселѣйше, молодôсть стане бôльше вôдважне, дѣтиньство рѣзвѣйше, старôсть сильнѣйша. А для мысливыхъ... отсе радôсть!

Царь Иванъ Василевичь не пôйшовъ по примѣру своихъ предкôвъ, князѣвъ, котрî, бувало, ѣздили одинъ до другого за сотнѣ миль, щобы погуляти по лѣсахъ и поляхъ надъ звѣромъ скороногимъ и птахомъ летучимъ, та свои давнî свары и усобицѣ закôнчити ловами въ мирѣ. Царь Иванъ Василевичь дуже хоронивъ свою царску особу и ухилявъ ся вôдъ всего, де бы заходила хочь и найменша небезпечнôсть. Вôнъ бувъ дуже великимъ боягузомъ, хочь нѣчого такъ дуже не баглось ему, якъ славитись вôдважнымъ и хоробрымъ. Поѣде вôнъ на ловы за заяцями, але то ино коли ему не скажуть, що тамъ, де ему прийдесь розправити ся зъ заяцемъ, не стрѣтить медведя, вовка, рися. Не любивъ бу-

вати особисто на ловахъ въ лѣсахъ, такъ само якъ не любивъ ити въ похôдъ; але сей царь, якъ провадивъ вôйны и высылавъ своихъ полководцѣвъ, такъ само и на ловы, хочь самъ не ходивъ, посылавъ своихъ двôрскихъ селянъ ловити для себе звѣрôвъ. Тогдѣшнымъ людямъ було се на руку: всюды були мысливѣ, бо безъ нихъ звѣры выѣли бы цѣлѣ села; не для забавы а зъ конечности выбирали ся до лѣса мѣскѣ и сѣльскѣ люде великими громадами воювати зô звѣромъ, зъ всякого рода оружемъ, вôдъ звычайной дубины до штудерной стрѣльбы, котра була тогдѣ ще великою рѣдкостью мѣжь селяньствомъ, та не заступала прадѣдныхъ лукôвъ и стрѣлъ. За товпою мысливыхъ псарѣ вели псôвъ, що мали выслѣдити и выгонити звѣра; тенетники несли величезнѣ тенета (сѣти), а ямарѣ лопаты, щобы копати ямы, де заманювали або заганяли неосторожного звѣра, прикрывши ямы тонкимъ хворостомъ, сухимъ листемъ и снѣгомъ. Весела була пора, коли ишли такѣ походы... Молодцѣ идуть, пѣсни спѣвають, пританцьовують, смѣють ся, музиканты гудками, волынками и трубами розвеселяють нарôдъ, а коли лучить ся — собаки выгонять вовка, лиса, медведя и наполоханый звѣръ запутае ся въ тенета або попаде въ яму, скôлько тамъ смѣху, шуму, гомону, радости! Старали ся, розумѣе ся, ловити для царя молодыхъ медведѣвъ и вовкôвъ, — зô старыми якось се не удавало ся — накладали на нихъ ланцы, привязували пôдъ шию налицѣ и высылали въ пôдмосковскѣ села. По царскому приказу, тамъ ихъ тримали и плекали, добре накормлюючи, та ховали для царскои забавы; а коли захоче ся цареви, — приѣде вôнъ до села, прикаже выпустити медведя або вовка и пустити на нихъ псôвъ, або велить своимъ людямъ бороти ся зô звѣромъ; хто подужае — сему царска нагорода дае ся:

кого медвѣдь поранить, сему дае ся на лѣчене; а лучало ся, що медвѣдь и на смерть загрызе чоловѣка, тогдѣ запишуть его въ синодикъ та пôшлють до рôзнихъ монастирѣвъ поминати.

Теперь, зъ нагоды першого снѣгу, згодивъ ся царь-государь ѣхати до села Тайнинького та погуляти разомъ зъ своими близшими боярами. Вечеромъ выслали туды царску кухню; досвѣта мѣсили коровай и пироги, патрошили всѣляку рыбу, приладжуючи єи на всѣлякй стравы до царского столу. Для царя ладила ся тогдѣ незвычайна забава; цареви наговорили про незвычайну силу прибувшого зъ Вишневецкимъ козака Кудеяра, донесли и про его дивне походжене, бо нѣ самъ Кудеяръ, анѣ нѣхто иншій не знае, що се за козакъ, а видно, що руского роду. Царь радъ бувъ поглянути на него; Вишневецкому бажалось показати его московскому государеви, але самъ Кудеяръ не показувавъ нѣ радости нѣ боязни появити ся передъ царемъ.

Царь выслухавъ всеночне. Цѣлый рядъ саней заповнивъ Кремль. Бояре ведуть великого государя пôдъ руки; вôнъ одѣтый въ соболеву шубу, безъ покрытя, зъ вишиванями штучно зроблеными пôсля вехôдныхъ взôрцѣвъ на юхтовôй шкôрѣ; на головѣ у царя острокôнчата шапка. Величезнй и широчезнй санѣ подѣленй на два вôддѣлы; на заднôмъ, вывышенôмъ, сѣдае царь-государь, побôчь него хрещеный царь казаньскій, на передѣ, низше, сѣдають два бояре. Санѣ запряженй четвернею, але не радомъ, ино гусакомъ; на кождôмъ кони сидить вôзникъ верхомъ, а у передного вôзника бичь довшій вôдъ него самого. По бокахъ саней ѣдуть „окольничй". За царемъ наступають бояре, зъ рады и сусѣдства, пышаючись дорогоцѣнными футрами на своихъ шубахъ зъ великами выкладаными ковнѣрами, та обкладками ша-

пожъ зъ золочеными срѣбными вышиванями, выбагливостью матерій на покриванихъ шубъ, рôзноцвѣтностью килимôвъ на своихъ санихъ и доролдивостью своихъ коней. Князь Димитрій Ивановичъ Вишневецкій, запрошеный царемъ на царску забаву, ѣхавъ въ однихъ санихъ зъ княземъ Андреемъ Михайловичемъ Курбскимъ; цѣлу дорогу они розмавляли про се, якъ бы то наклонити царя, щобы выславъ велике войско на кримского хана и самъ ему проводивъ.

Ось приѣхали. Бояре ведуть царя пôдъ руки по сходахъ деревяного двору въ селѣ Тайнинськôмъ; перейшовши великй теплй сѣни, царь входить до комнаты ѣдальнои. Тамъ вже столы накрытй гарными скатертями, на столахъ покладенй тарелѣ, ножѣ, ложки, бôльшй кусѣ хлѣба, до столôвъ присуненй лавки застеленй килимками, а для царя уставленый окремо маленькій столикъ, выкладаный перловоматочными кусничками; передъ столикомъ крѣсло зъ позолоченымъ поручемъ а надъ крѣсломъ рядъ образôвъ въ гарныхъ рамахъ. Царь помоливъ ся передъ образами, перейшовъ черезъ ѣдальню до другои комнаты; тамъ палило ся въ печи, и тамъ царь рôвножь напередъ помоливъ ся, вôдтакъ сѣвъ коло печѣ, а бояре стояли довкола него; перейшло кôлька мінутъ, царь посидѣвши коло печѣ вставъ, взявъ свою палицю, що еи вôддавъ бувъ окольничому, та перейшовъ до третои комнаты, де було его царске ложе, опôсля до четвертои, призначенои для дворакôвъ, котрй мусѣли спати побôчь царя, якъ ему прийшлось ночувати въ Тайницькôмъ. Зъ сеи четвертои комнаты були дверѣ на ґановъ пôдъ дашкомъ; сей ґанокъ выходивъ на внутрѣшнє подвôрє, де вôдбували ся боѣ зъ звѣрами для царскои забавы. На ґанку стояло лишь одиноке крѣсло для царя.

Иванъ Василевичь не бувъ тогдѣ въ веселôмъ настрою духа. Все, що чувъ и замѣтивъ недавно, залягло єму серце; вôнъ вôдчувавъ, що довкола него щось задумує ся, пôдозрѣвавъ, що єго хотять пôдôйти, старають ся примусити зробити се, чого бы вôнъ не бажавъ а що бажають другî; царь лютивъ ся. Єму приходило на гадку, що и сею забавою заговôрники хотять покористувати ся, щобы пôдмовити его на вôйну зъ Крымомъ. Ще не було коли Иванови Василевичеви увôльнити ся вôдъ того пôдозрѣня, котре лучило ся зъ его вродженою бояливостью, ще не наспѣла пора перемѣнити ся тôй бояливости на отверту борбу зъ выдумаными небезпечностями. Поки-що все обмежало ся ще лишь на примхи самоволѣ.

— Алексѣю! — сказавъ царь до Адашева, усѣвши на крѣслѣ, уставленôмъ на ґанку. — Хочемо ити въ похôдъ зъ великимъ вôйскомъ на вôйну.

— Най Богъ тебе благословить! — сказавъ Адашевъ, досыть зачудованый сею несподѣванкою. — Мы всѣ идемо зъ тобою и будемо бити ся противъ ворогôвъ святого хреста до послѣднои каплѣ своеи крови, не жалуючи своихъ головъ. А куды ты думаєшь? Противъ Татаръ?

— Нѣ, противъ ливоньскихъ Нѣмцѣвъ. Вы, мои добрî, мои вѣрнî бояре, такъ мужно били ся зъ Нѣмцями, що менѣ вже нѣякъ не хоче ся покидати ливоньскои землѣ, не пôдбивши еи цѣлои пôдъ нашу державу. А бусурманъ крымскій не страшный; вôнъ шле намъ свое посольство и вже выпустивъ нашь полонъ. Мы пристанемо на миръ зъ крымскимъ ханомъ пôсля нашои волѣ, а самî пôйдемо на Нѣмцѣвъ. Ось и другî бояре на радѣ рôвножь говорили, щобы ити намъ вôйною на ливоньскихъ Нѣмцѣвъ. И прибувшій князь Ди-

митрій Ивановичь Вишневецкій най зъ своими козаками иде зъ нами также на ливоньскихъ Нѣмцѣвъ! Козаки надѣленӣ вôдъ насъ платнею.

— Твоя воля, государю, — сказавъ Адашевъ, — мы ще не знаемо, зъ чимъ приѣде ханьскій посолъ; а хочь ханъ и скаже, що вызволить цѣлый полонъ, то сему не можна вѣрити, бо бусурманъ збреше христіянинови. Нѣмцѣ, государю, побѣдженӣ силою твого царского величества; коли бы теперь ихъ помилувати, дати имъ миръ, то они вôддадуть намъ и Юревъ и Ругодивъ та прочӣ городы, занятӣ нашимъ вôйскомъ.

— А если мы ихъ не помилуемо, — сказавъ лукаво засмѣявшись царь — то они намъ вôддадуть и Коливань и Ригу, и майже всѣ нѣмецкӣ городы завоюемо. Ну, але що на се скаже князь Курбскій?

Князь Курбскій, що стоявъ цѣлый часъ коло дверей, выступивъ и сказавъ:

— Наша рада тобѣ, великій государю, знана, бо мы высказали ея передъ тобою въ думѣ, а коли твоя така воля, щобы я передъ тобою ще разъ ея высказавъ, то я скажу и теперь те саме, що говоривъ въ думѣ: не иди, государю, на Нѣмцѣвъ, заключи зъ ними миръ вôдля нашои всѣхъ волѣ, а самъ иди зъ цѣлымъ своимъ вôйскомъ на крымского бусурмана, за-для обороны своеи державы и безпечности населеня христіяньского.

— А другӣ бояре не те говорили, — сказавъ царь — и длятого буде такъ, якъ вашъ государь захоче, якъ ему Богъ на серце положить. На Него надѣю ся, Его приказови покорю ся, а не князѣвскимъ та боярскимъ радамъ. Господь зô мною и нѣхто противъ мене. Де князь Вишневецкій?

Прикликали Вишневецкого. Царь сказавъ:

— Показуй, показуй, князю Димитріе, свого Го-

лiята. Тôльки я маю два дуже лютî медведѣ; нѣхто зъ ними ще не вôдважививъ бороти ся. Коли котрый зъ нихъ розторощить черепъ твому Голiятови, то ты за се не нарѣкай на насъ.

— Такого медведя нема, котрого бы не побороôвъ мôй Кудеяръ — сказавъ Вишневецкiй.

— Ого-го! надто хвалишь ся, — вôдповѣвъ царь — а у насъ каже ся, що чванькôвъ псы ѣдять.

Ударили бубны. Зъ долѣшныхъ кôмнатъ двора выйшовъ Кудеяръ, одягненый въ чорный суконный короткiй убôръ, въ великихъ чоботахъ зъ острогами. У него въ рукахъ не було нѣякого оружя, тôльки за червонымъ поясомъ бувъ застромленый великiй нôжь, до половины вытягненый зъ пôхвы. Кудеяръ поклонивъ ся въ ту сторону, де бувъ царь, надѣвъ шапку, и ставувъ бокомъ до ґанку, приложивъ пôдбородокъ до шиѣ, высунувъ праву ногу у перѣдъ, заложивъ лѣву руку на задъ и державъ праву на вôдмахъ, немовь готовлячи ся вôдперти нападъ ворога. Его мрачнî очи вдивили ся въ дверѣ шпихлѣрѣвъ.

— Але-жъ бо то плечѣ, плечѣ, — замѣтивъ царь — а якî палцѣ, палцѣ!.. Ба й брови якî сердитî! Та се просто якiйсь вовкулакъ, лѣсовикъ!

Всѣ бояре стояли довкола царя зъ напруженою увагою. Наразъ вôдчинили ся дверѣ одного шпихлѣра, — зъ-вôдтамъ выйшовъ медвѣдь... дверѣ за нимъ скоро зачинили ся. Медвѣдь выйшовъ на майданъ (такъ называли тогдѣ таке подвôрє), увидѣвъ стоячого Кудеяра... козакъ глядѣвъ на него грôзно и сурово... медвѣдь заревѣвъ, пôднявъ переднî лапы, а на заднихъ пшовъ просто на Кудеяра... Кудеяръ выхопивъ нôжь. Медвѣдь заревѣвъ сильнѣйше и замахнувъ ся своєю лапою — одна секунда — медвѣдь розторощивъ бы черепъ смѣль-

чака, всѣ крикнули... Але Кудеяръ вправно ухиливъ голову передъ ударомъ медвежои лапы и въ тôй же хвили покористувавъ ся положенемъ медведя, котрый выставивъ противъ соперника груди, ударивъ его ножемъ въ серце и самъ вôдскочивъ на бôкъ.

Роздавъ ся послѣдный ревъ здыхаючого медведя. Кудеяръ глядѣвъ на мертвого, вже безсильного ворога. На ґанку всѣ були до такои степени приголомшенѣ симъ неожиданымъ кôнцемъ битвы, що не смѣли выразити нѣ одобреня нѣ зачудованя.

Царь перервавъ мовчане.

— Є — сказавъ вôнъ — медвѣдь ще бôльшій и ще сильнѣйшій вôдъ сего. Чи схоче вôнъ зъ нимъ бороти ся?

— Зъ кимъ прикажешь, государю, — сказавъ Вишневецкій — зъ тымъ вôнъ и буде бити ся.

Вишневецкій передавъ царске бажане Кудеярови.

Кудеяръ поклонивъ ся цареви мовчки; пôдбôйшовъ до неживого медведя, выйминвъ зъ серця нôжь, обтеръ о его шерсть и знову станувъ въ попереднôй позѣ, ждучи на нового ворога.

Недовго прийшло ся ему дожидати. Медвѣдь величезного росту показавъ ся зъ другихъ дверей шпихлѣра.

Побачивши неживого товариша, медвѣдь зъ переляком вôдскочивъ назадъ, розглянувъ ся довкола та вдививъ ся въ Кудеяра. Новый ворогъ не ревѣвъ, якъ попередный, а тôльки люто глядѣвъ на чоловѣка. Проминула хвиля Царь зробивъ таку увагу:

— Медвѣдь, знать, догадавъ ся, що першій черезъ се пропавъ, що самъ на чоловѣка пôйшовъ; сей дожидае чоловѣка до себе: ходи ты самъ до мене, а не я до тебе!

Але медвѣдь зробивъ рухъ и поволи ставъ обходити свого ворога; медвѣдь вôдвертавъ голову въ противну сторону, немовь хотѣвъ перехитрити, немовь удававъ, що не звертає на него уваги, немовь хотѣвъ бы кинути ся на него несподѣвано; але медвѣдь не обманувъ козака. Кудеяръ быстро, немовь кôтъ, зробивъ скокъ и митью опинивъ ся верхомъ на медведи, обома руками схопивъ его за горло и зачавъ душити зъ цѣлои силы. Медвѣдь захрипѣвъ и пôдкосивъ ноги. Кудеяръ не перестававъ его душити, доки въ медвежôмъ тѣлѣ не перестали появляти ся передсмертнȋ судороги. Тогдѣ Кудеяръ вставъ зъ медведя, знявъ шапку и поклонивъ ся цареви.

— Юнакъ! юнакъ! — сказавъ царь. — Се справдѣшный богатырь, Илья Муромець!...

На царскій приказъ, переданый черезъ Вишневецкого, Кудеяръ выйшовъ на ґанокъ и мовчки дожидавъ царского слова. Всѣ зъ цѣкавостію ему приглядали ся.

Царь велѣвъ подати побѣдникови срѣбный кôвшь зъ медомъ.

Кудеяръ змѣшавъ ся. Степовый козакъ не знавъ, якъ ему повертати ся передъ такимъ вельможею, чи говорити, чи мовчати; вôнъ поглянувъ на Вишневецкого, вôдтакъ поклонивъ ся цареви мовчки, выпивъ мѣдъ и вôддавъ кôвшь прислузѣ. Царь сказавъ:

— Сей кôвшь тобѣ за твою добру службу.

Кудеяръ знову мовчки поклонивъ ся.

— Говорили намъ, мовь бы ты самъ не знавъ, що за-одинъ; змалку бувъ у бусурманъ, але самъ зъ роду руского, христіяньского. Покажи но менѣ хрестъ, що у тебе на шии.

Кудеяръ мовчки знявъ зъ себе хрестъ и передавъ цареви.

Цѣкаво розглядавъ ся царь на хрестъ, задумувавъ ся, чи не вôдгадае, а опôсля вôддавъ его Кудеярови.

— Хто тебе знае, що ты за-одинъ, але мабуть не простого роду. Велю крикнути кличь по цѣлому царству, щобы зголосили ся тû, у кого пропали дѣти пôдъ сю пору, якъ выходило бы пôсля твоихъ лѣтъ, зъ трицять або й бôльше рокôвъ. А доки Богъ не выявить тобѣ твого роду, будешь нашь и мы тобою заопѣкуемо ся. Вôддѣлити ему помѣстє въ Бѣлевскôмъ околѣ, пятьсотъ мѣръ, и лѣса и сѣнокосôвъ, якъ годить ся, та вписати его мѣжь дворянъ. Най двигае нашу царску службу. Я его пôшлю на ливоньскихъ Нѣмцѣвъ. Най ихъ заколюе и душить якъ медведѣвъ.

— Великій государю, — сказавъ Вишневецкій, — мôй Кудеяръ мае великій довгъ.

— У кого? — поспытавъ царь. — Я его выкуплю вôдъ зъобовязаня.

— Вôнъ мае довгъ у бусурманъ. Коли вôнъ бувъ зô мною въ походѣ, татары напали на его хутôръ пôдъ Черкасами и забрали ему жѣнку. И она пропала безъ вѣсти! Вôнъ поклявсь пôмстити ся на бусурманахъ.

— Для такого юнака найде ся у насъ женщина лѣпша вôдъ першои его жѣнки — сказавъ царь. — Треба взяти другу, а давну забути. Попала ся въ полонъ бусурманъ — то такъ само, якъ бы умерла. Хочешь, молодче, женити ся?

— Я вже законно повѣнчаный — сказавъ Кудеяръ.

— Хиба-жь надѣешь ся, що давна жѣнка до тебе верне ся? Нѣ, молодче, пуста твоя надѣя! Певно зъ горя померла, вели лѣпше записати еи въ памятникъ... А чи гарна була твоя жѣнка?

— Для мене лѣпшои не треба було, царю — сказавъ Кудеяръ.

— Жаль, жаль, — продовжавъ царь — а все таки, коли еи не можна дôстати, треба иншу брати.

— Нѣ, царю-государю, не хочу, — сказавъ Кудеяръ, — коли такъ подобало ся Богу, лишу ся безъ жѣнки. Позволь, царю, бусурманъ бити, мстити ся на нихъ за жѣнку.

— Ого! — сказавъ царь, — ты хочешь на бусурманъ ити, жѣнки своеи шукати! Ты, може бути, бажавъ бы, щобы и мы пôйшли зъ тобою ради твоеи жѣнки. Ха! ха! ха! Коли бы мы пôшли и цѣлый Крымъ завоювали, то й тогдѣ ледви чи бы тамъ твою жѣнку найшли; если она жива, то вже певно запродана до якого небудь бусурманьского краю, що дальше вôдъ Етіопіи. Ну, иди, иди! мы тебе не затримуемо. Иди воювати зъ бусурманомъ, шукай своеи жѣнки и приходи разомъ зъ нею до мене, тôльки я зъ тобою не пôйду... нѣ!

При тôмъ царь обкинувъ поглядомъ своихъ бояръ и продовжавъ:

— Ну, а коли ты найдешь свою жѣнку и прийдешь до мене разомъ зъ нею, тогдѣ я зъ цѣлымъ вôйскомъ пôйду на бусурмана и Крымъ завоюю. Теперь поки що иди собѣ самъ.

Кудеяръ похмуро глядѣвъ за часъ цѣлои бесѣды царскои, зъ очевиднымъ огôрченемъ: насмѣшки царя роздирали его серце.

— Ну, покажи теперь своихъ стрѣлцѣвъ, князю Димитріе Ивановичу, — сказавъ царь до Вишневецкого, коли Кудеяръ вôдôйшовъ.

На приказъ Вишневецкого, козакъ прибивъ до стовпа, що стоявъ на майданѣ, велику дошку, немовь

полицю, на тôй полици положили рядомъ кôльканацять яець. Выйшло десять козакôвъ зъ рушницями и кождый стрѣлявъ по черзѣ, поцѣляючи кулями яйця. Царь хваливъ ихъ.

Опбсля принесли довге полотно, розтягнули его вôдъ стовпа до тыхъ дощокъ, котрыми були заставленî прогалины мѣжь шпихлѣрями и прибили цьвоками; цѣле се полотно було усѣяне хрестиками, назначеными вуглемъ. Выйшло кôлька иншихъ козакôвъ и одинъ за другимъ стрѣляли зъ лука, а стрѣлы опинювали ся въ полотнѣ въ тыхъ мѣсцяхъ, де були позначенî хрестики.

Царь стававъ чимъ разъ веселѣйшій вôдъ тои розрывки.

— Теперь — сказавъ вôнъ — най Кудеяръ прибере мое подвôрє, спрятае дошки зъ проходôвъ и выйме стовпъ.

Вишневецкій передавъ приказъ Кудеярови. Силачь найперше вытащивъ мертвыхъ медведѣвъ, вôдтакъ майже безъ напруженя забравъ дошки, вынѣсъ ихъ и зложивъ на купу пôдъ шпихлѣремъ, а опбсля, пôдôйшовши до стовпа, глубоко закопаного въ замерзлу землю, зачавъ его двигати; стовпъ мало по-малу зачавъ колыхати ся. Кудеяръ нагнувъ ся, напруживъ ся, вырвавъ стовпъ зъ землѣ, не давъ ему упасти на землю, пôдставивъ свое плече, двигнувъ и поставивъ пôдъ стѣною шпихлѣра.

— Що то за сила, страхъ! — сказавъ царь. — Ну, але скажи ты менѣ, князю Димитріе Ивановичу; я знаю, що ты чоловѣкъ богобоязливый и добрый. Чи можешь менѣ поручати, що тутъ нема нѣчого нечистого, що сей твôй Кудеяръ одержавъ таку саму вôдъ Бога, а не вôдъ лукавого, анѣ не черезъ чары?

— Царю-государю, — сказавъ Вишневецкій, —

менѣ самому приходила така думка, але нѣ... мôй Кудеяръ не мае зъ тымъ нѣякого дѣла; побожный и ходить часто до церкви, и постить, и ходить сповѣдати ся, та и то не разъ на рôкъ, а частѣйше, по два и три разы.

— Ну, то-то, — сказавъ царь, — а инакше то й мы зъ нимъ погубимо нашѣ душѣ, коли станемо тѣшити ся чортôвскимъ дѣломъ.

Царь зъ ґанку вôйшовъ у двôръ, перейшовъ въ дальшѣ сѣни, де уже були заставленѣ столы для царскои службы и козакôвъ, та перейшовъ на другій ґанокъ, що выходивъ на друге подвôре, прямо ворôтъ, де бувъ головный въѣздъ. На царскій приказъ привели собакъ и выпустили зъ заперття лиса на поле; собаки кинулись за лисомъ. Царь тѣшивъ ся, дивлячись, якъ лисъ, зъ природною своею хитростію, вымин̂авъ собакъ, обманювавъ ихъ, кидаючись на рôзнѣ стороны, вымыкаючись вôдъ страшныхъ зубôвъ въ ту хвилю, коли собака готова була схопити его вже за хвôстъ, — все було даремно — далеко, далеко погнали собаки хитрого звѣра, за собаками побѣгли псарѣ; царь вже не мôгъ нѣчого видѣти, але нетерпеливо дожидавъ вѣсти, якъ скôнчила ся вôйна зъ лисомъ. Вкôнци псарѣ вернули ся и привезли трупа пошарпаного зубами псôвъ лиса.

По тыхъ всѣхъ забавахъ пôйшли обѣдати. Обѣдъ бувъ пôстный, зъ рыбою. Царь, сидячи за своимъ окремымъ столикомъ, посылавъ стравы Вишневецкому и его атаманамъ, що обѣдали зъ царскою службою въ сѣняхъ; царь звертавъ ся до Вишневецкого зъ ласкавыми словами: „Князю Диматріе Ивановичу Вишневецкій! Приѣхавъ ты зъ литовскои державы до насъ на службу по своѣй добрôй воли зъ своими хоробрыми атаманами и козаками. Мы, государь, тымъ тѣшимо ся и въ своѣй

ласцѣ приймемо тебе и твоихъ атаманôвъ та козакôвъ. Ѣжь нашу хлѣбъ-сôль, пий мѣдъ, вино, покрѣпляй ся и весели ся зъ нами."

Коли налили бѣлого меду, всѣ выходили зъ-поза стола и поздоровляли царя. Вишневецкій, проговоривши царскій титулъ, зъ жаромъ грôмко промовивъ:

— Дай, Боже милосердный, тобѣ одинокому пôдъ сонцемъ истиnои всхôднои вѣры нашои государеви, надъ всѣми твоими ворогами побѣду, а передовсѣмъ най затьмить ся вôдъ блеску хреста святого мѣсяць мусулманьскій, най покорять ся нечестивû агаряне пôдъ скиптръ твого царства та най заткне ся московскій прапоръ на мурахъ Бакчисерая, якъ се на мурахъ Казаня и Астраханя вже заткнувъ ся зъ Божою помочію. О, великій царю! щобъ ты прославивъ ся по-надъ всѣхъ своихъ предкôвъ, щобъ твоя держава вывысшила ся по-надъ всѣ державы сего мира, щобъ зазнали блага многочисленнû народы пôдъ твоею мудрою властію. Буди благословенна Богомъ держава царства твого, аминь!

Заохоченû примѣромъ Вишневецкого, бажаючû вôйны зъ Крымомъ бояре рôвножь проголошували бажаня побѣды надъ бусурманами. Царскій обѣдъ принимавъ видъ пôдготовленя до наступаючои вôйны зъ Крымомъ. Царь, упоеный величанями и похвалами своеи мудрости, могучости и силы, такожь пôддававъ ся тôй гадцѣ.

Тымчасомъ въ сѣняхъ, за кôлькома столами, обѣдали атаманы и козаки, разомъ зô службою. Кудеяръ бувъ зъ ними и дуже мало ѣвъ та пивъ. Вôнъ бувъ пôсля свого звычаю понурый; всѣхъ вôдпыхавъ вôдъ себе своимъ видомъ, на всѣхъ наводивъ поневоли сумъ своею присутностію. Присутнû пробували зайти зъ нимъ въ бесѣду, але не могли добити ся вôдъ него нѣчого крôмъ урывочныхъ слôвъ, а найбôльше же не терпѣвъ

вôнъ, коли розмова сходила на него самого, про его долю, и о жѣнку и навѣть про его силу. Кождый, що пробувавъ заговорити зъ нимъ, вже не мавъ другій разъ зачинати якои небудь розмовы. Трое зô службы, що сидѣли подальше вôдъ него, вели мѣжь собою тихо таку розмову:

— Чи той силачь — сказавъ одинъ — не знае ся зъ нечистою силою? Га!

— Та — замѣтивъ другій — якъ вôнъ на тебе ино погляне, то ажь лячно стае чоловѣкови. Ану давай менѣ рубля та кажи: переночуй зъ нимъ самъ на самъ, то бôгме — не возьму!

— Ледви чи вôнъ знае ся зъ нечистыми, — замѣтивъ третій, — на нѣмъ е хрестъ. А хто зъ нечистымъ знае ся, то найперше хрестъ зъ себе здôйме. Передвчера я бачивъ, вôнъ бувъ въ церквѣ, хрестивъ ся, тôльки не зовсѣмъ такъ якъ мы; ну, але се они всѣ такъ хрестять ся, литовскі люде; у насъ, бачь, послѣдні два палцѣ складають ся разомъ зъ великими, а два палцѣ просто, а у нихъ и тî два, що у насъ просто, зложені зъ великимъ. Вѣра же, кажеть ся, одна и та сама, грецка.

— А головы на що они голять и жмитъ волося лишають? — сказавъ першій.

— Се у нихъ называе ся чубъ; я пытавъ, говорили: се, значить, свобода козацка, щобъ всѣ бачили, що вôнъ козакъ, вôльный чоловѣкъ.

— Ну, се вôнъ вôльный тамъ у себе, на Украинѣ, въ Черкасахъ, а у насъ, коли до насъ прийшовъ, ему вôльнымъ называтись не годить ся, длятого якъ ставъ служити нашому великому государеви, то вже зробивъ ся холопъ, а не вôльный чоловѣкъ. Прийде ся воленьку дома лишати, а не сюды возити.

— Забороненый товаръ — докинувъ першій.

— Ба й хрестъ класти на себе — сказавъ другій — выпадало бы имъ такъ само, якъ мы кладемо, а не пôсля свого звычаю, длятого що коли ты признавъ ся зъ нами до однои вѣры, то вже нѣчимъ не рôзни ся. А то... хто знае: яка сила въ тôй рôзници. Що се за такій хрестъ? Чи справедливый вôнъ? И чи вôдъ Бога? Вôнѣ говорить, все те одинаково, все рôвно; ба але бо то вôнъ про себе говорить а звѣстно, що нѣхто про себе не скаже дурного слова. Варта бы намъ добре дôзнати ся: чи вôнъ хрестить ся, а може бути зовсѣмъ не хрестить ся, лишь вôдхрещуе ся. Ось що! Га! Старî люде розповѣдали, що въ литовскôй земли всякî чары бувають; у нихъ и кулѣ вмѣють зачарувати, хто куды цѣлить, туды и певно потрапить, а все те не безъ нечистои силы. Є у нихъ до того бабы чарôвницѣ, що знають привороживати и вôдворожувати: зроблять такъ, що ось чоловѣкъ одного любить, а другого ненавидить. Тожь и бачь, скоро такî до насъ найдуть, то чарами приворожать до себе любовь нашого государя, щôбы любивъ ихъ бôльше якъ насъ, а насъ, родовитыхъ московскихъ людей, вôдворожать вôдъ государя, и стане царь государь для нихъ дуже ласкавъ, а мы попадемъ въ неласку. Ты бо говоришь: вôнъ до церкви ходить и хрестить ся; хрестить ся, правда, але якъ хрестить ся? А що, коли справдѣ вôдхрещуе ся, то се тôльки обманъ, нечистого выгадка, щобъ до церкви ходити его слугамъ не було зборонене; значить вôнъ выдумавъ не хрестъ а вôдхрестъ; оно выдае ся намъ будьто хрестъ а оно не е хрестъ, а все те, щобы насъ обманити и слугъ своихъ прославити, насъ же вѣрныхъ христіянъ понизити и покорити. Коли по правдѣ тî захожî суть однои зъ нами истинои вѣры, то наказати бы имъ хрестити ся такъ, якъ мы хрестимо

ся; а не схотять, то буде ся знати, що у нихъ въ гадцѣ лукаве и люде они недобрѣ, та выгнати бы ихъ зъ нашого краю, щобы они въ нѣмъ своимъ ворожбитствомъ не вчинили якого лиха и нещастя.

— О тѣмъ всѣмъ, про що мы говоримо, — замѣтивъ третій — годить ся розсуджати не намъ, простакамъ, а духовного звачя людямъ; а то коли станемо про такѣ справы говорити, грѣха наберемо ся; а коли не схаменемо ся, то насъ и передъ освященный соборъ покличуть за пустѣ мудрованя, якъ було зъ Матюхою Башкинымъ и его сторонниками, та зъ дякомъ Висковатымъ. Нашъ преосвященый митрополитъ Макарій говоривъ: „Коли ты ноги, то не думай бути головою".

— А ты думаешь, — сказавъ другій — що духовного званя люде не говорять те саме, що я? Ось, чудовскій архимандритъ якій мудрець, а якій ученый! Чи е въ московскѣй державѣ другій такій ученый! А вѣнъ говоривъ, многѣ зъ насъ се чули: вѣдъ тыхъ захожихъ не ждати намъ нѣчого доброго. Пѣдлестнѣ они и обманцѣ, христіянами прокидують ся, а не справедливѣ они христіяне... характерники они проклятѣ; думають пѣдбѣйти и зачарувати насъ своимъ чародѣйствомъ и чорнокнижництвомъ. Ба й ще що додавъ: на бусурманъ царя нашого пѣдмовляють, а самѣ зъ бусурманами въ тайнѣй дружбѣ, нарочно насъ хотять посварити зъ бусурманомъ щобы зрадити насъ. А сей силачь, Кудеяръ, чи якъ тамъ его звуть... тажь вѣнъ не козакъ, а татаринъ, нарочно зъ козаками живе буцѣмъ то вѣнъ козакъ, а тайкомъ служить крымскому ханови, та тутъ прийшовъ, щобъ розвѣдувати и ханови доносити, а сила у него тѣлесна вѣдъ нечистого: вѣнъ ему за таку силу душею заплативъ!

По скѣнченѣмъ обѣдѣ царь приказавъ, немовь зъ

надзвычайнои ласки, приказати козацкихъ атамановъ и власными руками дававъ имъ бѣлого меду. Коли подойшовъ до него Кудеяръ, царь сказавъ:

— Ну гляди-жь, молодче, иди и побий бусурмана, найди и вôдбери у него свою жѣнку та приходи зъ нею до мене; тогдѣ я, якъ сказавъ, пôйду и самъ зъ цѣлымъ вôйскомъ на Крымъ. На се мое царске слово. Тôльки ось що: ну, коли ты найдешь свою жѣнку а у неи буде дитина — не по еи воли а по неволи — вôдъ бусурмана, то що тогдѣ? Чи возьмешь дитину бусурманьску за свою? Га! —

Кудеяръ мовчавъ, дививъ ся якось дуже злобно и грызъ собѣ губы.

— Що-жь, молодче, не знаешь, що сказати? Та, оно трудна справа... Прийде ся, чужу, та ще бусурманьску дитину за свою рôдну приняти и зъ нею вѣкъ прожити. Признай ся, тяженько буде. А не такъ — то дитинѣ кесімъ баші... Але що мати скаже?

Иванъ, не дôждавши ся вôдповѣди вôдъ мовчаливого Кудеяра, звернувъ ся до своихъ бояръ и сказавъ:

— Ось оно... сильный, а глупый! руками медведѣвъ душить, стовпы зъ землѣ вырывае, а головою не може сего розсудити: коли вже таке нещасте склало ся, що жена попала ся бусурманамъ — то такъ само, що жѣнка умерла; чого за нею тужити и побивати ся? Де еи найдешь? А хочь бы и найшовъ, то она не годилась бы. Нѣ, сего порозумѣти, нема у него розуму.

Царь, смѣючи ся, пôйшовъ въ свои комнаты.

Скоро пôсля того, вже пôдъ вечѣръ, царь выбравъ ся зъ поворотомъ до Москвы. За нимъ поѣхали и бояре. Вишневецкій ѣхавъ, якъ передъ тымъ, зъ Курбскимъ въ одныхъ саняхъ, и два князѣ вели мѣжь собою таку розмову:

— Князю Андрею Михайховичу! Здае ся, мы не дôйдемъ до того, за чимъ я до васъ приѣхавъ. Царь очевидно не хоче воювати зъ бусурманами. Царь хоче посылати мене зъ козаками на ливоньскихъ Нѣмцѣвъ...

— Князю Димитріе Ивановичу, — сказавъ Курбскій, — по правдѣ тобѣ скажу: тяжко приходить ся жити. Государь доброи рады мало слухае, а скоро, не дай Боже, и цѣлкомъ перестане слухати, та лишь дае послухъ сикофантамъ, пôдшепникамъ, котрî за-для своеи гнучности и щобы бути близше царя, будуть пôдмавляти его на всяхе лихо та пôдбехтувати противъ рады честныхъ военныхъ мужѣвъ, и буде на насъ велике гонене а царству московскому выйде се на шкоду и руину. Всего лиха початокъ — цариця и еи браты глупî. Цариця не терпить отця Сильвестра за те, що отець Сильвестръ царя добра навчае, до роботы скланяе, вôдъ бездѣльности и пристрасти вôдводить, та не дае волочити ся по монастиряхъ, проводити часъ зъ блазнами, зъ неробами, волхвами и волхвицями — зъ глупыми бабами... Браты царицѣ завистію до насъ всѣхъ дышуть: они люде зъ низького роду и се ихъ болить, хотять всѣхъ людей зъ славного роду вôддалити вôдъ царя, щобы имъ самымъ правити цѣлымъ государствомъ.

— Коли таке, не дай Боже, у васъ стане ся, — сказавъ Вишневецкій, — то я тобѣ скажу по дружньому, князю Андрею Михайловичу, и буду у васъ жити. Я ради доброи справы, для служби христіяньству до васъ приѣхавъ, а коли се на нѣчо не здало ся, то по нашому говорить ся: коли мое не въ ладъ, то я зъ своимъ назадъ.

— Охъ,— зôтхнувши, сказавъ Курбскій — и я тобѣ одинокому по дружньому скажу, князю Димитріе Ивановичу, я хочь и родовитый московскій чоловѣкъ, а до

зла руки не приложу, и прийдесь менѣ, якъ у васъ кажуть: въ свѣтъ за очи ити.

V.

Крымскій полонъ.

За рѣкою Москвою бувъ тогдѣ великій двôръ, называвъ ся „крымскій“; внутрь его, по правôй сторонѣ, выбудованый бувъ рядъ однοповерховыхъ домикôвъ, пôдъ однымъ высокимъ дахомъ зъ драницъ, такъ що все те выдавалось однымъ довжезнымъ домомъ. Просто противъ ворôтъ була велика комната въ три поверхи, вôдзначаюча ся чепурностію будованя, великими вôкнами и вырѣзками коло вôконъ; лѣва сторона двора була забудована множествомъ хатчинъ, закамаркôвъ, розкиненыхъ въ такôмъ неладѣ, що, здавало ся, можна було заблудити и цѣлый день шукати выходу. Такій способъ будованя надававъ ся знаменито для пожарôвъ, котрѣ зъ- часта навѣщали крымскій двôръ, але по пожарахъ будовано давнымъ ладомъ. Крымскій двôръ служивъ на примѣщене приѣзджаючихъ до Москвы послôвъ и гонцѣвъ крымского пана, и для нихъ то була призначена велика комната зъ прикрасами. Въ сѣмъ дворѣ ставали и татарскѣ купцѣ, що приѣздили до Москвы зъ всхôдными товарами. До сего двора часами привозили и увôльненыхъ полоникôвъ та придержували тамъ день-другій, доки не розмѣстили ихъ, куды годило ся. Въ тѣ часы полоникôвъ выкуплювали або вымѣнювали звы-

чайно въ пограничныхъ мѣстахъ, зъ-вôдки увôльненî розходили ся до своихъ мѣсцъ приналежности, але тыхъ, котрî не мали родины, або выкуплювали ся на рахунокъ царского скарбу, або зъ якои иншои причины потрѣбнî були для допытôвъ, привозили до Москвы и примѣщали въ крымскôмъ дворѣ. Пôдъ той часъ туды являлись и московскî полонники зъ панъскими послами и гонцями, привезенî для замѣны на татарскихъ мурзъ, пôсля заключенои напередъ умовы, або увôльненî крымскимъ ханомъ на знакъ дружбы зъ московскимъ государемъ. Отсе теперь якъ разъ лучило ся.

Ханъ Дівлетъ-Ґірей, наполохавши ся успѣхôвъ Вишневецкого и Данила Адашева въ минувшôмъ роцѣ та почувши, що Вишневецкій пôдмовляе Москву противъ Крыму, змѣркувавъ, що при тогдѣшныхъ невôдрадныхъ обставинахъ Крыму буде розумнѣйше заявити Москвѣ охоту до помиреня и длятого выславъ Карачь-мурзу въ посольствѣ до Москвы, щобы заявивъ, що на знакъ дружбы и братерства увôльняе всѣхъ московскихъ полонникôвъ, забраныхъ послѣдными роками. Бôльша часть була увôльнена на граници, а громада зъ кôлька сотъ людей прибула до Москвы зъ Карачь-мурзою та примѣстила ся въ кримскôмъ дворѣ. Хочь двôръ бувъ обширный, то теперь бувъ вôнъ за тѣсный, такъ що бѣдняги котрымъ не стало мѣсця въ хатахъ ночували въ зимныхъ комôркахъ, закамаркахъ, безъ огляду на се, що вже наступила зима... Впрочôмъ полонникамъ прийшлось побувати тамъ не довго. На другій день, по прибутю Карачь-мурзы, наповнивъ ся и кримскôй двôръ и цѣле подвôре санями бояръ, гостей, архимандритôвъ, игуменôвъ и многими людьми всѣлякого стану.

Одні приѣздили и приходили вôдшукувати своякôвъ и знакомыхъ, други щобы роздавати милостиню та забирати до себе нещасливыхъ будьто зъ спôвчутя будьто за-для своеи власнои выгоды. Пôднявъ ся гамôръ, начали ся оклики, рыданя, подяки, обôймы, поцѣлуѣ. Тамъ мати обливала слѣзми голову повернувшого сына, тамъ дѣти вѣшали ся на шию батькови, котрого зъ-разу не пôзнали, не бачивши его кôлька лѣтъ, тамъ цѣлувавъ ся братъ зъ братомъ, сестрѣнець зъ дядькомъ; для многихъ наступивъ такій день невымовлено радôстный, година такого щастя, за котру, здавало ся, не жаль було перетерпѣти богато гôрькихъ лѣтъ. Нещастє тратить свою палючу силу, коли устає, а чоловѣкъ вôдчуває для него вдячнôсть за ту хвилину величезного щастя на земли, — за мінуту покôнченого терпѣня. Але були тутъ и такі браты, дядьки, сестрѣнцѣ, котрі поверховно выявляли радôсть, а внутрь лютили ся: се були такі, котрымъ не хотѣло ся звертати вернувшимъ своякамъ ихъ майна; они уважали ихъ за погибшихъ, а тутъ заразъ несподѣвано свояки оживають... Що-жь робити?... Ихъ цѣлують, обнимають, а въ души собѣ гадають: лѣпше було бы, если-бъ чортъ бувъ тебе взявъ. Деякі паны приходили у кримскій двôръ немовь зъ побожности, а на самôй рѣчи за-для користи: розглядали ся, чи нема якого бѣдака, котрый не має куды дѣти ся и, коли найшли такого, розпытували ся его зъ спôвчутємъ, давали ему полтинника, вôдтакъ знову розпытували ся, зôтхали разомъ зъ нимъ надъ его горемъ та сирôтствомъ и немовь спôвчуючи говорили ему: бѣдный ты, бѣдный сирôтка! Що тобѣ скитати ся по бѣлôмъ свѣтѣ? Охъ, охъ! Людей добрыхъ мало теперь стало на свѣтѣ, кождый дбає, щобы лишь ему добре було, а ближньому свому лиха шукає, змен-

шила ся милосерднôсть; ходи до мене, у мене для тебе кутъ теплый найде ся, ситый и одягненый будешь, а роботы великои не будешь мати. Пôддасть ся сирôтка приманливôй бесѣдѣ и поведе такій милосердный сирôтку до дяка у холопскій приказъ пôдписати письмо, дасть ему пять рублѣвъ, а наобѣцяе у двое, та возьме бѣдака у рабство на цѣле житє. Прийде ся бѣднязѣ перемѣняти зазулю на яструба: освободивъ ся зъ татарскои неволѣ а попавъ ся у московску. Монастирскѣ власти приѣздили на крымскій двôръ вербувати полонникôвъ до себе у монастирѣ; також дадуть сиротинѣ милостиню, выскажуть ему мудрѣ слова про суету міра и про се, якъ добре буде на тôмъ свѣтѣ тому, хто вырече ся свѣта и пôде у монастирь въ надѣи побожного житя, а вôдтакъ затягнуть сироту до себе и вызволеный зъ татарскои неволѣ стане рабомъ всечестного чина, засудженымъ трудити ся въ потѣ чола, въ смутку, тѣснотѣ, убожествѣ, надѣючись царства небесного та переносячи на своѣмъ хребтѣ замѣсть татарскои нагайки игуменьску палицю. Знатнѣ бояре ѣздили на крымскій двôръ роздавати милостиню, бо такій бувъ звычай; сего, що такъ не зробить, назвуть скупцемъ, немилосерднымъ, злымъ... але були и такѣ, що не за-для людского говору або користи, але зъ чистои милосердности тратили великѣ грошѣ на полонникôвъ, надѣючись, що Господь надгородить имъ стократно ихъ страту по смерти.

Бояринъ Иванъ Шереметевъ на цѣлу Русь славивъ ся тымъ, що выкуплявъ полонникôвъ; и теперь обдѣлявъ вôнъ щедро полонникôвъ на крымскôмъ дворѣ. Не уступавъ ему и Алексѣй Адашевъ, котрый вôдмавлявъ собѣ всякои розкошѣ, а лишаючи на свои потребы тôлько необходиме, всѣ свои величезнѣ доходы призначувавъ на дѣла милосердиѣ. Славна була тогдѣ у

Москвѣ вдова Магдалина, родомъ Полька, що приняла всхôдну вѣру, мати дорослыхъ сынôвъ, женщина богата и побожна, богато она роздавала на жебракôвъ, а на выкупъ и прокормлене полонникôвъ ще бôльше. Теперь симъ добродушнымъ людямъ платити за выкупъ не треба було; за те они брали пôдъ свою опѣку кôлькадесять полонникôвъ, зъ тымъ, щобы здоровыхъ де-небудь примѣстити та подати имъ способъ зарабляти собѣ працею хлѣбъ насущій, а старыхъ та слабыхъ задержати на своѣмъ доживотю.

Приѣхавъ тогдѣ зъ другими и князь Андрій Михайловичь Курбскій, але коли вôнъ и розвязувавъ свою мошонку на милостиню, то далеко бôльше говоривъ, кричавъ, научавъ всѣхъ и зъ звычайною своею краснорѣчивостію завертавъ безпрестанно на улюблену свою гадку о конечности веденя вôйны зъ бусурманомъ и покореня Крыму московскôй державѣ. Приѣхавъ Сильвестръ зъ сыномъ, роздававъ милостиню, розпытувавъ ся одного, другого, та взявъ пôдъ свою опѣку зъ двацять людей, сказавши имъ: „у мене нема записаныхъ, я васъ не возьму въ записъ, побудете у мене, заки найду для васъ притулокъ и роботу, а вôдтакъ зъ Богомъ, — трудѣть ся доки стане силъ и здоровля. Въ законѣ Господнôмъ сказано: не трудивый ся да не естъ".

Приѣхавъ разомъ зъ Даниломъ Адашевымъ, своимъ военнымъ товаришемъ, и князь Димитрій Вишневецкій; и вôнъ хотѣвъ также не вôдрôзняти ся вôдъ другихъ въ своѣй новôй вôтчинѣ та пожертвувати часть свого маетку на побожный вчинокъ.

Полонники одинъ по другôмъ вôдъѣздили и вôдходили зъ крымского двора, число ихъ що разъ меншало, рѣдло, а вкôнци остало ся ихъ не бôльше якъ двацять.

Мѣжь ними була жѣнка одягнена въ кожухъ, завязана якоюсь брудною шматою; она сидѣла на колодѣ пôдъ вôкномъ хаты, то розглядаючи ся довкола тревожнымъ поглядомъ, то опускаючи очи зъ выразомъ безнадѣйности. Побôчь неи стоявъ три або чотиролѣтный хлопчина, круглолицый, смаглявый, въ кожушку и въ баранковôй шапочцѣ, та грызъ кусень чорного хлѣба. Женщина була ще молода, гарнои статьѣ, але горе поперетинало єи сухорляве лице передчасными морщинами, такъ що поглянувши на ню, кождый мимоволѣ назвавъ бы єи молодою старушкою. Єи чорнѣ великѣ очи носили слѣды колишньои живости и пристрасти, а вразъ зъ тымъ выражали стôльки смутку и терпѣня, що годѣ було не поглянути въ тотѣ очи безъ спôвчутя а также и безъ поважаня: въ нихъ пробивало ся много благородного, щирого и честного. Побачивши Вишневецкого, женщина мимоволѣ здрôгнула: єи вдаривъ одягъ сего князя, вôдмѣнный вôдъ одягу московскихъ боярь; женщина побачила щось собѣ знакомого, рôдного; она встала и пôдôйшла до одного зъ гостей; дитина невôддучно ишла за нею зъ своимъ хлѣбомъ.

Она поспытала: що се за вельможа?

Сказали ѣй, що се князь Вишневецкій.

— Князь Димитрій Ивановичь! — крикнула женщина та поблѣдла, задрожала цѣлымъ тѣломъ, нервôвными кроками пôдойшла до Вишневецкого та упала єму до нôгъ.

— Батьку нашъ, добродѣю... сказала женщина — самъ Богъ тебе прыславъ, голубе, спаси мене, я твоя, я не тутешня, — я не московка, я зъ Черкасъ, твоя пôддана...

— Якъ же ты попала ся тутъ, у московскій полонъ?... — спытавъ Вишневецкій.

— Провинилась, милосердный князю, прости менѣ бѣдной... обманьствомъ сюды я зайшла. Стали въ Крымѣ збирати московскій полонъ, щобы вôдослати у Москву... Я назвала себе московкою. Мене продали еже другому панови, а сей не знавъ, що я зъ Украины та пустивъ мене на волю: коли-бъ знавъ, то не выпустивъ бы. Гадала: на божу волю пôйду, може хто небудь возьме у службу, хочь на чужинѣ буду жити, все-жь таки въ христіяньскôй а не бусурманьскôй, а може бути, гадала, стрѣтить ся и така христіяньска душа, що до мого рѣдного краю мене пустить. Тай пôшла. И ось на мое щасте тебе, пана нашого, Богъ приславъ сюды. Возьми мене ради Христа, вôдôшли у рôдный край.

— Коли ты зъ Черкасôвъ, я возьму тебе — сказавъ Вишневецкій, — ты вдова, чи що?

— Не вдовою взяли въ неволю, а теперь не знаю, чи я вдова чи замужна... Мене татары зловили на хуторѣ, а чоловѣкъ бувъ у тебе на службѣ. Мôй чоловѣкъ Юрій Кудеяръ, що его атаманъ Тишенко принявъ за сына, а я дочка Тишенкова.

— Твôй ангелъ хоронитель зъ тобою! — сказавъ Вишневецкій. — Ты побачишь свого чоловѣка, побачишь его нинѣ, вôнъ тутъ, въ Москвѣ, зô мною, тужить за тобою!

Женщина крикнула, сплеснула руками; болюче чуєство, радôсть а заразомъ и переляк̂ъ спинили ей вôддыхъ. Не знала, що зъ нею, що ѣй робити; бажала она чимъ скорше полетѣти до чоловѣка а рôвночасно сховати ся пôдъ землю зъ сорому; не знала, чи дякувати доли, чи ей проклинати...

— А ся дитина — твоя? — значучо поспытавъ Вишневецкій.

— Моя, милостивый пане, моя, та не мого чоло-

вѣка... Я не хотѣла; мене мучили, били, я не пôддавала ся; мене продали у другî руки: и тамъ такъ само... насильно, Богъ свѣдкомъ, насильно... Я була невôльницею, на роботѣ, въ кайданахъ.

— Вѣрю — сказавъ Вишневецкій, — але я тобѣ скажу: Тьôй Кудеяръ не такій, я его знаю, вôнъ тобѣ простить, та и якъ же не простити. Ты невинна, коли-бъ ты винна була, не втѣкла бы зъ Крыму; але дитину чужу, та ще бусурманьску, трудно, щобы приймивъ за рôдного сына. По що ты его взяла зъ собою? Було лишити его тамъ.

— Менѣ вôддавъ его господарь. Иди, каже, зъ нимъ, намъ его не треба; у него своихъ жѣнокъ шѣсть и вôдъ кождои жѣнки дѣти. Самъ знаешь, милостивый князю, я мати, а оно хочь и бусурманьске а все таки мое, родила, муки терпѣла, кормила, ночей не досыпляла!

— Не знаю — сказавъ Вишневецкій — Кудеяръ его не возьме. Зле.

Вишневецкій, вôдôйшовши, розказавъ Адашеву и Курбскому про сю пригоду. Довѣдавъ ся и Сильвестръ. Протопôпъ пôдôйшовъ до Вишневецкого, зъ котрымъ першій разъ розмавлявъ, и сказавъ:

— Не выслѣдимî дороги божî, чуднî дѣла Его. Виджу палець божій! Князю Димитріе Ивановичу, и вы бояре, не говорѣть чоловѣкови сеи женщины про се, доки я не скажу цареви; вôддайте еи пôдъ мою опѣку.

— Возьми, всечестный отче, чини, якъ тобѣ Богъ на серце положить — сказавъ Вишневецкій.

— Твоя дитина не хрещена? — поспытавъ Сильвестръ женщину.

— Нѣ, отче, бусурманьске.

— Я охрещу еи. Она буде наша. Я буду намавляти твого чоловѣка, а не схоче взяти дитины, не бôй ся; я

возьму его на свое выховане; выросте, чоловѣкъ зъ него буде!

Тымчасомъ женщина, случайно вôдвернувши голову, встромила очи у вôддаль и не слухаючи бôльше Сильвестра, зъ крикомъ кинулась бѣчи. Сильвестръ, бояре, Вишневецкій звернули за нею свои погляды и побачили Кудеяра.

Довѣдавшись, що его князь поѣхавъ у крымскій двôръ роздавати милостиню полонникамъ, Кудеяръ задумавъ удати ся такожь туды, щобы вôддати и свою пайку на добре дѣло. Жѣнка побачила его, пôзнала, забула всю, кинулась до него.

— Юрко мôй, Юрко! — кричала.

— Настя! — крикнувъ Кудеяръ.

Обое стискали себе въ обôймахъ. Дитина бѣгла въ слѣдъ за матерію и видячи, що мати цѣлуе и обôймае козака, стала усмѣхаючись сѣпати его за полы.

— А се що? — поспытавъ Кудеяръ, схаменувши ся вôдъ першои радости та не встигши ще поспытати жѣнки, якъ она попала въ Москву и де була.

— Юрку! Юрку! — простогнала Настя. — Богъ свѣдкомъ, я невинна... Я не хотѣла... насильно... Ось тобѣ хрестъ...

— Бусурманьске? Ты була у кого-небудь въ гаремѣ?

— Нѣ, я була невôльницею, на роботѣ, въ кайданахъ, мене знасилували...

— Вѣрю, вѣрю... Се правда! Ты, Насте, завсѣгды була и будешь доброю, вѣрною жѣнкою. Ходи зô мною. Пôйдемо. И его бери зъ собою. Ходѣмъ.

Ôнъ взявъ еи за руку и выйшовъ зъ крымского двора; хлопчина, видко урадованый, самъ не знаючи чимъ, бѣгъ за матерію.

Князь Вишневецкій дивлячи ся на все, що зайшло, и чуючи слова Кудеяра, звернувъ ся до бояръ и сказавъ:

— Нѣякъ я сего не надѣявъ ся, бояре, щобы мôй Кудеяръ бувъ такій добрый, я гадавъ, що вôнъ хитрить, а то вôнъ не такій... Але чи не загадавъ вôнъ чого? Пôйду, довѣдаю ся.

— А я — сказавъ Сильвестръ — заразъ ѣду просто до царя. Надѣюсь и уповаю; зъ Божою помочію справа теперь пôйде добре. Вôйна зъ бусурманомъ буде и самъ царь пôйде зъ вôйскомъ, вернуть ся часы казаньскі, засіяе слава россійскои державы, щасте и добро христіяньского народу... Господи благословенъ еси, благословенъ еси!

VI.

Дитина.

Выйшовши зъ жѣнкою и дитиною зъ крымского двора, Кудеяръ сѣвъ въ нанятî санѣ и велѣвъ ѣхати за серпуховскî ворота. Жѣнка пестила ся коло него, цѣлувала его; Кудеяръ вôдповѣдавъ ѣй поцѣлуями, але попередна суровôсть, що полишила его тôльки на хвилину першои стрѣчи, вернула назадъ. Поглядъ его, пôсля звычаю, ставъ мрачный, понурый. Кудеяръ нѣчого не говоривъ и на пытаня жѣнки вже бôльше не вôдповѣдавъ, сказавши разъ: опôсля побалакаемо, я тобѣ розповѣмъ усе про себе, а ты менѣ розкажешь свое горе.

Жѣнка не смѣла его поспытати, куды вôнъ еи везе; перечуте чогось страшного стало еи мучити. Переѣхали ворота. Кудеяръ велѣвъ повернути на лѣво, до Даниловоґо монастиря, довкола котрого рôсъ тогдѣ великій лѣсъ. Пôдъѣхавши до лѣса, Кудеяръ приказавъ вôзникови стануги, заплативъ и вôдправивъ, а самъ взявши жѣнку за руку, пôйшовъ зъ нею въ лѣсъ по мягкôмъ снѣгу. Мати вела дитину за руку.

Вôйшли у лѣсъ. Кудеяръ побачивъ подальше два пнѣ и вказавши на нихъ, сказавъ:

— Ось тамъ сядемъ, Насте, и побалакаемо.

Жѣнка мовчки послухала. Присѣли. Дитина, що зачала дрожати вôдъ зимна, якось сумно дивила ся и кривила ся мовь на плачь

— Насте, — сказавъ Кудеяръ — ты нѣ въ чôмъ не виновата, ты була въ неволи... Теперь все минуло, я тебе приймаю за таку жѣнку, яку взявъ вôдъ покôйного, царство ему небесне, Якова Тишенка. Але сей бусурманьскій выродокъ опоганивъ твою утробу; я не можу назвати его дитиною, не можу его любити... Сама подумай, чи се можливе? Сего чоловѣкъ не вытримае! Ты, мати, то тобѣ его й жаль! О такъ, Насте, тобѣ его жаль, а менѣ жаль тебе и нѣчого робити. Выбирай теперь, що хочешь; хто тобѣ милѣйшій, кого тобѣ бôльше жаль? Мене чи твого сына, що его тобѣ вороги насильно накинули? Коли я тобѣ милѣйшій, то я зарѣжу дитину и жий зô мною по давному якъ жѣнка, а я цѣле жите не згадаю тобѣ про него и нѣкому не дозволю тебе осуджати; а коли тобѣ бôльше жаль дитины, то вѣчна намъ зъ тобою розлука: я злого нѣчого не зроблю нѣ тобѣ нѣ дитинѣ, дамь грошей и вышлю до Черкасъ; тамъ нашь хутôръ — вôнъ твôй, бо по батькови тобѣ дôставъ ся, тамъ проживай, плекай дитину а мене не знай на

вѣкв. Вже я не твôй а ты не моя, не почуешь про мене, а я не хочу о тобѣ чути. Або такъ або сякъ; выбирай!

— Юрку, Юрку, та якъ менѣ розлучити ся зъ тобою, — заголосила жѣнка — коли я пять лѣтъ плакала за тобою и въ день и въ ночи, про тебе тôльки й думала; не надѣяла ся я бѣдна такого щастя, Богъ несподѣвано наславъ, то и якъ менѣ вырѣкати ся такого щастя?... Менѣ теперь зъ тобою розлучити ся, все одно, що назадъ вертати въ татарску неволю!

— Но то попращай ся зъ сыномъ, — сказавъ Кудеяръ — я его зарѣжу.

— Юрку, Богъ зъ тобою! Христе святый, Юрку! За що-жь? Чимъ оно провинило ся?

— Коли жаль дитины, забирай ся зъ нею — вôдповѣвъ Кудеяръ — а про мене вже бôльше нѣколи не почуешь.

— Юрку, — кричала Настя — не проганяй мене, помилуй свою Настю. Я не то жѣнкою, а невôльницею буду тобѣ... Юрку, може бути, що я не гôдна бути по давному твоею жѣнкою, то позволь, мое серце, жити у тебе въ неволи; жени ся, возьми другу, а мене для неи за наймичку возьми. Юрку, Юрку, лишь кобы менѣ бути при тобѣ недалеко, тôльки дивити ся на тебе — Боже, я не бачила тебе пять лѣтъ, а може и бôльше... такъ ...не тямлю, горе память вôдобрало. Юрку, кобы ты знавъ, що перетерпѣла твоя бѣдна Настя... Ты добрый, Юрку, ты бы заплакавъ, коли бы побачивъ, якъ били, якъ мучили твою Настю. Тепе ь я тебе побачила, тебе мое серце, а ты мене проганяешь... Юрку, Юрку, ежаль ся, змилуй ся!

Настя впала ему до нôгъ, хопилась нôгъ, заливаючись сльозами. Дитина, що вже й безъ того плакала

вôдъ зимна, почувши плачь матери, заревѣла на цѣле горло и несвѣдомо чѣпала ся нôгъ козака.

— Насте, — сказавъ Кудеяръ — не плачь, не ридай, не голоси! Нѣчого не поможе, коли хочешь зô мною жити по давному, дай менѣ зарѣзати дитину.

— Завô що єи рѣзати, Юрку! Юрку! Она-жь тобѣ нѣчого не заподѣяла... Она маленька, дрôбонька, чи-жь не жаль єи... Поглянь, якъ оно плаче; моє ты бѣдне зернятко, кланяй ся, проси, проси помилуваня, скажи: змилуй ся, я жити хочу, не убивай мене, я тобѣ нѣчого не заподѣяло... Юрку, ради Христа, не убивай єи... Юрку, помилуй єи, помилуй свою Настю! Я єму мати, я буду плакати, тужити за нею.

— Поплачешь, перестанешь, забудешь... — сказавъ Юрій — а може Богъ поблагословить, дасть намъ свою дитину, ты будешь єи голубити и я зъ тобою; я буду єи любити. А на сю не можу дивити ся. Она бусурманьска, насильна... та що й балакати! Я вже тобѣ сказавъ; инакше не буде: або зарѣжу дитину, або забирай ся зъ нею на вѣки вôдъ мене — або сякъ або такъ.

— Завô що єи убивати, Юрку? Єи возьмуть добрі люде. Ось тамъ, у дворѣ, куды насъ пригнали, священикъ, якійсь добрый, говоривъ зô мною, обѣцявъ взяти дитину, охрестити; най бере, най сховає єи такъ, щобы мы про ню й не чули. Ты єго нѣколи не побачишь, нѣколи про него не почуєшь; я сама не буду розвѣдувати ся, де вôнъ, що зъ нимъ дѣє ся. Чи се не те саме, що жиє, або що померъ, ты єго не увидишь, а я присягну тобѣ въ церквѣ, на святый хрестъ, що не буду не то бачити ся зъ нимъ, але й думати про него. Тôльки не рѣжь дитины, не убивай душѣ невинної.

— Яка то душа у него, бусурманьского, не хрещеного; що жалувати, туды и дорога!

— Єи охрестять. Юрку, не грѣши, не бери на душу тяжкого грѣха. Нѣ, Юрку, се погано, се не по божому... Юрку, ты добрый, ты схаменешь ся, ты самъ жалувати будешь, що погубивъ єи... Єй Богу, Юрку, будешь самъ жалувати. Се ты такъ зъ-горяча говоришь. Послухай мене... Нѣ, мене не слухай, я проста, глупа баба. Порадь ся зъ розумными людьми, поспытай божого священика, що вôнъ тобѣ скаже? Чи велить зарѣзати дитину? Поспытай, поспытай! Коли скаже: убий єи, тогдѣ убивай, а вôнъ скаже: не убивай, Юрку, не губи своеи душѣ. Пôдожди, прошу тебе, поспытай напередъ священика.

— Чого менѣ попôвъ пытати? — сказавъ Юрій. Мало чого пôпъ не скаже: вôнъ велить взяти менѣ єго за сына! А якъ менѣ єго брати, коли серце вôдвертає ся, коли я не можу на него дивити ся? И люде будуть мене встыдати ся, глумитись стануть. Ади — скажуть — Кудеяръ татарчука няньчить. Нѣ, нѣ, я такого встыду не перенѣсъ бы. А вôддати мѣжь чужихъ людей! Коли ты будешь знати, що вôнъ живый, все таки будешь про него думати, станешь побивати ся и сама собѣ скажешь: та се таки мôй сынокъ! И тогдѣ забагне ся тобѣ єго побачити. А сего не хочу.

— Єй Богу, нѣ, ось тобѣ хрестъ, Юрку; нѣколи, поки мого житя, не захочу, не побачу, забуду...

— Выросте, довѣдає ся, прийде до тебе, до мене, а тогдѣ ще гôрше буде, коли єго великого зарѣжу. А вôнъ ще може бути и добрымъ чоловѣкомъ стане, у мене же все таки кровь закипить: якъ побачу, такъ и зарѣжу; тогдѣ наберусь ще бôльшого грѣха, бо хрещеного, а може й доброго чоловѣка зарѣжу. Теперь же, доки вôнъ поганый, то що вôнъ? Нехрещеный, то такъ мо мовь звѣрь! Нѣ, Насте, я на се не пристану, щобы

вôддавати его въ чужî руки. Сказаного не вôдкличу: або дай дитину зарѣзати, або забирай ся зъ нею вôдъ мене на вѣки.

— Боже, мôй Боже! На що ты, Господи, вызволивъ мене зъ тяжкоа неволѣ? Лѣпше було менѣ умерти въ бусурманьскôй земли въ кайданахъ...

— Чого на Бога нарѣкати? — сказавъ Кудеяръ. — Коли тобѣ такъ жаль дитины, значить, ты любишь сего бусурманьского выродка бôльше якъ мене. Богъ зъ тобою, я тобѣ не ворогъ, не местникъ. Иди зъ нимъ у хутôръ, жий собѣ зъ нимъ, а захочешь выйти за мужъ за иншого, то се вôдъ твоеи волѣ, я буду просити, щобы владика давъ тобѣ дозвôлъ. А я... я пôйду на бусурманъ. Може бути, Богъ дозволить положити душу за вѣру христіяньску. А тобѣ найму пôдводу, дамъ козакôвъ проводити тебе, выпрошу у царя черезъ князя грамоту на переѣздъ, щобы тебе нѣгде не затримали. Ходѣмъ заразъ. Твоя дитина буде тогдѣ жити.

— Нѣ, нѣ, мôй милый, мôй единый, мое сонце, мое щасте, мое серце! Я вôдъ тебе не пôйду. Я зъ тобою буду. Не проганяй мене!

— Но то дай зарѣзати дитину.

— Юрку, Юрку, змилуй ся...

Настя упала на землю и голосила; дитина ревѣла.

— Говори скорше — сказавъ Кудеяръ. — Скажи послѣдне слово, чи забираешь ся вôдъ мене зъ дитиною, чи лишаешь ся зô мною?

— Лишаюсь, лишаюсь зъ тобою, безъ тебе я жити не хочу — кричала Настя.

— Давай зарѣзати дитину.

— Возьми — сказала Настя, опôсля скрикнула и припала головою до пня.

— Отсе жѣнка, отсе скарбъ — сказавъ Юрій. —

О, моя дорога! Ну, чи е на светѣ друга така женщина!

Вôнъ поцѣлувавъ жѣнку въ голову, вôдтакъ взявъ дитину за руку и хотѣвъ вести.

Дитина, немовь вôдчуваючи инстинктовно, що ему заподѣе ся якесь лихо, сильнѣйше заревѣла и зачала упирати ся. Настя живо пôдняла голову, а побачивши, що Кудеяръ забирае вôдъ неи дитину, кинулась до него, схопила за руку и кричала:

— Юрку, Юрку, змилуй ся, Христа ради!

— Зновъ! — сказавъ Кудеяръ. — То даешь, то вôдбираешь дитину. Возьми-жь собѣ еи и забирай ся вôдъ мене. Ходѣмъ сейчасъ до мѣста. А ще нинѣ поѣдешь зъ дитиною на Украину.'

Пôйшовъ лѣсомъ въ напрямѣ до мѣста. Настя стояла. Дитина пôдбѣгла до неи, немовь глядаючи ратунку. Кудеяръ, вôдôйшовши кôльканацять крокôвъ, обернувъ ся.

— Ходи за мною — грôмко крикнувъ — ходи, кажу, скорше ходи. Сказано тобѣ — не буде инакше. Ходи. Нанимаю пôдводу; ты поѣдешь сегодня на Украину. Ходи.

Прискоривъ ходу. Настя пôшла за нимъ. Дитина бѣгла за матерію.

— Нѣ, нѣ, — скрикнула Настя — нѣ, Юрку, нѣколи, я твоя, не покину тебе, не розлучу ся зъ тобою... Ты мôй... не проганяй мене... Бери еи... роби зъ нею, що хочешь. Боже мôй, Боже мôй!

— Вôддаешь дитину?

— Вôддаю..

Кудеяръ пôдбѣгъ до дитины, схопивъ еи на руки и пôгнавъ въ лѣсъ.

Настя стояла немовь вкопана, задомъ до лѣса, куды понѣсъ Кудеяръ дитину; она дивила ся въ небо шептаючи молитву... Наразъ до еи ушей донѣсъ ся пе-

реймаючій крикъ дитины. У Настѣ пôдкосились ноги, задрожало серце, по тѣлу перебѣгъ морозъ, усе въ нѣй завмерло; въ очехъ потемнѣло. Настя упала безъ чувства.

Кудеяръ перерѣзавши дитинѣ горло, зачавъ розглядати ся, де ей похоронити, а побачивши мѣжь деревами заглублене, добувъ шаблѣ, розкинувъ снѣгъ и зачавъ копати землю. Земля мало ще замерзла. При своѣй силѣ Кудеяръ скоро выкопавъ яму зъ-на два лôктѣ, положивъ въ нѣй трупа дитины, присыпавъ землю, накинувъ хворосту и заго нувъ снѣгомъ. Покôнчивши роботу, скоро пôйшовъ до жѣнки.

Прочуняввши зъ першого болю, бѣдна Настя сидѣла на снѣгу въ якôйсь задумѣ. Кудеяръ взявъ ей за руку, припôднявъ и сказавъ:

— Усе покôнчене. Ходѣмь, серце, въ городъ.

Настя не промовила нѣ слова и пôйшла, опираючись на его рамя.

VII.

Козацкій батько.

Кудеяръ зъ жѣнкою стоявъ передъ Вишневецкимъ въ тôй свѣтлици у священика Николаѣвскои церкви, зъ вôдки князь выѣздивъ першій разъ до царя. Настя була одягнена не въ давный подертый кожухъ; на нѣй була гарна суконна юбка зъ густыми срѣбными гудзиками, на головѣ футряна шапочка. Поверхъ накинула шубку,

покрыту вишневымъ англійскимъ сукномъ. Кудеяръ, вернувши въ городъ, сейчасъ выбравъ ся на англійскій двбръ и приодягнувъ жѣнку, на скблько выстало ему гроша, жалуючи, що въ Москвѣ не мбгъ еи прибрати въ такій одягъ, въ якбмъ, пбсля звычаю своеи рбдноя стороны, ходила она по Украинѣ. Шию еи прикрасило гарне намисто и коралѣ та кбльканацять хрестбвъ.

— Злодѣй, звѣръ лютый, а не чоловѣкъ! — говоривъ Вишневецкій. — Якъ твоя злодѣйска рука пбдняла ся на невинну дитину. Ироде проклятый! Вовчиця або медведиця тебе знать родила, а не женщина. Ну, не хотѣвъ взяти его за сына, то вбддавъ бы добрымъ людямъ; не всѣ же на бѣлбмъ свѣтѣ такй кровопійцѣ, якъ ты. Ты може думаешь, що я тебе буду тримати? Не треба менѣ дѣтеубійникбвъ, иродбвъ. Коли-бъ ты бувъ лютый и немилосердный проти ворогбвъ, то честь, слава и хвала военному чоловѣкови. Але убивати дитину..... безъ захисту, що нѣчимъ вбдъ тебе не обороняе ся, тбльки слѣзами и крикомъ... Злодѣю, злодѣю, чортбвске насѣнне! Забирай ся вбдъ мене. Я тебе не хочу знати ты не атаманъ и не козакъ, гляди службы у инщихъ. Ба ты думаешь, що тобѣ се дарують? Довѣдае ся царь, то думаешь, що помилуе тебе? У него въ краю не вбльно убивати, а то ще й невинныхъ дѣтей. Тебе повѣсять, злодѣя, и буде кбнець.

Кудеяръ мовчавъ та пбсля звычаю глядѣвъ понуро на князя. Але Настя припала до нбгъ князя.

— Князю, Димитріе Ивановичу, голубчику, змилуй ся, не гнѣвай ся, не губи его! Прости ему. Мене карай, а не его. Я виновата. Вбнъ, голубчикъ, добрый, давъ менѣ до выбору: захочу, поѣду въ Черкасы зъ дитиною и тогдѣ вбнъ нѣчого не заподѣе дитинѣ, тбльки вже зъ

нами буде вѣчна розлука, а коли хочу зъ нимъ жити по давному, щобъ вôддала ему дитину зарѣзати. А менѣ лекше було вôддати дитину власными руками. Вôнъ не насильно убивъ еи, я бôльше провинила ся якъ Юрій.

— Чому-жь вы не вôддали дитины въ чужѣ руки? Отець Сильвестръ сказавъ тобѣ, глупа бабо, що вôнъ еи возьме, охрестить, выховае и она бы вамъ нѣчого не вадила. Чому-жь вы, злодѣѣ, еи убили?

— Жѣнка зô слѣзми просила мене, щобы я такъ зробивъ: вôддавъ дитину въ чужѣ руки, але я на се не годивъ ся — сказавъ Кудеяръ.

— Що-жь, тобѣ крови дитинной захотѣло ся, ты жиде проклятый?

— Не хотѣвъ, щобы лишило ся на свѣтѣ таке, що опоганило непорочну утробу моеи честнои жѣнки — сказавъ Кудеяръ. — Коли она моя жѣнка, то най же не буде зъ нею такого, на що менѣ глянути стыдно. Княвю, ты гнѣваешь ся, але коли-бъ тобѣ прийшлось бути на моѣмъ мѣсци, то те саме зробивъ бы. Коли бы сей бусурманьскій выродокъ бувъ при житю, то хочь бы вôнъ бувъ на краю свѣта, не скôнчилась бы мука нѣ моя нѣ жѣнки. Все-таки деколи и подумала бы про него, пожалувала бы и побачити захотѣла; а хочь бы сего й не було, то я бы думавъ про ню, що она хоче видѣти его, приголубити, та сердивъ бы ся на ню безъ причины. Теперь же, якъ его нема на свѣтѣ, и сорому на нѣй не лишило ся, якій противъ еи волѣ на ню упавъ, то моя Настя яка давнѣйше, така й теперь. Вôльно тобѣ, княвю, зробити зô мною, що хочешь, але не поступишь справедливо, коли изъ-за сего проженешь мене, свого вѣрного слугу. А що ты, князю, сказавъ про царя, то ты и чувъ, якъ вôнъ, будучи въ Тайнинськôмъ, самъ, немовь передвиджуючи, що зô мною стане ся, пытавъ ме-

не: що зроблю, коли найду жѣнку, и она буде зъ чужою дитиною, — та самъ и додавъ по татарски: кесімъ башка. Бачишь, князю, царь самъ зрозумѣвъ, що годѣ инакше зробити. Одиновій выхôдъ, щобы не лишило ся слѣду и памяти неволѣ и сорому.

— Батеньку, голубе, — говорила Настя — не гнѣвай ся на мого Юрка. Прости ему; вôнъ тобѣ вѣрный слуга, такого не найдешь.

— И такъ вже велика для него ласка, — сказавъ Вишневецкій — що я не велѣвъ козацтву судити его, а то на певне вôдрубали бы ему голову за убійство дитины. Най забирае ся вôдъ мене. Я кажу — намъ козакамъ не треба иродôвъ.

— Батеньку, прости! — кланяючись до землѣ повторяла Настя.

— Бабо! — сказавъ Вишневецкій. — Я не зъ такихъ, що погнѣвае ся, посердить ся, а вôдтакъ розкисне вôдъ бабскихъ слѣзъ. Я, що разъ скажу, такъ се и остане ся. Вы не загинете. Царь принявъ твого чоловѣка на службу, посѣлôсть давъ. Ну, и жийте собѣ! а козакомъ ему не бути.

Въ ту пору дверѣ вôдчинили ся. Увôйшовъ царскій приставъ и сказавъ:

— Царь-государь вселаскаво приказавъ привести до него передъ яснѣ очѣ Юрія Кудеяра зъ жѣнкою, що въ полонѣ вôднайшлась.

— Ось они! — сказавъ Вишневецкій.

VIII.

Царска ласка.

Въ тôмъ часѣ, якъ Кудеяръ вывѣвъ зъ крымского двора жѣнку свою та дитину за мѣсто, Сильвестръ также зъ того крымского двора удавъ ся до царя и велѣвъ заявити, що прийшовъ донести про вельму важну справу. Царь тôльки що пробудивъ ся зъ пообѣдного сну. Вôнъ приказавъ закликати протопопа.

— Великій государю, — сказавъ Сильвестръ — твоѣй достойности забаглось було приклинати мене грѣшного та поспытати про крымску вôйну. Тогдѣ я сказавъ тобѣ, государю, таке слово: не имамъ указанія свыше, а вôдъ себе говорити менѣ о такихъ дѣлахъ не годить ся, про се, на чôмъ бояре и радні люде розумѣють ся; нинѣ же, царю, явивъ ся знакъ божій и я приходжу донести про се твому величеству.

— Що? — сказавъ Иванъ, поблѣдши та дожидаючи чогось незвычайного, надприродного.

— Справдѣ знакъ божій, царю, — продовжавъ Сильвестръ. — Я ѣздивъ, великій царю, на крымскій двôръ, щобы роздати милостиню мѣжь бѣдныхъ полоникôвъ, и довѣдавъ ся тамъ, що мѣжь тыми полониками вôднайшлась жѣнка приѣхавшого зъ княземъ Вишневецкимъ атамана Юрія Кудеяра, а ты, великій государю, будучи въ Тайниньскôмъ селѣ за-для своеи государскои забавы, бувъ ласкавъ тому Юрію сказати: що коли вôнъ найде свою полонену жѣнку и зъ нею разомъ прийде передъ твое царске величество, тогдѣ ты, великій государю, самъ зволишь ити зъ вôйскомъ своимъ

на вôйну, на крымского хана. Чи-жь се не палець божій, царю-государю, не указаніе свыше? Розсуди самъ своимъ премудрымъ розумомъ. Чи се не чудо, чи не знакъ?

Иванъ Василевичь перехрестивъ ся.

Въ сѣй хвили ударили у дзвоны. Дзвонили на вечѣрню.

— Чуешь, благочестивый царю, — сказавъ Сильвестръ — чуешь голосъ церкви на потверджене моихъ слôвъ.

Дзвôнъ повторивъ ся.

— Уважай, о царю, — говоривъ Сильвестръ торжественнымъ тономъ, — въ сѣмъ звуцѣ гомонить слово: аминь! Уважай, царю!

Дзвôнъ ще разъ повторивъ ся.

Цареви пôдъ вплывомъ мовы Сильвестра справдѣ почуло ся „аминь" въ гомонѣ звона.

— Отче, отче! — сказавъ пораженый и зворушеный Иванъ — воистину божій мужь еси! Прости менѣ грѣшному, Христа ради! Я мавъ сумнѣвъ що-до тебе, прости! Моли Бога за мене, щобы не вчисливъ менѣ сего прогрѣшеня! Ходѣмь на вечѣрню! Виджу палець божій и розумѣю!

Цѣлый вечѣръ царь Иванъ бувъ переполоханый и не пôшовъ до царицѣ, а прикликавъ до себе зновъ Сильвестра и слухавъ его науки.

На другій день представлявъ ся цареви посолъ Девлетъ-Ґірея. Вôнъ привѣзъ цареви дарунки, выголосивъ промову въ имени свого володаря, впевнявъ о его прихильности и просивъ заключити вѣчный миръ. Царь мовчавъ. Думный дякъ Висковатый вôдповѣвъ ему, що вôдъ крымскихъ людей наносилась державѣ россійского царства руина черезъ многі роки, крымскі люде нахо-

дили вôйною на государскû городы украиньскû дуже часто а людей московского государства забирали въ полонъ многû тысячѣ, и его царске величество мали пôдъ тымъ вглядомъ зô стороны крымского хана великû неприемности; а що теперь свѣтлѣйшій ханъ Девлетъ-Гірей бажае заключити вѣчный миръ, и то дѣло велике, и скоро, не подумавши, зробить се дѣло нетревало, а великій государь не хоче проливу крови, и радо заключить миръ зъ крымскимъ ханомъ, щобы лише было се тревало и непохитно. — Зъ тыми словами вôдправлено зъ палаты ханьского посла, котрый зрозумѣвъ, що Москва буде его водити за нôсъ и прийдесь ему цѣлû мѣсяцѣ жити въ крымскôмъ дворѣ, пôдъ надзоромъ пристава, неначе въ неволи, та выжидати доки не покличуть его у дотычный приказъ; а покликавши, потолкують, поспорять и зъ нѣчимъ вôдправлять та на другій разъ вôдложать, а за мѣсяць зновъ покличуть и рôвножъ нѣчого не порѣшать, лишь вôдложать, а такъ буде робити ся кôлька разôвъ. На се Москва.

Царь сего дня вечеромъ заходивъ до царицѣ, але не говоривъ ѣй нѣчого про справы, бувъ зъ нею якось холодный, а стрѣтивши ся зъ еи братьми, навѣть не поглянувъ на нихъ, и они зрозумѣли, що подувъ якійсь противный имъ вѣтеръ.

Привыкаючи до гадки о неминучôй вôйнѣ зъ Крымомъ, царь покликавъ до себе Адашевыхъ, Курбского, Серебряного и инншихъ прихильникôвъ вôйны та зачавъ зъ ними нараджувати ся. Всѣ тѣшили ся тою перемѣною, всѣ зачали надѣяти ся, що настануть зновъ славнû часы казаньскû.

Тамъ довѣдавъ ся царь, що Кудеяръ убивъ дитину своеи жѣнки, и велѣвъ припровадити передъ себе Кудеяра зъ жѣнкою.

Ихъ привезли въ саняхъ и провели у царскѝ комнаты. Зъ царемъ були Адашевъ и Курбскій.

Мужь и жѣнка поклонились цареви до землѣ.

— Ты убивъ дитину. Чи се правда? — поспытавъ царь вôдъ разу.

— Правда, царю-государю — вôдповѣвъ Кудеяръ.

— А чи знаешь се, що въ моѣмъ царствѣ за убійство карають смертію?

— Я поступивъ пôсля твоеи мудрои рады, або радше пôсля твого приказу — сказавъ Кудеяръ. — Зволивъ ты, великій государю, будучи въ Тайнинькскôмъ, поспытати мене: що буде тогдѣ, коли найду свою жѣнку зъ чужою дитиною вôдъ бусурмана. Я не знавъ, государю, що тобѣ и вôдповѣсти, длятого бо у мене розумъ помѣшавъ ся вôдъ такого пытаня, а ты, государю, самъ зволивъ вôдповѣсти: тогдѣ кесімъ башка! А коли я найшовъ свою жѣнку и зъ чужою дитиною, порозумѣвъ, що тобѣ, великому и мудрому государеви, дана вôдъ Бога ласка приповѣсти се, що напередъ буде, и я зробивъ такъ, якъ ты, государю, самъ зволивъ вôдповѣсти. Я полишивъ жѣнцѣ волю: хоче, лишить ся дитина живою, за се зô мною вѣчна розлука, а хоче она зô мною жити — дитину зарѣжу. Она такъ любить мене, що выдалось ѣй лѣпше вôддати дитину на смерть, а зô мною жити. Тожь я убивъ бусурманьского выродка, щобы жѣнку мою очистити зъ насильного сорому и зъ опоганеня бусурманьского.

— А ты, бабо, — запытавъ царь Настѣ — що менѣ скажешь? Чи вôнъ силою взявъ у тебе дитину и убивъ, чи ты сама на се пристала?

— Мужь — сказала Настя — полишивъ менѣ до волѣ: ити въ свою рôдну сторону зъ дитиною и хотѣвъ дати грошей, а я не згодила ся, длятого, що не хотѣла

бути у вѣчнôй розлуцѣ зъ мужемъ. Я сама вôддала ему дитину.

— Значить ся, вы обое провинились! — сказавъ царь.

— Нѣ, государю, я виновата — сказала Настя. — Я привела ему чужу дитину. Ино Богъ бачить, що се було по крайнôй неволи, по насильствѣ.

— Значить ся — сказавъ царь — карати треба тебе; але бо твôй мужь говорить правду, я сказавъ ему таке слово: кесімъ башка! Вôнъ зробивъ пôсля мого слова. Я тогдѣ не думавъ, щобы таке стало ся, щобы вôнъ найшовъ свою жѣнку, а Богъ зрядивъ такъ, якъ чоловѣкъ и не думае. Значить, на се воля божа, а бôльше виноватымъ якъ вы обое выходить — я, вашь государь, що прорѣкъ таке слово. А царске слово незмѣнне. И длятого не буде нѣякои кары для васъ обоихъ. Жийте въ любви и згодѣ, дѣтей добра навчайте, а зъ нашои стороны будете зазнавати ласки до кôнця свого житя. Обдарували мы тебе, Юріе, посѣлостію въ Бѣлевскôмъ околѣ, даруемо вамъ ще сорокъ соболѣвъ и сто рублѣвъ грôшми на побудоване.

Мужь и жѣнка поклонили ся.

— Теперь — продовжавъ царь — ѣдьте у свою посѣлôсть та уладьте хазяйство Зъ весною, Богъ поможе, мы зъ тобою, Кудеяре, пôйдемо на бусурманъ; але що ты одинъ и у тебе нема нѣ братôвъ, нѣ своякôвъ, нѣ сынôвъ дорослыхъ, то мы тебе бôльше въ походы не станемо высылати, тому щобы за-для частои и довгои розлуки твоя посѣлôсть не попала въ руину. Одинъ похôдъ зъ нами зробишь и будешь жити у себе на селѣ. А що, бабо, рада, не бôй ся, мы у тебе мужа не станемо брати.

Мужь и жѣнка поклонили ся до землѣ.

— Ну, ѣдьте зъ Богомъ!

Зъ радôстнымъ серцемъ выйшовъ Кудеяръ вôдъ царя, втѣшеный его ласкою, але его журивъ гнѣвъ Вишневецкого; вôнъ привыкъ уважати князя своимъ батькомъ; ему забаглось за яку небудь цѣну придбати у него прощеня.

Кудеяръ пôйшовъ до князя. Вишневецкого не було дома; Кудеяръ ставъ при воротахъ, щобы заждати, коли князь буде вертати. Князь надъѣхавъ въ саняхъ разомъ зъ Даниломъ Адашевымъ, а переѣзджаючи побôчь стоячого Кудеяра, удавъ, що его не бачить. Кудеаръ пôйшовъ за нимъ на ґанокъ и попросивъ козака, щобы давъ знати про него.

Козакъ пôйшовъ до князя и за кôлька хвиль вернувшись, сказавъ Кудеярови:

— Князь Дмитро приказавъ тобѣ, щобы ты нѣколи до него не заходивъ, бо ты вже бôльше не козакъ; нѣ князь нѣ козацка громада не хотять, щобы ты бувъ козакомъ. Ты принятый на службу его царского величества и вôдзначеный дворяньствомъ; теперь ты чоловѣкъ не козацкій а московскій, а коли маешь яку справу, то иди до заряду, а до козацкого войска тобѣ засѣ.

Давнѣйше стôльки лѣтъ Кудеяръ мавъ завсѣгды доступъ до князя, хочь бы навѣть въ ночи прийшовъ, а теперь князь не хоче анѣ его бачити анѣ зъ нимъ говорити. Нѣчого робити!

Кудеяръ зачавъ выбирати ся на подаровану посѣлôсть. Не знаючи московскихъ порядкôвъ, вôнъ звернувъ ся до дяка Висковатого, котрого добре лице ему подобалось; сей повчивъ его, що зробити, и самъ обѣцявъ походити за нимъ въ дотычнôмъ приказѣ. Знаючи, що государь дуже ласкавъ для Кудеяра, въ приказѣ не

стали проволѣкати его справы, якъ се було въ звычаю, вызначили ему найлѣпшу посѣлôсть зъ тыхъ, що мали роздавати ся, выдали записну грамоту на мужикôвъ и указъ бѣлевскому намѣстникови, щобы вôддавъ Кудеярови посѣлôсть.

Ставъ Кудеяръ ладити ся, накупивъ всякого добра для свого будучого дому: образôвъ, скринь, полотна, сукна, ножѣвъ, ложокъ, чарокъ, поясôвъ, сѣделъ, упряжи, купивъ санѣ и двѣ пары коней, взявъ въ наємъ людей; набивали ся до него прийшовшѝ зъ татарскôмъ полономъ люде, але вôнъ ихъ не взявъ, бо они бы могли пôзнати его жѣнку. Вôнъ взявъ увôльненого зъ крепацтва вôтця зъ сыномъ и невѣсткою та свояком, а они дали грамоту служити у него до кôнця свого житя.

Выбираючись вôдъѣхати, Кудеяръ забажавъ ще разъ попробувати перепросити Вишневецкого. Не смѣючи ити до него, вôнъ звернувъ ся до Данила Адашева, надѣючись на его приязнь зъ княземъ. Данило, для всѣхъ ласкавый и отвертый, пожалувавъ его та обѣцявъ промовити за нимъ у князя, щобы бодай простивъ вину Кудеярови. Данило велѣвъ ему прийти на другій день по вôдповѣдь князя.

Кудеяръ явивъ ся у Данила въ означенôмъ часѣ.

— Нѣчого не зробишь зъ княземъ Дмитріемъ Ивановичемъ — сказавъ Данило; — выдає ся добродушнымъ и ласкавымъ, а вôнъ неподатливый. Вôдъ давна говорить, такъ водить ся въ козацтвѣ, що за всяке убійство, заподѣяне не въ бою, назначена смертна кара; такъ оно було такъ оно и буде до сеи поры, доки козацтво не минесь на свѣтѣ. Богато вже, що я его живого на свѣтъ выпустивъ, а се сталось длятого, бо Кудеяръ вже не нашь, а зачисленый царемъ мѣжь дворянъ; коли бы я полишивъ его въ козацкôй громадѣ, або зъ нимъ

ласкаво обôйшовъ ся, тогдѣ бы не було ладу у насъ въ козацтвѣ, одинъ другого убє а вôдтакъ скаже: прости менѣ, якъ простивъ Кудеярови... Ты, говорить князь, не вставляй ся за нимъ до мене, ба не то не вставляй ся, але навѣть его имени нѣколи не згадуй. Не хочу его бачити, не хочу про него и чути, чи живе вôнъ на свѣтѣ, чи нѣ.

Нѣчого не лишалось Кудеярови. Вôнъ поѣхавъ зъ жѣнкою и куплеными холопами у свою посѣлôсть.

IX.

Дѣдичь.

Приѣхавъ Кудеяръ прямо у Бѣлевъ, явивъ ся у намѣстника зъ указомъ и записною грамотою, та подавъ ему въ дарунку двѣ пары соболѣвъ. Намѣстникъ вынайшовъ пôсля книгъ посѣлôсть и выправивъ туды разомъ зъ Кудеяромъ сына боярского, щобы наказавъ мужикамъ послухъ.

Въ селѣ, вôдданôмъ Кудеярови, було трицять пять замешкалыхъ мужицкихъ хатъ, а пятнацать хатъ порожныхъ, зъ котрыхъ выйшли мужики, а теперь на ихъ мѣсце выжидали новыхъ. Посѣлôсть остала безъ властителя по смерти бездѣтного дѣдича, котрого вдова дôстала въ дожививоте дворъ свого мужа; длятого мусѣвъ Кудеяръ будувати собѣ новый двôръ, а поки що примѣстивъ ся въ мужицкôй хатѣ. Скликали мужикôвъ, прочитали грамоту о послуху; въ нѣй наказувало ся, щобы

они служили свому дѣдичеви, робили всяку роботу, яку прикаже, та платили дачку, яку на нихъ наложить. На знакъ царскои ласки дозволяло ся новому дѣдичеви гонити горѣвку, варити пиво и мѣдъ для себе а не на продажу. Кудеяръ заявивъ, що дозволяе мужикамъ на свята, весѣля и хрестины брати зъ двора свого напитки и самымъ варити брагу, буде для нихъ ласкавый, але щобы и они не лѣнували ся робити та були послушнî. Мужики дивились на него скоса. Одно се, що вôнъ бувъ новый дѣдичь, и якій бы вôнъ и приѣхавъ — усе одинаково, они дивились бы на нового вовкомъ, а Кудеяръ зъ першого погляду не дуже то й мôгъ подобати ся. Єго навислî брови, постôйно суворый поглядъ, грубî губы, немовь не надаючî ся до смѣху, грубî черты лиця, грôмкій голосъ, — все вказувало, що зъ тымъ чоловѣкомъ не легка справа; ихъ поражавъ навѣть способъ говореня Кудеяра и єго жѣнки; мужики догадували ся, що тî паны зъ-вôдкись зъ далека, не тутешнî, отже и порядки у нихъ не будуть такî. „Дѣдичь нашь покôйный — говорили — царство єму небесне, нашь бувъ, а сей щось то не такъ!"

Кудеяръ взявъ ся за роботу, пôгнавъ мужикôвъ рубати лѣсъ, рѣзати матеріялъ; зачалась будова. Самъ дѣдичь взявъ за сокиру, и якъ зачавъ рубати, якъ стали вôдъ єго ударôвъ падати столѣтнî дерева, то мужики ажь губы пороззявляли. „Та сей, братя, — говорили — за насъ десятьохъ стане, що то за сила! Се щось не самовитого! Якъ може звычайный чоловѣкъ мати таку силу!" Мужики готовî були згодити ся, що ихъ новый дѣдичь характерникъ и знае ся зъ чортомъ, єсли бы вôнъ бувъ не поѣхавъ першои недѣлѣ до церкви, що стояла вôдъ єго сѣльця зъ пôвтора милѣ, та те саме повторивъ и слѣдуючого тыждня. Не позволявъ вôнъ

мужикамъ нѣ на жарты нѣ на дотепы зъ собою; нѣчого не скаже мужикови по-надъ се, що вôдносило ся до роботы, а скаже завсѣгды не богато; якъ рано встае то и всѣхъ побудить; выпочинку на роботѣ майже не дае и самъ не вôдпочивае, за те бôльше якъ три днѣ на тыждень не пôшле нѣкого на роботу, а въ свято не высылае и самъ не иде. Таке поведене и спосôбъ житя наказували мужикамъ поважати и бояти ся, и они справдѣ слухали, не стараючись его въ нѣчôмъ перехитрити. Жѣнка Кудеяра була такожь безпрерывно при роботѣ, велѣла бабамъ прати бѣле, варити страву, прясти, шити, а сама всього наглядала.

Небавомъ станувъ для дѣдича домикъ о трехъ комнатахъ: одна зъ великою печію на кухню, друга — гарна свѣтлиця зъ печію зъ кафлѣвъ, закупленыхъ нарокомъ въ Москвѣ, а третя для господаря и господинѣ. По верхъ дому бувъ добудованый алькирикъ. Дôмъ бувъ вкрытый березою; внутрь уставлено лавки домашнои роботы, се була й вся обстава въ домѣ помѣщика. Образы, привезенѣ зъ Москвы, и невелике металїчне зеркало, куплене у Англійцѣвъ, прикрашали свѣтлицю; на полицяхъ була розставлена потрѣбна домашна посудина: она була оловяна а тôльки три срѣбнѣ чарочки и кôвшь, дарунокъ царя, свѣтили ся; по стѣнахъ свѣтлицѣ розвѣсивъ Кудеяръ свою збрую и панциръ зъ шеломомъ; въ другôй комнатѣ була постѣль, зложена зъ мѣшка напханого соломою, замѣсть перины, и чотирохъ подушокъ. Велика скриня, въ котрôй було зложене его и жѣнчине платє, стояла въ кутѣ, поблискуючи новымъ окованемъ и великою висячою колодкою. Кудеяръ и жѣнка дуже жалували, що не могли побѣлити стѣнъ своеи новои хаты, пôсля рôдного звычаю, але досн не було нѣ майстрôвъ нѣ вапна въ околици. Для службы була побудо-

вана невелика челядна хата; крôмъ неи стояли ще шпѣхлѣрь, стайня для коней и на худобу. Господарь загадувавъ побудувати пивоварню, але вôдложивъ се на пôзнѣйше. Двôръ огородили плотомъ. Коли все було готове, покликали священика, вôдправили молебенъ зъ водосвятемъ, наварили браги, меду, накупили вина, порѣзали баранôвъ; для всѣхъ мужикôвъ поставили обѣдъ и гостину; справили усе якъ слѣдъ.

На Благовѣщене бувъ въ Бѣлевѣ ярмарокъ. Кудеяръ поѣхавъ купити худобу, плуги, бороны, колеса, и довѣдавъ ся, що князь Вишневецкій находить ся въ городѣ, вôдданôмъ ему пôдъ зарядъ; его тягнуло до воеводы и вôнъ рѣшивъ ся ще разъ попробувати его перепросити. Вôнъ звернувъ ся до свого бувшого товариша, козацкого атамана и просивъ поговорити про се зъ княземъ. Атаманъ вволивъ его просьбу и донѣсъ Кудеярови таке:

— Нахмуривъ ся и розсердивъ ся на мене князь, коли я згадавъ про тебе. Въ Бѣлевѣ е намѣстникъ, сказавъ вôнъ; сей воевода занимае ся дворянами и дѣтьми боярскими и всею царскою службою, а менѣ государь вволивъ вôддати пôдъ управу ино дворовî села и оселѣ, котрî вôддано козакамъ. Най дѣдичь иде до свого воеводы, коли мае яку справу, а мене се анѣ болить анѣ пече... А про Кудеяра щобъ менѣ нѣхто не поваживъ ся нѣ слова сказати.

. Кудеяръ вернувъ въ свое село, рѣшавшись въ души вже бôльше нѣколи не удавати ся до упертого князя. Наступила весна. Скôнчила ся санна. Дѣдичь роздѣливъ свои поля и роботу, — одну часть призначивъ пôдъ засѣвъ збôжа для двора; мужики були обовязанî засѣяти, зжати, звести и вымолотити; друга часть була роздана мужикамъ за ихъ роботу, а третя вôддавала ся

имъ въ наемъ, за що платили они найчастѣйше въ натурѣ: збôжемъ, крупами, сыромъ, яйцями, баранами, дробомъ, пряжею, бо грошѣ були рѣдкостію. Вразъ зъ полями були роздѣленѣ сѣножати и лѣсы.

Зачались весняні роботы въ поли, але Кудеярови вже нѣякъ було ихъ доглядати и покôнчити; вôнъ передавъ доглядъ жѣнцѣ, а самъ зъ дня на день дожидавъ, коли то его покличуть въ походъ. Козакъ, що недавно ще не знавъ иншого бажаня крôмъ бою зъ ворогами, ставъ привыкати до спокôйного житя; вôнъ чувъ, що ему не хотѣло ся ити въ похôдъ, що о много лѣпше було бы лишити ся ему въ своѣмъ новôмъ затишку зъ любою жѣнкою, котра вернула ся ему по такихъ пригодахъ. Дуже короткими выдавались ему тѣ кôлька мѣсяцѣвъ, якѣ зъ нею провѣвъ, але Кудеяръ вôдганявъ вôдъ себе те чувство, встыдаючись и уважаючи се негôднымъ чести вояка, а найбôльше старавъ ся не показувати жѣнцѣ сего, що ворушилось въ его души, бо навѣть самъ царь обѣцявъ не кликати его бôльше якъ одинъ разъ въ похôдъ. Тымчасомъ мимо волѣ насувалась ему гадка: а що если пôйду въ похôдъ и не вернусь туды, не побачу моеи Настѣ, зновъ настане розлука, може й забють на вôйнѣ, а она бѣдна буде горювати! Вôнъ старавъ ся позбути ся тыхъ гадокъ, покладаючи всю надѣю на Бога: „не може бути — говоривъ вôнъ до себе — щобы Господь насылавъ на насъ новѣ муки, бо мы ихъ досыть перетерпѣли; чейже Вôнъ милосердный, звернувъ менѣ мою Настю, коли я и не думавъ и не надѣявъ ся!“ Такъ ворушила ся душа геройска, а коли Настя призадумалась и зачинала говорити ему про якѣ небудь будучи небезпечности, вôнъ суворо [illegible]вавъ: „ну, бабо, нема въ тебе сорому; чи-жь можна вояка про таке думати“.

Вкôнци разъ вечеромъ, коли Кудеяръ по деннôй роботѣ засѣдавъ зъ Настею до вечерѣ, приѣхавъ верхомъ на кони до нового двора пôсланець вôдъ воеводы, бѣлевскій пушкарь, зъ приказомъ, щобы безъ проволоки явивъ ся въ городѣ, забравши въ похôдъ двохъ людей на коняхъ.

Погостивъ Кудеяръ зловѣщого пôсланця розлуки зъ Настею и зачавъ заразъ выбирати ся. Рано осѣдлано и навючено два конѣ пôдъ верхъ: оденъ для нанятого хлопця а другій мавъ ити разомъ зъ нимъ. Тамъ бувъ и мѣшокъ зъ бѣлемъ и платемъ и мѣшокъ зъ харчемъ: сухарами, крупами, сушеною рыбою и т. п. та ящикъ на порохъ и кулѣ. Самъ Кудеяръ досѣвъ на татарского коня чистои крови, на котрôмъ прибувъ зъ Украины до Москвы. Заложили крôмъ того вôзъ и Настя поѣхала проводити свого Юрка.

Воевода вôддавъ имъ на примѣщене въ городѣ хату та повѣдомивъ, що пôсля царского указу велено ему чимъ скорше зôбрати дѣдичѣвъ бѣлевского околу, дворянъ и сынôвъ боярскихъ та выправити до Данила Адашева надъ рѣкою Псьоломъ, а провôдъ надъ ними вôддати Кудеярови. „Ось — говоривъ зъ поважанемъ воевода — якій царь-государь для тебе, Юрія, ласкавый: въ грамотѣ вôдъ заряду военного написано высылати такихъ, що мають дѣтей, братôвъ и своякôвъ, а у кого ихъ нема, тыхъ не высылати, щобы зъ причины довшои розлуки не було страты въ хазяйствѣ, крôмъ одинокого Юрія Кудеяра, а ему, Юркови, прикликавши его до себе, сказати, що ему симъ разомъ бути въ походѣ до осени, а коли верне ся въ осени то его въ-друге не высылати.“ Кудеяръ пôзнавъ, що царь памятае на него, и тѣшивъ ся. Насти рôвножь було вôдрадно, що по крайнôй мѣрѣ лишае ся ѣй надѣя побачити скоро свого

Юрка, хочь тяжка думка налягла ей душу, що и до осени неодно може лучити ся.

Одинъ за другимъ зъѣздили ся дѣдичѣ. Воевода записувавъ прибувшихъ и вôддававъ пôдъ провôдъ Кудеярови; опôсля коли наспѣвъ послѣдный речинець наказаный въ грамотѣ, день осьмого мая, воевода приказавъ писареви зазначити въ списѣ всѣхъ не прибувшихъ, щобы донести про нихъ окремо до заряду, та оповѣстивъ, що на другій день, въ свято чудотворця Николая, треба вступати въ похôдъ.

Раннымъ ранкомъ всѣ зôбрали ся въ церквѣ и по всеночнôмъ протопôпъ вôдправивъ молебенъ та кропивъ св. водою знамена и войско. Пôднявъ ся плачь жѣнокъ и дѣтей. Настя не була мѣжь ними; она тихо сидѣла в хатѣ; коли-жь при звуцѣ трубъ, ударахъ въ бубны и звуцѣ дзвонôвъ зачало войско выѣздити, Кудеяръ вбѣгъ до хаты, пригорнувъ крѣпко до грудей Настю, ввырвавъ ся зъ еи обиятій, скочивъ на коня и пустивъ ся здоганяти похôдъ.

Вернула Настя въ свою оселю. Сумно стало ѣй въ самотнôмъ новôмъ дворѣ; сльозы наплывали до очей, але она старала ся представити собѣ, якъ еи дорогій Юрко верне въ осени, якъ она выбѣгне ему на зустрѣчь, яка то буде радôсть... А тымчасомъ якійсь зловѣщій голосъ разъ-въ-разъ шептавъ ѣй: будешь ждати его цѣлу осѣнь, будешь ждати и зиму, будешь ждати и друге лѣто и осѣнь и зиму, и дальше будешь ждати, ждати, ждати...

X.

Походъ.

При горлѣ рѣки Псьола вже вôдъ давна веде ся пильна робота. Много народу вештае ся туды и сюды зъ сокирами, мотыками, молотами; обтесують трамы, рѣжуть дошки, збивають цьвоками, выдовбують величезнû пнѣ дубовû, будують судна всякои величины — и байдаки и дарабы и малû човна. На березѣ на великôмъ просторѣ розложили ся шатры, салашѣ; стоять возы, ржуть конѣ, ревуть волы, блеють вôвцѣ, мекають козы, ґеґають гуси. Продавцѣ въ салашахъ торгують харчемъ, горять костры зъ кôтлами; разъ-въ-разъ прибувають верхомъ и пѣшки военнû люде, приѣздять возы налаштованû сухарами, крупами, сушеною рыбою, вудженымъ мясомъ, чѣсникомъ, горохомъ; чимъ разъ ширшае рухомый городъ, збôльшае ся его населене.

Ось и Кудеяръ прибувъ зъ своими бѣлевцями, розложивъ ся таборомъ, розпустивъ шатро, привезене на конн, и удавъ ся до Данила Адашева.

— Витай, витай, силачу, — сказавъ Данило — якъ жило ся на новôй осели? А що, правда, гарно було, коли бувъ спокôй? Ха, ха, ха! Мабуть не хотѣло ся розлучати зъ теплымъ кутикомъ и зъ жѣнкою? О, зима, зима! Ино розлѣнивить насъ, военныхъ людей; якъ весною прийде ся розпростерти свои крылця, то й жаль покидати гнѣзда, але якъ чоловѣкъ розгуляе ся, то ажь любо на широкôмъ свѣтѣ. Ну, товаришу, бачишь, що Богъ давъ? На нашôмъ таки стало. А всьо черезъ тебе; ты оруде Боже! Коли-бъ тебе не було, то не бути й се-

му походови. А теперь дѣло иде не на жарты. Вишневецкій поплывъ по Дону, а намъ плысти по Днѣпру, самъ же государь иде зъ великимъ вôйскомъ на Перекопъ; ударимо разомъ на проклятыхъ зъ трехъ бокôвъ, руками окаяныхъ схопимо, прийде конець крымскому царству, прийде... Пригадаемо проклятымъ сльозы и муки христіяньскû. Нема пощади кровопійцямъ, бий ихъ, рубай, коли, пали, цѣлый Крымъ спалимо, возьмемо въ полонъ, збуримо, бо не пий крови христіяньскои, не руйнуй нашû оселѣ, не высысай насъ! Досыть; наставъ часъ божои мести! Ну, и я на тебе вельми надѣю ся. Найперше, що Богъ давъ тобѣ таку силу, якои въ свѣтѣ не найдешь; а вдруге тому, що по татарски и всѣ ихъ норовы знаешь.

— Хочу послужити царю-государю по христіяньски, — сказавъ Кудеяръ — кобы ино Господь Богъ поблагословивъ.

— Розумѣе ся, розумѣе ся, безъ Бога анѣ до порога! А я, товаришу, найбôльше про се думаю и журю ся, щобы у насъ було досыть харчу. Се найважнѣйша рѣчь. Коли вôйну веде ся въ заселенôй околици, то вôйско живить ся працею бѣдного селянина, грабить его, забирае усе, що для себе приладивъ, а мы поплывемо черезъ пустû, безлюднû околицѣ, а такъ само и въ Крыму. Ба й въ Крыму, кажуть, теперь неврожай и помôръ на худобу, тожь и тамъ прийде ся терпѣти недостатокъ. Длятого я велѣвъ навезти сюды стôлько, щобы намъ бодай на пôвъ року выстало. За те въ Крыму христіяне насъ ждуть, выжидають, Бога всѣ молять, щобы чимъ скорше дôстати ся пôдъ державу царя православного. У мене е теперь Грекъ, родивъ ся въ Крыму и знае тамошнû обставины; каже, що его земляки всѣ повстануть на татаръ и станують ихъ бити. А ось и вôнъ... славный

чоловѣкъ зъ ласки Бога, Атанасій Єлисеєвичь! Ось тобѣ той силачь, Юрій Кудеяръ, про котрого я тобѣ говоривъ; ты знаєшь по татарски а вôнъ рôвножь зъ молоду бувъ у поганцѣвъ въ полонѣ та знає по татарски. Дорогî вы менѣ оба!

Атанасъ Єлисеєвичь, выскаливши зубы, пôдôйшовъ до Кудеяра и зачавъ зъ нимъ цѣлувати ся. Зачали балакати. Атанасъ розповѣдавъ, що родивъ ся въ Крыму, надъ берегомъ моря, выхованый въ христіяньскôй вѣрѣ, вѣвъ торговлю въ Кафѣ, вôдтакъ переѣхавъ на Украину и поселивъ ся въ христіяньскôй земли, въ Кієвѣ, хотѣвъ постричись въ черцѣ въ печерскôй Лаврѣ, але зачувъ, що царь православный выбирає ся ити на невѣрныхъ, тожь приѣхавъ до Москвы, щобъ служити по силамъ христіяньскôй справѣ.

Походъ рушивъ. Частина плыла на суднахъ, частина ѣхала кôнно берегомъ, тамъ були по найбôльшôй части и конѣ тыхъ, що прибули до табору зъ своими людьми. За кôнницею ѣхали возы, запряженî волами. Плывучî приставали на берегу и на островахъ для вôдпочинку, розкладали огнѣ, варили собѣ кашу зъ пшоняныхъ и гречаныхъ крупъ та юшку зъ рыбы. Плавба ишла щасливо до порогôвъ, але тутъ прийшло ся пережидати десять днѣвъ; невеликî струѣ перескакували помѣжь камѣнє, але черезъ пороги, черезъ Ненасытець, нѣхто не поважívъ ся переплысти, бо хочь бы може и найшли ся смѣльчаки, то Данило имъ не позволявъ. Великî байдаки на кождôмъ порозѣ вытягали, тягли руками и спускали знову у рѣку до нового порога; часть човнôвъ була перевезена на возахъ. Переплывши пороги, вôйско пристануло на Хортици; Кудеяръ зъ смуткомъ глядѣвъ на останки твердинѣ, въ котрôй ще недавно вôнъ боронивъ ся зъ отчайдушнымъ Вишневецкимъ противъ крымского

хана: жаль ему стало, що вже не побачить свого батька, що батько самъ вôдôпхнувъ свого сына. Тутъ перестояли три днѣ, заки прибула кôнниця, котра затримуючи ся въ степу для попасу коней трохи забарила ся. Войско веселе и бодре; жартували, кричали, спѣвали пѣснѣ.

Скôнчивши свôй вôдпочинокъ, мовковске войско поплыло долѣ рѣкою, помѣжь безчисленными островами та тонями, де стрѣчало собѣ союзникôвъ: се були рыбалки, що выбрали ся зъ Украины за рыбою, а почасти бѣгцѣ, котрî промѣняли службу у панôвъ. або старостôвъ на вôльне житє въ днѣпровыхъ лѣсахъ и очеретахъ, знанî тогдѣ пôдъ назвою „луговикôвъ“; они мали бути завязкомъ будучои запорожскои Сѣчи, котра вытворила ся въ кôлька лѣтъ опôсля. Ихъ стрѣчали на рôзныхъ островахъ; они мешкали въ куреняхъ по кôлька людей разомъ, на островѣ Томанôвцѣ, де опôсля повстала перша Сѣчь. Було ихъ тогдѣ вже близько сотка. Сî молодцѣ пристали до вôйска. Але они принесли Данилови сумну вѣдомôсть, що Турки укрѣпили ся въИслямъ-Керменѣ, на днѣпровôмъ лиманѣ, поуставляли пушки, ждуть на московске вôйско и хотять стрѣляти на човна.

Переплывши зелене царство тоней и вже наближаючи ся до тои полосы, де Днѣпро плыве мѣжь пѣскуватыми берегами, Данило затримавъ ся на однôмъ островѣ та скликавъ на раду проводирѣвъ и начальникôвъ.

— Перше, — говоривъ вôнъ — де полишити коней, а друге — якъ намъ плысти по-приИслямъ-Кермень?

Що-до конеи порѣшили оставити ихъ таборомъ тутъ коло Днѣпра та выслати сильный вôддѣлъ въ поле розвѣдати ся, де теперь царь, щобы дати ему про себе знати и въ разѣ бѣды злучити ся зъ его силами. Вѣсть проИслямъ-Кермень велѣла застановити ся. Тутъ Кудеяръ давъ таку раду:

— Мы не можемо плысти, не дôзнавши ся про неприятельску силу. Треба перше розвѣдати ся, якъ тамъ у нихъ. Єсли позволишь, бояринe, я поплыву до нихъ и довѣдаю ся; я говорити зъ ними зъумѣю; навѣть коли велишь, я буду удавати бѣгця, може менѣ удасть ся пôдôбрати ся та позабивати пушки; я знаю, що бусурмане лихо знають зъ пушками поводити ся.

— Ось мудра рада! — сказавъ Атанасъ Єлисеєвичь, — нѣчо не може бути мудрѣйшого вôдъ сего. Иди, брате, вчини намъ всѣмъ велику выгоду и собѣ велику славу, а я зъ тобою пôйду.

— Нѣ, нѣ, не пущу я тебе Юріє, нѣ тебе Атанасе — сказавъ Данило — вы оба менѣ дорогû. Припустѣмъ, що мы тымъ способомъ переплывемо и щасливо, але бусурмане васъ убьють; вы не встигнете утѣчи вôдъ нихъ. За нѣяку цѣну не позволю. И ты Юріє, и ты Атанасе, добре знаєте ихню мову и звычаѣ; вы поплывете напередъ, нѣбы то въ посольствѣ та придивите ся, якъ тамъ у нихъ. Хто знає, може се не такъ страшно, и мы встигнемо перебити ся до моря.

Порѣшили, що Кудеяръ поплыве поперѣдъ яко посолъ вôдъ полководця царского вôйска, разомъ зъ Атанасіємъ; имъ додали одного нововыхрещеного зъ касимовскихъ татаръ, надѣленого посѣлостію такъ само якъ и Кудеяръ въ бѣлевскôмъ окрузѣ. Кудеяръ дуже не хотѣвъ плысти разомъ зъ Атанасіємъ; сей чоловѣкъ выдавъ ся Кудеярови якійсь непевный, бо хочь вôнъ удававъ себе за Грека, але зъ вымовы и рухôвъ часто нагадувавъ сынôвъ Израиля, котрыхъ Данило Адашевъ не знавъ, а котрымъ Кудеяръ добре приглянувъ ся на Украинѣ.

Коли всѣ три, що складали посольство, пôдплыли

до Ислямъ-Керменя, Кудеяръ, оглядаючи околицю, сказавъ:

— Даремно бояли ся, Днѣпро такъ широкій, що коли будемо плысти по-при противный берѣгъ, то мабуть до насъ не долетять ихъ арматнѝ кулѣ.

— Тымъ бôльше, що они въ стрѣляню не великѝ майстры — докинувъ нововыхрещеный.

— Чи не вернути бы ся намъ та сказати полководцеви, що мы готовѝ лишь бѣды собѣ напитати, коли дамо имъ знати про себе; нехай они насъ не ждуть, мы собѣ ночію переплывемо.

— Се правда — скезавъ Кудеяръ.

— О нѣ! — сказавъ Атанасъ.— Якъ можна не выповнити сего, що воевода приказавъ? А при тôмъ, мы всього тутъ не бачимо, а якъ насъ впустять у твердиню, тогдѣ будемо знати, якъ у нихъ въ серединѣ, всьо змѣркуємо и розповѣмо полководцеви докладно.

Пôдплыли до твердинѣ. Атанасъ Єлисеевичь затрубѣвъ на розѣ, а Кудеяръ выставивъ на кôнци своеи шаблѣ шапку.

Въ брамѣ твердинѣ припôдняли щитокъ, вôдчинило ся вôконце. Выйшло двохъ Туркôвъ. Атанасъ Єлисеевичь першій выскочивъ на берѣгъ и закричавъ по турецки:

— Посольство вôдъ воеводы его царского величества.

— Ходи сюды самъ одинъ, — вôдповѣли єму — а прочѝ най останутъ ся въ човнахъ.

— Не я проводирь; осѐ вôнъ — сказавъ Атанасъ — вôнъ нехай увôйде зô мною! Такъ треба!

— Идѣть, тôльки безъ збруѣ; не прийшли воювати.

Кудеяръ и Атанасъ послухали, полишили въ човнѣ свою збрую. Перепустили ихъ въ браму и сейчасъ

спустили щитокъ. Провели ихъ до деревяного будынку, де мешкавъ санджакчей, що управлявъ твердинею.

Положивши руку на груди пôсля всхôдного звычаю, Кудеяръ поважно поклонивъ ся и выголосивъ промову, въ котрôй навѣвъ провины крымского хана, повѣдомлявъ въ имени воеводы, що вôнъ пôсля царского приказу иде зъ вôйскомъ покарати хана и приневолити, щобъ выпустивъ московскихъ полонникôвъ, та завести сталый спокôй, щобы не було бôльше кривды и лихолѣтя россійскôй державѣ; впевнявъ, що Россія не воюе зъ Турками, царь остае зъ турецкимъ падишахомъ въ любви и дружбѣ та просивъ перепустити московске вôйско на море.

— Сего не може бути — вôдповѣвъ санджакчей. — Московскій царь хоче завоювати Крымъ, якъ вже завоювавъ Казань и Астраханъ, двѣ мусулманьскѝ державы; мы знаемо, що въ Москвѣ дѣяло ся и що задумано; не ино вы самѝ идете на Крымъ, бо Вишневецкого выслано на Донъ а самъ царь зъ своими великими войсками хоче ити на Перекопъ. Годѣ допустити, щобы мы заложивши руки сидѣли и дивили ся, якъ Москва буде побивати и неволити нашихъ правовѣрныхъ мусулманъ. Мы всѣ повиннѝ боронити нашои вѣры. Крôмъ того крымскій царь пôдданый и слуга нашого вселаскавѣйшого и непобѣдимого султана; досить зъ васъ, що мы торôкъ попустили вамъ. Нѣ, менѣ приказано пильнувати переходу и не пускати на море нѣкого, а коли схочете на силу пôйти, то будемо бити ся.

— Сей чоловѣкъ — сказавъ Атанасъ Елисеевичь — не посолъ а шпѣгунъ; вôнъ задумавъ удавати збѣгця и попсувати у васъ пушки. Воевода не згодивъ ся, жалуючи его, щобы не погибъ, а пожалувавъ длятого, бо

у него надзвычайна сила; тожь велѣвъ ему плысти нѣбы то за посла, а властиво для шпѣгуньства.

Кудеяръ поглянувъ зловѣщо на товариша и сказавъ:

— Вôнъ бреше якъ собака. Я прибувъ до васъ за посла вôдъ воеводы а не за шпѣгуна.

— Нѣ, вôнъ не бреше, — сказавъ санджакчей, — бо сего чоловѣка мы нарокомъ выслали до Москвы, щобы розвѣдавъ ся, що у васъ робить ся и що задумуете; вôнъ нашь вѣрный слуга, вôнъ намъ правду каже и мы ему вѣримо. Ты не вернешь ся до воеводы, мы тебе тутъ затримаемо.

— Вы не можете мене затримувати — вôдповѣвъ Кудеяръ, — се нечестно и противить ся мѣжнароднымъ правамъ. Я посолъ, а послôвъ анѣ не бють анѣ не убивають. Я прибувъ за вôдповѣдію, и яку вôдповѣдь менѣ дасьте, таку занесу воеводѣ.

— Нѣ, ты нѣчого не занесешь воеводѣ — сказавъ санджакчей. — Я тебе зъ-вôдси не выпущу.

— Ты не смѣешь сего зробити. Я не военный полонникъ, нашь государь не веде вôйны зъ вашимъ, нашь государь пожалуе ся вашому и тебе за се покарають.

— Нашь государь — сказавъ санджакчей — велить вязнити шпѣгунôвъ, и вашь те саме робить. Ось мы пôдôслали до васъ сего жида, котрый не знаю кого тамъ у васъ удававъ, але коли бы вы довѣдали ся, що вôнъ шпѣгунъ, то вы бы его не выпустили. Такъ у насъ водить ся. Тебе затримаемо.

Кудеяръ обрушивъ ся и крикнувъ:

— Я не шпѣгунъ а посолъ; ся гадюка бреше — и при тыхъ словахъ схопивъ Атанаса за каркъ та пригнувъ до землѣ. Атанасъ втративъ притомнôсть.

Наполоханый санджакчей кинувъ ся у заднî дверѣ и зачавъ кричати. Цѣла залога заворушила ся. Турки зъ гнѣвнымъ окликомъ пôдбѣгли до будынку. Кудеяръ выскочивъ зъ будынку, зачавъ вôдмахувати ся кулаками, але товпа, що стояла позадъ, кинула ся на него, єму накинули на шию арканъ... вôнъ зачавъ душити ся и впавъ горѣлиць, а тогдѣ зъ трицять людей накинуло ся на него и зачали накладати кайданы.

— Мало одныхъ, розôрве, — говоривъ санджакчей — єще однî.

Принесли другî кайданы и зачали накладати на Кудеяра.

— Мало двохъ кайданъ, — третî.

Принесли третî кайданы и наложили на Кудеяра.

— Ще дати єму на ноги що найтяжшî кайданы.

Кудеяра вôдпровадили въ долѣшнî комнаты деревянои башнѣ и замкнули. Тогдѣ одинъ Турокъ выйшовъ за браму.

— А ты знаєшь по турецки або по татарски? — поспытавъ того, що лишивъ ся въ човнѣ.

— Знаю по татарски — вôдповѣвъ нововыхрещеный.

Турокъ приказавъ повѣдомити воєводу, що єго послы затриманî, бо показало ся, що они шпѣгуны, а коли воєвода поплыве на море, то зъ твердинѣ будуть стрѣляти. Зъ такою вôдповѣдію вернуло човно горѣ Днѣпромъ.

Другого дня высылано ґалєру до Кафы. Вывели окованого Кудеяра, посадили на темне дно ґалєры; санджакчей написавъ письмо до пашѣ кафиньского, що высылає пôйманого московского шпѣгуна, котрый при увязненю опиравъ ся и на смерть убивъ жида, що єго зрадивъ. Фальшивый Атанасъ Єлисеєвичь не вытримавъ руки Кудеяра.

Данило Адашевъ, довѣдавши ся о затриманю своихъ пословъ, не пôдозрѣвавъ, що Атанасъ зрадивъ свого товариша и жалувавъ его такъ само якъ Кудеяра. Вôнъ рѣшивъ ся дальше ити и не тôлько пробувати переплысти по-при Islamъ-Кермень до моря, але ще добути турецку твердиню и вызволити послôвъ, затриманыхъ противъ всякихъ мѣжнародныхъ правъ.

Наразъ несподѣвано являе ся зъ Сѣвска вôддѣлъ вôйска, а зъ нимъ московскій пôсланець зъ царскимъ указомъ. Въ тôмъ указѣ повѣдомлено Данила, що великій государь его царске величество зволивъ помирити ся зъ крымскимъ ханомъ, а ему, Данилови, приказуе ся не ити дальше, не зводити нѣякои зачѣпки зъ Турками и татарами та вертати ся домôвъ, розпустити вôйска и самому ѣхати у Москву.

Можна представити собѣ досаду Данила Адашева, коли дôставъ такій несподѣваный и наглый приказъ; вôдъ давна вôнъ думавъ о завойованю Крыма, стôлько лѣтъ про нѣчо иншого не говоривъ, стôльки труду перетерпѣвъ, и якось не клеило ся, — а теперь ось-ось, здавало ся, справа пôйде впередъ та наразъ, немовь вôдъ бурѣ, все поломалось, понищилось...

Але жалѣ нѣчого не помогли, а треба було выповнити царскій приказъ. Данило хотѣвъ бодай вызволити затриманыхъ въ турецкôй твердини та выправивъ вôддѣлъ зъ десяти людей, вже не Днѣпромъ по водѣ, а сушею на коняхъ. Нововыхрещеный бувъ знову висланый за проводиря того вôддѣлу. Данило повѣдомлявъ турецкого команданта, що его царске величество зволивъ помирити ся зъ крымскимъ ханомъ, выслане нимъ вôйско вертае ся домôвъ и длятого воевода проситъ вôддати ему высланыхъ для переговорôвъ послôвъ.

Санджакчей, дôставши таку грамоту, запросивъ но-

вовыхрещеного у твердиню, принявъ его по дружньому и сейчасъ старавъ ся его приеднати. Прочихъ воякôвъ не впустили у твердиню, лишь гостили за брамою. Санджакчей пôславъ Данилови Адашеву въ дарунку цукорь и царгородскихъ овочѣвъ та сказавъ:

— Дай Боже вамъ по добру и въ здоровлю вернути ся домôвь, а зъ нами по сусѣдски жити завсѣгды въ любви и приязни. Але вôддати вамъ вашихъ послôвъ, сего я не можу нѣякимъ чиномъ зробити, бо се не були послы а шпѣгуны, та ще одинъ зъ нихъ забивъ на смерть чоловѣка. За се его мы скували и выслали на ґалерахъ у Туреччину. Най бояринъ не гнѣвае ся, бо въ нѣякôй державѣ не пускають убійникôвъ, ино карають, а чоловѣкъ его, що удававъ посла, допустивъ ся убійства и мы длятого его не пускаемо на волю.

Такого змѣсту вôдповѣдь дôставъ Адашевъ. Годѣ було що зачинати. Чейже не можна було вести вôйны за-для Кудеяра, коли царь не велѣвъ заводити зачѣпки, тожь приказавъ вертати ся.

XI.

Чужосторонный лѣкарь.

Душевне и тѣлесне здоровле царицѣ Анастасіи ставало зъ кождымъ днемъ гôрше. Вѣчна досада, злôсть, журба сушили еи. Хорôй фантазіи представляли ся повсюды интриґи ворогôвъ, а до числа тыхъ ворогôвъ долучивъ ся теперь Кудеяръ, котрого она нѣколи на очи

не бачила, але котрого ненавидѣла за се, що єго пригода настроила царя до вôйны зъ Крымомъ и наново наблизила до Сильвестра и бояръ. Зъ-разу царь довго таивъ передъ Анастасією свôй намѣръ, але браты дôзнали ся и донесли сестрѣ. Цариця зачала передъ царемъ охати и єму докоряти. Царь, побачивши, що цариця все знає, зъ-разу хмуривъ ся, сердивъ ся, вôдтакъ зачавъ просити, щобы успокоила ся, доказувавъ, що на всьо воля божа, вказуюча дорогу россійскôй державѣ; що теперь вже годѣ єму не ити въ походъ, впевнявъ, що пôйде на короткій часъ, що инакше буде передъ Богомъ грѣхъ а передъ людьми соромъ. Але се нѣякъ не переконало Анастасіи, тымъ бôльше що браты, особливо Григорій, єи пôдмавляли. Царицю мучила не ино обава о здоровлє мужа, якъ бôльше зависть до тыхъ людей, що ихъ царь до себе кликавъ и слухавъ ихъ рады. Она ставала ся невыносимо плаксива, царь зачавъ рѣдше до неи заходити, бо за кождымъ разомъ вертавъ ся вôдъ неи зажуреный; царь для розрывки зачавъ ѣздити въ пôдмосковскû села, забавлявъ ся тамъ польованємъ, устроювавъ гулянки, окружавъ себе новыми любимцями и весельчаками. Въ числѣ тыхъ Вяземскій и Басмановъ занимали перше мѣсце та незамѣтно заволодѣли царемъ; вôнъ не занимавъ ся нѣякими справами и не говоривъ зъ ними про справы; они тôлько старали ся забавляти царя, вынайти для него блазнôвъ та бавили всѣлякими дурницями.

Тымчасомъ Анастасія чимъ разъ бôльше хирѣла, а браты нарѣкали, що ѣй завдали урокôвъ. Царь, дивлячи ся на єи терпѣня, то сердивъ ся и не вôдвѣдувавъ цѣлыми тыжднями, то розжаловувавъ ся и проводивъ зъ нею цѣлû днѣ, а тымчасомъ не покидавъ свого крымского походу, хочь и не занимавъ ся нѣякими пôд

готовленями, лишаючи все на волю бояръ. А тй буди сему радй и надѣяли ся, що справа пôйде лѣпше, коли царь не буде до неи мѣшати ся, а буде слухати другихъ. Имъ потреба було царя до самого походу длятого, щобы его присутностію додати самôй справѣ бôльше ваги и значѣня. Вишневецкій бувъ высланый на Донъ, Данило Адашевъ на Псьолъ, военнымъ людямъ приказано зôбрати ся на весну въ Тулѣ; зъ Лівоніею зачались переговоры за-для мира; бояре зачали згôдливо поступати, залишаючи дрôбныхъ спорôвъ; велика справа одушевляла ихъ такъ само якъ въ часѣ казаньского походу; Сильвестръ чинно пôдтримувавъ бояръ, не дававъ потахнути порывамъ, безнастанно заходивъ то до одного то до другого, оживлявъ своими бесѣдами, цѣлкомъ вôддавъ ся справѣ, не зважаючи, що въ тôмъ часѣ постигло его нещасте, бо умерла жѣнка, зъ котрою прожививъ трицять лѣтъ въ найбôльшôй любови.

Надходила пора, коли треба було царю выбирати ся у похôдъ. Та вороги Сильвестра и его сторонникôвъ найшли спосôбъ, щобы повернути царя въ иншій бôкъ.

Передъ рокомъ приѣхавъ до Москвы, разомъ зъ анґлійскими гостями, лѣкарь Бомелій, зъ Везера, що живъ передъ тымъ въ Анґліи и занимавъ ся крôмъ медицины астрольоґіею, альхеміею, кабалістикою и всякими учеными дурницями. Се бувъ хитрый чоловѣкъ; приѣхавши въ Москву, зачавъ ся заразъ учити по россійски и небавомъ дôйшовъ до того, що все розумѣвъ и самъ говоривъ плавно, хочь и неправильно. Лѣкарь бувъ тогдѣ рѣдкостію. Бомелій умѣвъ заблахманити очи, удававъ, що все знае, и царь прикликавъ его до себе. Коли царици ставало гôрше, царь порадивъ ѣй вôзвати лѣкаря. Зъ-разу цариця опирала ся сему, якъ то кажуть, руками и ногами; еи побожнй чувства противили ся по-

кликаню лѣкаря: „надобно надѣяти ся на Бога, а не на врачей“ говорила она, але вôдтакъ пристала, именно тогдѣ, коли довѣдала ся, що ненавистный ѣй Сильвестръ бувъ противникомъ сего лѣкаря. Выхованый въ великôй побожности, Сильвестръ взагалѣ не довѣрявъ штуцѣ лѣкарскôй, безнастанно говоривъ, що єсли Богъ не поможе, то лѣкарь нѣчого не вдѣє, та наводивъ примѣры, що люде навѣщенѝ тяжкими недугами, приходили до здоровля ласкою божою. Але Сильвестръ не называвъ цѣлои штуки лѣкарскои чортôвскою выгадкою, якъ тогдѣ многѝ говорили, ба навѣть противно радивъ удати ся до розумного чоловѣка, щобы знати, якого зѣля напити ся або якою мастею помазати рану; тôльки доктора Бомелія дуже собѣ не злюбивъ. Хитрый Нѣмець старавъ ся приподобати ся Сильвестрови и заходивъ на розмову о вѣрѣ, заявляючи готовôсть приняти православну вѣру, скоро переконає ся о єи правдивости. Але Сильвестръ знавъ такъ пôзнавати людей, що вôдразу вôдгадавъ Бомелія, а коли царь радивъ ся Сильвестра, чи не грѣхъ покликати до царицѣ чужосторонного лѣкаря — Сильвестръ не тôльки обуривъ ся на се, але и намавлявъ царя прогнати вôдъ себе того Нѣмця та вôддати въ руки Бога подужанє царицѣ. Противно отець Левкій, зъ котрымъ царь такожь радивъ ся про Бомелія, выхваливъ доктора пôдъ небеса и доказувавъ цареви, що штука лѣкарска походить вôдъ Бога яко ласка для чоловѣка, а хто не радить звернути ся о помôчь до лѣкаря, сей, значить, не бажає здоровля царици.

Царицця довѣдавши ся вôдъ братôвъ, що Сильвестръ ненавидить Бомелія а Левкій радить цареви спустити ся на него, сама зачала просити царя, щобъ привѣвъ до неи лѣкаря, про котрого згадувавъ.

Царь прийшовъ до неи зъ Бомеліємъ. Сє бувъ ма-

ленькій чоловѣчокъ зъ великою лысою головою, довгимъ носомъ, прижмуреными малыми очима, що нѣколи не дивили ся просто, завсѣгды зъ смиреннымъ видомъ и зъ тонкимъ майже жѣночимъ голосомъ.

Нѣмець на приказъ царя пôдôйшовъ на пальцяхъ до сидячои на крѣслѣ царицѣ, уважно дививъ ся на еи лице, помацавъ пульсъ, вôдтакъ приложивъ собѣ палець до чола, розкладавъ руками и значучо двигнувъ раменами.

Царь зъ тревогою ждавъ, що скаже чужосторонный лѣкарь.

— Государю, — сказавъ Бомелій — Господь Богъ може помагати еи маестетъ государини-царици. Недобрый чоловѣкъ — государю.

— Що? що? — отруя!

— Нѣ великій государю — отруя нема! А лихій чоловѣкъ накоивъ таке... якъ же се называе ся?

— Уроки, чары?

— Такъ, государю.

Атанасія поблѣдла, втратила притомнôсть.

— Нѣмче, — закричавъ царь — ты еи наполохавъ.

— Государине-царице — сказавъ Бомелій — не бôй ся, Господь Богъ милостивый! при помочи Божôй всьо добре пôйде. Помочи не можна, тôльки треба злого чоловѣка на бôкъ, — далеко...

— Ходѣмъ, Нѣмче, а тамъ менѣ скажешь, — заявивъ царь.

— Государине-царице, — продовжавъ Нѣмець — нѣчого! твое величество буде здорове и спокôйне; я такъ зроблю, якъ не можь лѣпше.

Царь выйшовъ зъ Бомеліемъ.

— Говори, Нѣмче, всю правду менѣ кажи — крикнувъ царь.

— Государю-царю — сказавъ Нѣмець — є въ чужй краѣ наукъ; въ Россіи нема наукъ, а въ нашихъ краѣ є наукъ и черезъ тй наукъ я можу знати, що де є и що буде напередъ. Я по звѣздамъ небеснымъ умѣти читати и твоя доля скажу. У васъ въ Россіи говорить народъ, що се знанє вôдъ чорта. Нѣ, государю, не вѣрь такимъ рѣчамъ; наукъ не вôдъ чорта а вôдъ Бога. Якъ може бути, щобъ наукъ бувъ вôдъ чорта? Я богато учивъ ся всякихъ наукъ, я учивъ ся богословія, вѣрую въ Тройца єдиносущна и въ Господь нашь Єзусъ Крістусъ, та якъ же може бути, щобъ наукъ бувъ Богови противна.

— А коли ты учивъ ся богословія, — сказавъ царь — то якъ-же ты, Нѣмче, не дôйшовъ до того, що наша грецка всхôдна вѣра є правдива христіяньска и длячого ты остаєшь въ своѣй лютерскôй єреси и Господа нашого называєшь Єзусъ Крістусъ?

— На всьо треба часу, великій государю, я богато читавъ святіи отцѣ — сказавъ Бомелій — и видѣвъ изъ ихъ книга, що въ римска вѣра неправильна и наша вѣра євангелицка не цѣлкомъ правильна, та хотѣвъ пôзнати вѣра грецка, але въ нашôй земли нема вѣра грецка, я нарошно приѣхавъ у твоє царство, щобы научити ся, яка вѣра грецка, и теперь, коли побачивъ, яка въ православна вѣра велика сила, то бажаю приняти грецка вѣра, охрестити ся правдивымъ хрещенємъ.

— Се гáрно, Нѣмче; — у мене въ моѣмъ царствѣ для чужосторонцѣвъ нема примусу що-до вѣры; самъ бачишь, що у мене проживають спокôйно и англійскй и голяндскй люде, та й ты, коли хочешь, можешь лишити ся въ своѣй вѣрѣ, а коли бажаєшь стати зъ нами одной вѣры, то ще лѣпше.

— Тôльки, великій государю, не погнѣвай ся на

мене за се, що скажу: духовна чинъ не хоче знати наукъ и не вѣрить, щобы правдива вѣра далеко завела... Я приходивъ до твого протопопа Сильвестръ, думавъ, що вôнъ дуже ученый чоловѣкъ, о, пфуй, нѣ! Я его зачавъ пытати, думавъ навчити ся вôдъ него, а вôнъ зô мною не хоче говорити, нѣчого самъ не знае, а такій гордый, бо мае у тебе ласку, думае, що вôнъ розумнѣйшій и знатнѣйшій якъ всѣ люде въ твоѣмъ царствѣ. Але чудовскій архимандритъ, — ахъ якій то мудрый, розумный чоловѣкъ! чого вôнъ не учивъ ся! а то негарно, великій государю, що въ твоѣмъ царствѣ нема школа, нема наукъ.

— Знаю — вôдповѣвъ царь, — що се не гарно; а ты думаешь, що зъ нашимъ народомъ що зробишь? Ты думаешь, нашî люде такî якъ вашî? Они не такъ сотворенî Богомъ, щобы чого научили ся.

— А длячого-жь, великій государю, твое царске величество руского роду, а такій чоловѣкъ и такъ всьо знае!...

— Або-жь я рускій, — сказавъ царь — мои предки зъ Нѣмцѣвъ прийшли, а роду були славного цезара Августа римского, вôдъ брата его Пруса и поселили ся надъ балтійскимъ моремъ при рѣцѣ Русь та й зъ того Русь прозвали ся.

— А, — сказавъ Бомелій — твôй рôдъ велика, велика рôдъ! Въ цѣлôй Европѣ нема такого славного старинного роду, якъ твôй, государю. Тожь тобѣ доконче заволодѣти Ливонiею, балтійскимъ моремъ, бо тамъ твого роду вôтчина.

— Такъ, сей край то вôдвѣчна вôтчина и длятого мы стараемо ся, щобы бувъ пôдъ нашимъ скиптромъ.

— Ба, — сказавъ Бомелій — и Богъ тобѣ помагае, великій государю, ты побѣджуешь чужосторонныхъ во-

рогôвъ, а щобы тôльки мôгъ побѣдити такожь внутрѣшныхъ ворогôвъ. Они небезпечнѝ. Вôдъ домашныхъ ворогôвъ не можь устеречись. А у тебе много ворогôвъ довкола, государю, дуже много. Они хотять, щобы ты самодержавный не бувъ, щобы пôсля ихъ рады всьо робивъ, ты такій мудра царь, ты самъ можешь володѣти народомъ своимъ; ты мудрѣйшій вôдъ всѣхъ, ты хоробрый... Богъ свѣдкомъ нема такій другій государь въ цѣлôй Европѣ и на цѣлôмъ свѣтѣ, якъ ты — а твое нещасте, що у тебе слуги фальшивѝ, зрадники, лиходѣѣ... твôй бояра... О!... они тобѣ добра не бажають, собѣ власть взяти хоче. Та сего не буде. Великій государю! Я скажу твому величеству, що знаю на звѣздахъ читати, и що на передъ буде, всьо дôзнаюсь, маю такій книгу. О! той книга треба двацять лѣтъ читати, та ще другихъ сто книга читати, та лишь тогдѣ зрозумѣти, що въ той книга написане. Я зъ той книга буду все знати...

Царь вôдправивъ Бомелія, а на другій день зновъ его прикликавъ.

— А много, много знати, — сказавъ Бомелій. — Твôй першій тайный ворогъ—протопôпъ Сильвестръ; ты его, государю, далеко... вôнъ недобра чоловѣкъ, вôнъ не любить твôй царица, вôнъ называе еи Езавель. Охъ, государю! Якъ такъ можна! Весь Москва знае про се. Сей протопôпъ мае бѣсовска сила, вôнъ чародѣй... вôнъ тебе, великого государя, опутавъ. Се сказавъ менѣ книгъ, и бояре твôй разомъ зъ нимъ коять лихо. Они хотять тебе вести на крымскій ханъ. Нѣ, государю, не ходи. Я на звѣзда дививъ ся; велике нещасте буде, твой царица буде умирати безъ тебе, якъ ты въ походъ пôдешь, и твои царскѝ дѣти пропадуть. Много мѣжь ними такихъ, що хотять царствувати. А е одинъ... о, сей дуже небезпечный!

— Хто такій? — поспытавъ нетерпеливо царь.

— Я не можу єго тобѣ назвати — сказавъ Бомелій. — Я ще самъ не знаю, що вôнъ, а тôльки виджу, що є такій твôй найнебезпечнѣйшій ворогъ!

Помѣшало ся цареви въ головѣ вôдъ тыхъ слôвъ. Не рѣшаючись зразу на нѣчо, царь сказавъ:

— Памятай, Нѣмче, не говори про се нѣкому, нѣкомѣсенько.

— Нѣ, нѣ, государю; я завсѣгды буду тобѣ вѣщувати, скоро иноще задумаєшь зробити, сейчасъ кличь мене, вели поглянути въ книгъ и на звѣзды; я все тобѣ сказати; може бути такій планетъ прийде, що буде можна воювати на крымска ханъ, тогдѣ най Богъ тебе благословить! А теперь хорони тебе Боже, твôй царицдя не буде на свѣтѣ.

Заразъ потôмъ отецъ Левкій отверто напиравъ на царя и явно зачавъ говорити передъ царемъ, що Сильвестръ чародѣй, зачарувавъ царя и коить єму лихо. Прибувъ ще монахъ, Михайло Сикунъ, и донѣсъ, що Сильвестръ называвъ царицю Анастасію Єзавелію. Зъ своеи стороны новî любимцѣ, зъ котрыми царь ѣздивъ въ пôдмосковскî села забавляти ся, зачали вмавляти въ него, що Сильвестръ чародѣй; говорили, що вôнъ насмѣває ся зъ царя, чванить ся, що тримає царя въ рукахъ, и що захоче, то зъ него зробить.

Пôдбехтаный зъ рôзныхъ сторôнъ, а найбôльше наполоханый вѣщованями Бомелія о смерти, котра мала постигнути Анастасію вôдъ тайныхъ ворогôвъ, коли вôнъ пôйде въ похôдъ, царь рѣшивъ ся вкôнци перемочи себе.

Бояре збирались въ похôдъ и напирали на царя. Выѣздъ єго бувъ назначеный; до выѣзду лишалось три днѣ.

Царь Иванъ Василевичь скликавъ бояръ и радныхъ

людей въ свою престольну палату. Очи его блестѣли якимсь лихорадочнымъ огнемъ; хôдъ его бувъ нервовый. Вôнъ сѣвъ на свое мѣсце и сказавъ:

— Бояре и раднû люде, проголошую вамъ мою царску волю! Намъ не бажае ся ити въ похôдъ на крымского хана; приkличте ханьского посла, котрого мы задержуемо, и заявѣть ему, що вôнъ свобôдный; скажѣть, що мы хочемо заключити зъ крымскимъ ханомъ вѣчный миръ и жити зъ нимъ въ дружбѣ, а опôсля вышлемо въ Бакчисарай нашого посла за-для договору. Сейчасъ выслати ґонцѣвъ до Вишневецкого на Донъ и до Данила Адашева на Днѣпро зъ указомъ, щобы они вертали ся и нѣякои зачѣпки зъ крымскими людьми не робили; всѣмъ воякамъ, що зôбрали ся надъ Тулою, заявити нашу царску волю, щобы розôйшли ся по домахъ ажь до дальшого нашого царского приказу.

Князь Курбскій хотѣвъ промовити, але ледви сказавъ: великій государю!... а вже царь и перебивъ ему:

— Бояре и раднû люде! Говорѣть тогдѣ, коли васъ пытаемо и жадаемо вашои рады; нинѣ же мы, государь самодержавный, вашои рады не пытаемо и вамъ не яло ся про нѣчо говорити.

И зъ гнѣвомъ скоро выйшовъ зъ престольнои свѣтлицѣ.

Почувъ про все Сильвестръ, довѣдавъ ся, що близько царя Бомелій, що его вороги намовили того чужинця наполохати царя астрольоґічными вѣщованями; дôзнавъ ся, що Сикунъ зробивъ на него доносъ, а Левкій отверто говорить цареви, що вôнъ чародѣй; зрозумѣвъ Сильвестръ, що его панованє скôнчило ся и рѣшивъ ся розпращати зъ царемъ на завсѣгды. Вôнъ пôславъ до царя просьбу, щобы его допущено, але дôставъ вôдповѣдь, що царь не хоче его и бачити.

Тогдѣ Сильвестръ удавъ ся до митрополита Макарія и сказавъ:

— Преосвященый отче Макарій! Подобалось Богови покликати до себе мою жену, и длятого, яко повдовѣвшимъ попамъ не годить ся священодѣйствувати, я забажавъ усунути ся вôдъ свѣта. Благослови приняти монашій чинъ.

Макарій знавъ Сильвестра вôдъ давна, ще зъ Новгороду, бо вôнъ самъ, ставши митрополитомъ зъ новгородского архіепископа, прикликавъ его до Москвы. Вывысшене Сильвестра не дуже подобалось Макарію: ади — говоривъ вôнъ до свого окруженя — яка цяця! Якъ пôдôбравъ ся до царя! Пôпъ, а мае бôльше силы вôдъ насъ, митрополита и цѣлого освященного собору, що скаже, такъ царь и зробить.

Не любивъ Макарій Сильвестра, але тôльки хмуривъ ся и негодувавъ, а лиха нѣякого не робивъ; Макарій бувъ самолюбный, але не злобный; — Сильвестръ зъ свови стороны вôдносивъ ся завсѣгды до Макарія зъ великимъ поважанемъ, хочь бувало, що говоривъ цареви противне того, якъ хотѣвъ Макарій. Макарію було дуже любо почути, що Сильвестръ вкôнци забирае ся. Макарій поблагословивъ его, попращавъ ся по дружньому, а Сильвестръ, полишивши сына, вôдправивъ ся въ одинъ зъ бѣлозерскихъ монастирѣвъ.

Коли Данило Адашевъ пôсля царского приказу вернувъ ся у Москву, Сильвестра вже тамъ не було. Бояре похнюпили головы, не смѣли нѣ чичиркнути про крымску вôйну, а деякû зъ нихъ, що ще недавно доказували еи конечнôсть, выхвалювали мудрôсть царя, котрый лѣпше якъ всѣ розумѣе, що треба робити.

Данило ставивъ ся зъ донесенемъ передъ царемъ. Иванъ Василевичь принявъ его сурово. Оповѣдане Дани-

ла про полонъ Кудеяра Турками не зробило на царю вражѣня; царь не зробивъ по тôй причинѣ нѣякои замѣтки.

Вишневецкій, дôставши приказъ застановити военнû кроки, вернувъ ся у свôй Бѣлевъ и выславъ до Жигмонда-Августа письмо, просивъ прощеня за выѣздъ, заявлявъ готовôсть служити свому властивому королеви и цѣлкомъ повинувати ся его воли. Жигмондъ-Августъ вôдписавъ ему ласкаво и просивъ вертати ся. Вишневецкій скликавъ своихъ козакôвъ.

— Плюньмо, братя, — сказавъ вôнъ — на сю глупу Москву и ходѣмь у свою Украину. Нема красшои землѣ на свѣтѣ надъ нашу вôльну Украину. Прийшовъ я сюды зъ вами за-для того, щобы рушити московского царя зъ его войскомъ на бусурмана; не удае ся намъ се, то нема намъ що тутъ робити. Царскои ласки и сѣлъ намъ не треба, бо мы маемо землѣ и всякого добра доволѣ.

— Правда, батьку, — вôдкликнулись козаки — до чорта зъ нею, зъ сею Москвою; и дѣтямъ и внукамъ закажемо ходити сюды, хиба коли вôйною пôйдемо на москвитина.

И зôбрались всѣ та вôдъѣхали зъ Бѣлева. Донѣсъ про се цареви бѣлевскій воевода. Царь сказавъ: — Прийшовъ якъ песъ и пôйшовъ якъ песъ. Туды ему и дорога!

Цариця Анастасія и еи браты добились вкôнци свого. Царь не пôйшовъ въ похôдъ, голубчикъ Иванушка оставъ ся нероздѣльно зъ своею ягницею, якъ вôнъ называвъ жену въ хвиляхъ нѣжности. Ненавистного Сильвестра вже не було. Але здоровле царицѣ не поправляло ся, а чимъ разъ гôршало. Она ѣздила разомъ зъ царемъ до Сергія, до Пафнутія и въ иншû святû

мѣсцевости; а нѣхто вже безъ Сильвестра не смѣвъ представляти цареви, що ему треба розглянути цѣлу рѣчь а не ѣздити по монастиряхъ. Молитвы, якъ видно, не помагали здоровлю царицѣ. Она обильно роздавала милостиню; въ кожде свято еи бояринѣ запомагали товпу жебрачокъ; зъ цѣлои россійскои державы приходили до неи жебрачки по милостиню; по приятельски допускала она ихъ до себе и розмовляла о дѣлахъ спасаючихъ душу, — и всѣ хвалили еи милосердность, говорили, що она мати страдаючихъ, а только бѣдного Кудеяра не було нѣкому выкупити зъ неволѣ.

Не помогла царици и милостиня, не помогло ѣй и се, що по всѣхъ церквахъ и монастиряхъ молило ся духовеньство за еи здоровле. Царицяя померла.

Царь не тямивъ ся зъ горя; але за два тыжднѣ вôддавъ ся розпустѣ и забавамъ, щобы потѣшити ся. Вôнъ собѣ вбивъ въ голову, що Анастасія була жертвою урокôвъ и отруѣ пôсля намовы Сильвестра. Бомелій, щобы звинити себе, старавъ ся пôдтримати въ нѣмъ сю певнôсть, представлявъ цареви, що чары, котрыми давно пошкоджено царици, були такъ сильнѝ и такъ вспѣли пôдорвати еи здоровле, що нѣякѝ его лѣки не могли нѣчого вдѣяти, а зъ того всего доходивъ до такого заключеня, що если не можна помершои вернути зъ гробу, то царь повиненъ, по крайнôй мѣрѣ, хоронити себе и своихъ дѣтей вôдъ лютыхъ ворогôвъ, окружаючихъ его престолъ. Бомелій принявъ православіе, ходивъ до церкви, бивъ поклоны и твердо придержувавъ ся постôвъ, але въ розмовѣ зъ чужинцями высмѣвавъ все те въ мовѣ, котрои москвитане не розумѣли.

ЧАСТЬ ДРУГА.

I.

Неволя.

Надъ берегомъ заливу Чорного моря розложило ся многолюдне, просторе мѣсто; острокôнчатѣ мінареты, купулы и зеленѣ вершки топôль выбѣгають у воздушну синяву зъ купы цегляныхъ дахôвъ; домы побудованѣ на одинъ, а многѣ на два поверхи, роздѣленѣ вузкими неправильными улицями. Вôкна выходять по найбôльшôй части на подвôре... На захôднôй сторонѣ мѣста, по скалистôй горѣ, тягне ся грубый, темно-сѣрый муръ, що скручуе ся на пôвнôчнôмъ заходѣ до берега моря и закôнчуе ся при самôмъ березѣ величезною башнею зъ входовою брамою; на полудневôй сторонѣ, на горбѣ, чорнѣ, понурѣ муры турецкои твердинѣ зъ чотирма башнями, а пôдъ горбомъ, надъ моремъ, друге укрѣплене, де мѣстить ся двôръ турецкого начальника. Се мѣсто Кафа, славне зъ давныхъ часôвъ, въ старинѣ ґенуеньска кольонія, центръ торговлѣ на Чорнôмъ мори, а теперь центръ турецкои власти надъ Крымомъ и цѣлымъ берегомъ чорноморскимъ, осѣдокъ беґлербеґа або ґубернатора: вôнъ наглядае надъ кримскимъ ханомъ и мае начальство надъ турецкимъ вôйскомъ, що складае ся зъ ті-

марлі (служачихъ вôйсково властителѣвъ бôльшои посѣлости, неначе шляхты), сіпаѣвъ (оплачуванои кôнницѣ) и еджидôвъ (въ родѣ козацкого войска). Давна слава торговельного и промыслового мѣста не затьмила ся для Кафы, вôдъ коли поступила пôдъ турецку власть; въ тй часы она вôддавала ся одинокому промыслови, бо ледви чи було въ Европѣ яке друге мѣсто, де бы сей промыслъ процвитавъ. Се була торговля невôльниками; зъ имением Кафы лучилось поняте про живый товаръ; кождого, хто приѣхавъ до Кафы, вôдъ разу вражавъ звукъ кайданôвъ, ланцухôвъ и видъ безчисленного множества невôльникôвъ, переходячихъ за грошѣ зъ рукъ до рукъ. Всѣлякй краѣ, племена, фізіономіи и мовы були въ Кафѣ заступленй: Черкесы, Грузины, Калмуки, Молдаване, Персы, Поляки, Греки, Нѣмцѣ, Угры, Чухны,— люде обого пола и всякого вѣку; але найбôльше продавало ся тамъ руского народу, зô всѣхъ околиць и всякого званя: бо татарамъ було на руку ловити рускихъ людей и рускій товаръ мавъ лѣпшу цѣну; рускихъ невôльникôвъ дуже радо купували на ґалеры, не тôлько въ мусулманьскихъ але и христіяньскихъ краяхъ. Въ надморскихъ пристаняхъ Италіи, Франціи, Испаніи можна було бачити ихъ цѣлй товпы, скованй и сидячй при веслахъ на ґалерахъ; майже всѣ они переходили черезъ кафиньскій ринокъ и дуже рѣдко щобы не було у богатшого купця того товару, закупленого у татаръ и хованого для вôдпродажи зъ зыскомъ. Але не треба думати, мовь то тогдѣшна Кафа була выключно могамеданьскимъ мѣстомъ; половина мешканцѣвъ складала ся зъ христіянъ рôзнои вѣры: грецкои, вôрменьскои, римскои; ихъ побожнôсть посвѣдчали численнй церкви, котрымъ процвитати не перепинювало въ тй часы вѣротерпиме панованє Солеймана, хочь рôвночасно та побожнôсть не спиняла хри-

стіянъ тримати въ кайданахъ и продавати мусулманамъ своихъ братôвъ по хрещеню.

Були два роды невôльникôвъ. Однû — товаръ приватнои торговлѣ; татары по кождôмъ нападѣ приводили наловленыхъ рускихъ людей до Кафы и продавали купцямъ звычайно на ринку, де майже кождого дня, вôдъ рана до вечера, роздавали ся стогны, жалѣ и проклятя въ рôзныхъ мовахъ, найбôльше въ рускôй; купцями були тамошнû мешканцѣ, але лучали ся и заѣзжû, що прибували до Кафы за торговельными справами. Другû невôльники були державнû, або, по нашому, скарбовû; они роздобували ся такожь закупномъ, але мѣжь ними були и полоненû у вôйнѣ. По найбôльшôй части засаджували ихъ на ґалеры, а лишь немного зъ нихъ тримали въ твердини для мѣскихъ и крѣпостныхъ робôтъ. Для сего рода невôльникôвъ призначало ся примѣщене въ долѣшныхъ комнатахъ мурôвъ и башень, зъ малыми вôконцями на верху.

У всхôднôй башни бувъ такій вôддѣлъ зъ зелѣзною брамою, завсѣгды зачиненою. Невôльники примѣщували ся тамъ въ тѣснотѣ, прикованû до одного довжезного ланца, котрого конець причеплявъ ся до кôльця вбитого въ камѣнный стовпъ и замыкавъ ся на величезну колодку. Кождый невôльникъ мавъ на ногахъ кайданы зъ колодкою. Ланцъ, що лучивъ невôльникôвъ, дозвалявъ имъ рушати ся, робити и класти ся, але перепинявъ вôдлучити ся вôдъ товаришѣвъ и пробувати утечи. Они спали на голôй земли. Ранкомъ выводила ихъ вязнична сторожа на роботу пôдъ доглядомъ дозорцѣвъ зъ тімарлі, а на нôчь зновъ приводили ихъ у вязницю. Кайданы врѣзували ся въ ноги невôльникôвъ, а на ихъ спинахъ виднѣли ся червонû слѣды нагаѣвъ, котрыми наганяли дозорцѣ до роботы. Невôльникôвъ кормили хлѣ-

бомъ и чѣсникомъ, деколи давали гнилe мясо и смердячу рыбу; взагалѣ здоровлємъ невôльникôвъ не дорожили въ Кафѣ, бо тамъ ихъ було подостаткомъ. Въ твердини невôльники разъ-въ-разъ мѣняли ся; однû, не могучи подолати працѣ и за-для лихого харчу умирали; другихъ переносили на ґалеры, де смертельнôсть завсѣгды була величезна, а хто пережилъ вôсѣмь лѣтъ на ґалерахъ, сего уважано незвычайно сильнымъ.

У вязници, де проживали крѣпостнû невôльники, була окрема комнатка зъ замкнеными зелѣзными дверми и маленькимъ отворомъ, выходячимъ до загальнои вязницѣ. Сей закамарокъ бувъ три сяжнѣ довгій и на сяжень широкій. Тамъ замкнено Кудеяра, скованого на рукахъ и ногахъ. Єго уважали военнымъ шпѣгуномъ, а при тôмъ вôнъ поваживъ ся ставити опôръ и допустивъ ся убійства; тому-жь и дали єму таке примѣщенє.

Минають днѣ за днями, а мѣсяцѣ за мѣсяцями. Кудеяръ сидить, а властиво лежить въ своѣмъ закамарку; кайданы розранили єму руки и ноги, зôгнила одѣжь наповнила ся робацтвомъ: страшный смрôдъ душить єго. Єму приносять разъ на добу кусень хлѣба и збанокъ воды, а деколи забувають принести, то Кудеяръ сидить неразъ два днѣ безъ ѣды. Кудеяръ просить у Бога смерти, а смерть не приходить.

Деколи зачнуть невôльники зъ нимъ розмову. Мѣжь ними бувають и руского роду. Згадають далеку родину, хто родичѣвъ а хто жѣнку и дѣтей, а вôдтакъ нѣодинъ заспѣває сумну пѣсню, але прочû невôльники, скованû разомъ, сварують, сердять ся, що спѣваки не дають имъ спати. Кудеяръ слухає, згадає минуле, згадає Настю, и серце єго зайде кровію, та просить у Бога смерти, але смерти Богъ єму не дає.

Думає Кудеяръ: „Длячого царь мене не выкупить?

Вôнъ бувъ для мене такій ласкавый. Певно царь не знає, де я, бо инакше мене бы выкупивъ. Послати чолобитню — але кому сказати? Кого попросити?“ Старавъ ся Кудеяръ заговорити про се зô сторожемъ, але сторожъ не вôдповѣвъ нѣ слова. Нѣхто зô старшины не заходивъ до вязницѣ вôдъ тои поры, коли вкинули єго тамъ.

Минувъ рôкъ. Кудеяръ стративъ рахунокъ часу. Минуло ще пôвъ року — Кудеяръ майже тратить розумъ, память, забуває, де вôнъ, що зъ нимъ, не въ силѣ думати а навѣть не годенъ тужити. Кудеяръ вже не чоловѣкъ, а немовь зôгнила колода...

Минуло въ такій способъ бôльше якъ два роки. Въ загальнôй вязници перемѣнили ся вже кôлька разôвъ невôльники; Кудеяръ неразъ чувъ послѣднû стогни умираючихъ, чувъ, якъ сторожѣ вôдлучали трупа вôдъ спôльного ланцуха та закопували таки въ тôй самôй темници... Завидувавъ Кудеяръ щасливому. Перемѣняли ся особы, а звуки ланцôвъ и стогны були завсѣгды тû самû.

Наразъ одного ранку, коли всѣ невôльники зъ загальнои вязницѣ выйшли на роботу, отвираютъ ся дверѣ и входитъ кôлька людей. Отворенû дверѣ пропустили у вязницю смугу свѣтла и Кудеяръ черезъ отвôръ побачивъ вельможу въ зеленôй чалмѣ, въ золотистôмъ кафтанѣ, зъ-пôдъ котрого полы выглядали голубû шовковû штаны и вышитû сафіяновû черевики. При лѣвôмъ боцѣ висѣла шабля зъ рукоятью, прикрашеною дорогоцѣнными каменями. Позадъ него тримали бунчукъ зъ трема кôньскими хвостами.

— Вôдчинѣть — сказавъ вельможа по турецки, вказавши на дверѣ ведучû у закамарокъ, де мучивъ ся Кудеяръ.

Дверѣ вôдомкнули и вôдчинили.

— Выходи — сказавъ вельможа до Кудеяра.

Але Кудеяръ не мавъ силы выйти; ноги цѣлкомъ спухли.

— Охъ, бѣдный, бѣдный, — сказавъ вельможа — якъ его замучили. Єму хробы зъѣли ноги.

И справдѣ хробы кишили въ ранахъ на ногахъ Кудеяра. Сторожѣ, пôдтримуючи Кудеяра, вывели его зъ закамарка. Вôнъ стогнавъ зъ болю, силуючись поступити крокомъ.

— Я новый беґлербеґъ, — сказавъ вельможа — ты довше тутъ не лишишь ся, я велю тебе обмыти и лѣчити, а коли подужаешь, будешь жити у мене. Я найду тобѣ легку роботу.

Кудеяра вывели на воздухъ. Сонце ослѣпило его и вôнъ довго не мôгъ розплющити очей. На лици, що вôдвыкло вôдъ воздуха, выступила кровь. По приказу нового пашѣ Кудеяра перевезли зъ высшои твердинѣ до низшои, на двôръ ґубернаторскій. Двѣ невôльницѣ обмыли его и надѣли чисте бѣле. Лѣкарь давъ масть, вôдъ котрои зачали гоити ся раны. Єго вже не заковували и замѣсть давнѣйшого сухого хлѣба давали баранину зъ рижомъ.

Вôдки така ласка, що за добрый ангелъ змилосердивъ ся надъ Кудеяромъ? Все те значило не що иншого, якъ лишь що до Кафы прибувъ новый ґубернаторъ. Въ Туреччинѣ часто змѣняли ся беґлербеґи и пôдчиненȋ имъ санджакчеѣ; при помочи пôдкупствъ и просьбъ они дôставали посады та старали ся чимъ скорше накопичити маетокъ всѣми незаконными средствами: обдирали пôдданыхъ, грабили скарбъ, та черезъ те скоро тратили посады въ хосенъ новыхъ кандидатôвъ. А тȋ, переймаючи урядъ, старали ся робити на перекôръ своимъ попереднымъ. Отсе лучило ся теперь въ Кафѣ. Давный

ґубернаторъ бувъ чоловѣкомъ хитрымъ, лукавымъ, строгимъ а при тôмъ и завзятымъ бусурманомъ; его наступникъ бувъ свого рода фільософъ, сторонникъ вѣротерпимости и здававъ ся бути прихильный христіянамъ, бо мѣжь его предкôвъ попавъ ся одинъ Грекъ, а й вôнъ самъ мавъ своякôвъ мѣжь христіянами. При тôмъ новый вельможа любивъ выпити вина, а що мусулманьскій законъ забороняе пити вино, то сей вельможа вже и зъ тои причины заявлявъ спôвчуте христіянамъ. Рôвножь и особисто ворогувавъ на свого попередника. Ось длячого то вôнъ перенявши свôй урядъ, занявъ ся долею христіяньского невôльника, котрого его попередникъ такъ немилосердно мучивъ. И не тôлько Кудеярови, але всѣмъ взагалѣ невôльникамъ стало полекше, бо хочь они и дальше ночували въ темници, скованû ланцомъ, то теперь давали имъ лѣпшій харчь, водили до лазнѣ и надѣляли, хочь рѣдко, бѣлемъ.

Подужавши, розповѣвъ Кудеяръ новому ґубернаторови свою судьбу; а ґубернаторъ, здаесь, повѣривъ невинности Кудеяра тымъ радше, що санджакчей, котрый увязнивъ Кудеяра въ Исламъ-Керменѣ, бувъ своякомъ бувшого кафиньского ґубернатора. „Я бы — сказавъ ґубернаторъ Кудеярови — и пустивъ тебе на волю, але не смѣю того зробити, не вôднѣсши ся до везира, а коли повѣдомлю, бою ся, щôбы замѣсть волѣ не була гôрша неволя, щобы не велѣли прислати тебе до Стамбулу и не выслали на ґалеры. Нѣ, ты напиши чолобитню до свого государя. Най твôй государь попросить за тобою у нашого. Бути може, що нашû зажадають за тебе грошей, бо у насъ нѣкого не пускае ся ня волю безъ грошей.“

Вôдтакъ зачали глядати за рускимъ чоловѣкомъ грамотнымъ, котрый бы вмѣвъ написати чолобитню, але такого чоловѣка не найшли; тогдѣ пôсля слôвъ Кудея-

ра уложивъ чолобитию по турецки секретарь беґлербеґа; разомъ зъ тымъ Кудеяръ подиктувавъ листы: до обохъ Адашевыхъ, до Курбского и Сильвестра. Бѣдный невôльникъ не знавъ, що въ Москвѣ все змѣнило ся, и звертати ся до такихъ осôбъ могло радше пошкодити якъ помочи. Письма выслано до Бакчисараю, до руского посла, зъ просьбою, щобы приказавъ перетолкувати ихъ на московске и выславъ пôсля призначеня.

Живе Кудеяръ въ ґубернаторскôмъ дворѣ незакованый, спить зъ прислугою, робить всѣляку роботу. Ґубернаторъ зъ него вдоволеный. Минае такимъ чиномъ одинъ рôкъ. Зъ Москвы нема вôдповѣди. „Що-жь — думае Кудеяръ — не близько! Заки то въ Бакчисараю перетолкують письма, заки они дôйдуть до Москвы, заки зъ Москвы вышде ся грамота у Туреччину, не такъ то й скоро. Заки знову зъ Туреччины вôдпишуть у Москву, треба много часу." Минае ще три мѣсяцѣ, минае пôвъ року. Кудеяръ тужить. „Чи бы не втѣкати! А якъ схоплять? Тогдѣ я вже пропавъ!" Страшный закамарокъ добре вбивъ ся ему въ тямку. Та довѣдавъ ся вôнъ, що въ Кафѣ е невôльникъ, бувшій московскій пôдъячій. Кудеяръ поспытавъ ґубернатора, чи не можна бы покликати пôдъячого, щобы написавъ чолобитню до царя. Ґубернаторъ позволивъ; пôдъячій выписавъ чолобитню та ще дуже жалôстный листъ до Атанасія Нагого, руского посла въ Бакчисараю. Тӥ письма выслано у Бакчисарай.

Минувъ ще рôкъ по тôй другôй чолобитни. Вôдповѣди не було. Гадка втѣкати чимъ разъ бôльше залягла въ голову Кудеяра. Вôнъ рѣшивъ ся вкôнци выповнити свôй намѣръ, скоро ино буде добра нагода. А причинило ся до того и се, що ґубернаторъ, мабуть побачивши, що въ Москвѣ не побивають ся за тымъ невôльникомъ и не

думаютъ его увôльняти, змѣнивъ свое поведене зъ Кудеяромъ: тримавъ его на рôвни зъ прочими невôльниками, а разъ якось не въ гуморѣ вдаривъ власноручно Кудеяра кôлька разôвъ безъ найменшои причины. Ґубернаторови выдавалось, що Кудеяръ поводить ся въ его присутности за надто смѣло и вызываючо.

Одного разу несподѣвано, коли Кудеяръ бувъ пôсля звычаю чимсь занятый на подвôрю, два сіпаѣ прикликали его и наложили ему кайданы зъ ланцомъ. Кудеяръ зачудованый не знавъ, що дѣяти. Три роки ходивъ безъ кайданôвъ. Чимъ же теперь провинивъ ся? Чи ґубернаторъ знахоръ — мôгъ бы догадати ся, якû гадки у чоловѣка въ мозку? або може справдѣ змѣркувавъ, що вôнъ задумуе втѣкати?

Сіпаѣ, заковавши Кудеяра, приказали ему робити дальше свою роботу. Ґубернатора не було дома. Кудеяръ працюе и бачить: ґубернаторъ въѣздить на подвôре зъ якимсь другимъ вельможею, богато одягненымъ. Заразъ потôмъ настала въ домѣ бѣганина, метушня...

Кудеяръ поспытавъ, що се значить? Ему вôдповѣли: — Новый паша прибувъ. Давный сейчасъ забирае ся до Стамбулу.

„Ось що воно — думае Кудеяръ — вôнъ велѣвъ мене закувати, щобы передати новому... значить, мене зновъ поведуть у горѣшну твердиню. Ахъ, якій я глупый, чому не утѣкъ? Але най ино лишать мене тутъ черезъ нôчь! Втечу, кайданы розôрвати не штука.“ — Въ дворѣ бѣганина, ладять ся въ дорогу. Ходить Кудеяръ мовь божевôльный, побренькуе ланцомъ; прикликали его обѣдати, але ему страва не въ головѣ. Вечеромъ по заходѣ сонця чотири сіпаѣ взяли за ланцъ и вывели его зô двора.

Привели Кудеяра у горѣшну твердиню, просто

у ту вязницю, зъ-вôдки его передъ трема рокома вызволивъ ґубернаторъ, але вже не запроторили у закамарокъ, лишь сковали зъ товпою невôльникôвъ у спôльнôй вязници. Зъ уваги на его силу наложили ему на ноги тû кайданы, що ихъ мавъ въ закамарку а зъ котрыми не мôгъ бы нѣхто иншій и рушити ся зъ мѣсця.

Товаришѣ всѣ новû... Кудеяръ гôрко зôтхнувъ, а ему вôдкликнуло ся кôлька голосôвъ: показало ся, що се були его земляки, украиньскû козаки, навѣть знакомû. Кудеяръ довѣдавъ ся вôдъ нихъ много нового и сумного. Дôзнавъ ся, що Вишневецкій, покинувши московске государство, вернувъ ся въ свою Украину, а вôдтакъ пôйшовъ зъ козаками у Молдаву, де его покликали на престолъ, але опôсля зрадили и выдали Туркамъ. Вишневецкого зъ козаками полонили та вôдвели у Царгородъ. Турецкій султанъ покликавъ передъ себе Вишневецкого, а сей ставувши передъ царемъ глумивъ зъ Магомеда: за се велѣвъ султанъ повѣсити его на гакъ за ребро. И висѣвъ Вишневецкій, батько козацкій, три днѣ на гаку, спѣвавъ псальмы, безчестивъ музулманьску вѣру, величавъ Христа и скôнчивъ свое житє якъ христіяньскій мученикъ. Атаманы и козаки, що були зъ нимъ, пôйшли у неволю. Заплакавъ Кудеяръ по батькови, а найбôльше було ему жаль, що Вишневецкій померъ, не простивши ему. „Може бути — подумавъ Кудеяръ — зъ-вôдси и бѣда его постигла, що проклятє батька тяжило на нѣмъ, та першій разъ розкаявъ ся Кудеяръ, що убивъ дитину своеи Настѣ.“

Ранкомъ погнали невôльникôвъ на роботу, вечеромъ загнали зновъ у вязницю. Такъ минуло около мѣсяця. Разъ, коли невôльники працювали на мурахъ твердинѣ, пôдôйшовъ до нихъ Вôрменинъ, торговець невôльниками, великій знатокъ прикметъ людского тѣла, якъ мужеского

такъ и женьского. За-для свого довголѣтного досвѣду вôнъ вôдъ разу пôзнававъ и кмѣтувавъ, якъ и до чого придасть ся кождый живый товаръ. Передъ его бачнымъ окомъ не скрыла ся тѣлесна сила Кудеяра. Купець змѣркувавъ, що придбавши собѣ такій взорець силы, мôгъ бы зробити знаменитый интересъ, вôдпродуючи его якому аматорови. Купець зачавъ торгувати Кудеяра у беґлербеґа. Властиво беґлербеґъ не мавъ права продавати скарбовыхъ невôльникôвъ, але сей беґлербеґъ бувъ ласый на грошѣ и згодивъ ся на продажь.

Вечеромъ по скôнченю роботы, коли невôльникôвъ вôдводили у вязницю, Кудеяра вôдлучили зъ ланцюха, перекували въ кайданы купця та пôдъ охороною сіпаѣвъ повѣвъ его купець до свого дому. Подвôрє дому сего купця було окружене зъ трехъ сторôнъ камѣнными комôрками, зъ невеликими вôконцями въ горѣ; тамъ примѣщувано невôльникôвъ, котрî разъ-въ-разъ змѣняли ся, не перебуваючи тамъ довше якъ тыждень. Невôльники були прикованî до стѣны, але досыть выгôдно, такъ що могли спати на брудныхъ шкôряныхъ матерацахъ. Харчу купець не скупивъ, вôнъ мудрый и выхованый торговець знавъ, що не можна товару заморювати голодомъ, бо въ такôмъ разѣ треба зменшити цѣну. Купець майже щоденно ходивъ на ринокъ скуповувати невôльникôвъ зъ першихъ рукъ, але самъ не выводивъ ихъ на продажь. Его знали не тôльки въ Кафѣ, але и въ цѣлôмъ Крыму; навѣть въ подальшихъ сторонахъ ишла чутка про него. У него товаръ бувъ знаменитый, за-для того и цѣна була высока. Мужчины, женщины и дѣти — всѣ у него були помѣщенî разомъ; въ невôльничôмъ станѣ на приличнôсть не уважано.

Безперестанно заходили до комôрокъ гостѣ; купець знавъ заманити купуючихъ краснорѣчивыми описами

прикметъ свого товару, выявлявъ свôй досвѣдъ и честнôсть та збувавъ товаръ зъ зыскомъ. Єму допомагало и се, що знавъ рôзнû мовы. Але Кудеярови довело ся просидѣти кôлька тыжднѣвъ. Господарь поставивъ за него таку цѣну, що не було охочихъ на таке купно. Вкôнци зголосивъ ся до него одинъ зъ найбогатшихъ крымскихъ мурзъ и ставъ пытатись: „чи не мае вôнъ якого-небудь силача?“ Треба знати, що у крымскихъ вельможъ бувъ звычай пышати ся силачами при своихъ дворахъ и тримати ихъ за-для борбы, котру уважало ся одною зъ тогдѣшныхъ приемностій. Купець показавъ єму Кудеяра, выхвалюючи пôдъ небеса єго тѣлеснû прикметы и додавъ, що вôнъ вельми лагôдный; тихій и послушный.

— Чи знае вôнъ по татарски? — поспытавъ мурз

— Знае, знае, — вôдповѣвъ купець.

— Не богато, — сказавъ Кудеяръ.

Купець кинувъ на Кудеяра лютый поглядъ, але купуючій сказавъ:

— Се ще й лѣпше, лишь бы знавъ на стôлько, щобы мôгъ робити се, що єму велять. Я нарочно добираю собѣ невôльникôвъ рôзнои народности, щобы не дуже балакали мѣжь собою.

Кудеярови прийшла гадка удавати, що майже нѣчого не розумѣе по татарски. „Мене“, гадавъ собѣ, „не будуть стеречи, бо подумають, що не посмѣю утечи, не знаючи мовы; а хочь бы я и втѣкъ, то заразъ зловлять, за-для того, що заразъ пôзнають бѣгця-невôльника чужосторонного“.

Мурза вôдчисливъ купцеви пригорщу золотои монеты. Кудеяра вôдôпняли, заковали осôбно и вôддали зъ рукъ у руки нового господаря.

Мурза того самого дня выѣхавъ зъ Кафы въ свои

посѣлости власными кôньми въ великôй арбѣ, въ котрôй було выгôдно тремъ лежати. Крôмъ невôльника-вôзника у него бувъ ще невôльникъ Перзъ и нашь Кудеяръ, котрый сидѣвъ поручь вôзника въ кайданахъ.

Коли арбѣ прийшлось зъѣздити зъ горы, Кудеяръ злѣзъ, подзвонюючи своими кайданами; господарь скоро припôднявъ ся, бо ему майнула гадка: „чи не думае невôльникъ утѣкати?“ — але Кудеяръ схопивъ за колесо арбу и крикнувъ до вôзника „гайда“, а самъ здержувавъ тяжку арбу однюю рукою, пôдъ гору.

Господарь вытрѣщивъ очи зъ зачудованя. „Розумѣю — сказавъ вôнъ самъ до себе — за-для чого купець продавъ его такъ дорого.“ Але заразъ и погадавъ собѣ: „А що если вôнъ при такôй силѣ розôрве кайданы та утѣкне? Чи не закувати его сильнѣйше, приѣхавши до дому? Але тогдѣ що? Вôнъ схудне, утратить силу... до чого вôнъ тогдѣ здасть ся? Нѣ, лѣпше я зъ нимъ буду добре обходити ся; вôнъ полюбить мене, я ему обѣцяю свободу за его вѣрну службу. Такъ буде лѣпше.“

Мурза ставъ обясняти Кудеярови, зъ перестанками, доповняючи свою мову знаками за-для лѣпшого порозумѣня, що вôнъ за кôлька лѣтъ дасть ему волю за его вѣрнôсть, а если невôльникъ загадае утѣкати, тогдѣ ему буде смерть; для лѣпшого выраженя послѣдноп грôзьбы мурза зъ суровымъ поглядомъ потягнувъ Кудеярови палцемъ по шиѣ.

Кудеяръ поклонивъ ся до землѣ та пояснивъ знаками, що розумѣе, але удавъ, що не знае сказати нѣ одного слова правильно по татарски.

— А якъ приѣдемо до дому, я тебе розкую — сказавъ господарь.

На нôчь приѣхавъ мурза въ посѣлости свого прия-

теля, такого самого мурзы, и першимъ его дѣломъ було похвалити ся купномъ. Кудеярови велѣли пôдняти величезный камѣнь и кинути въ даль, а вôдтакъ розломити пôдкову на двое. Господарь бувъ нимъ одушевленый.

На другій день оба мурзы выѣхали зъ посѣлости, де ночували. Въ одну арбу они сѣли самî, а велѣли повозити кôньми Кудеярови. У другу арбу всадили своихъ невôльникôвъ.

— Вôнъ нѣчого не розумѣе, — сказавъ господарь Кудеяра — при нѣмъ всьо можна говорити.

Кудеяръ догадавъ ся, що мурзы мають свои якîсь тайны, котрыхъ бояли ся выявляти при людяхъ, розумѣючихъ татарску мову. Кудеяръ стягнувъ конѣ, они пôйшли скорше.

— Якій паробокъ! — сказавъ господарь Кудеяра — я его зроблю вôзникомъ и самъ ханъ не буде мати такого вôзника.

Вôдтакъ мурзы стали говорити про свои справы. Кудеяръ прислухувавъ ся ихъ розмовѣ та порозумѣвъ, що они змавляють ся на хана. — „Еге! — подумавъ Кудеяръ — ось куды воно!“ та старавъ ся надати собѣ выглядъ, що цѣлкомъ не уважае на ихъ розмову, а тымчасомъ не пропустивъ нѣ словечка.

Переѣхавши зъ десять верстъ, стрѣтили подорожнî арбу, що ѣхала напроти нихъ. Зъ неи высунувъ ся третій мурза; они ѣхали до сего мурзы въ гостѣ, а сей не могучи ихъ дôждати ся, выѣхавъ до властителя сеи посѣлости, зъ-вôдки они выѣхали. Мурзы пристанули, выскочили зъ арбъ, зачались витати: „Акмамбетъ! Алай Кази! Алтинъ Ягази!“ зашварґотѣли мурзы, смѣялись, жартували, цѣлували ся; кождый тягнувъ гостей до себе, а вкôкци рѣшились нѣкуды не ѣхати, лишь пристанути пôдъ лѣсомъ недалеко села, де можна було

купити барана и добре погостити ся. У татаръ бувъ звычай: выѣхати въ поле, розбити шатро и тамъ погуляти яку хвилину. Часто мурзы-приятелѣ умавляли ся мѣжь собою, зъѣздили ся на мѣсце и забавляли ся въ шатрахъ.

Нашѣ мурзы приказали выпрячи коней и розбити три шатра. Однѣ слуги пôйшли на село купити барана, другѣ забрали ся нарубати дровъ, а Кудеяръ знаками и урывковыми словами просивъ дозволити ему уставити шатра. Мимо кайданôвъ на ногахъ вôнъ живо добувъ зъ арбы звинене полотно, палики и скоро уставивъ три шатра, два меншѣ а одинъ бôльшій. Мурзы хвалили его и смѣяли ся зъ его дивнои татарскои мовы.

Пригнали барана, зарѣзали, розложили огонь и зачали печи шашликъ. Въ бôльшôмъ шатрѣ, що належало до господаря Кудеярового, Акмамбета, засѣли мурзы, пôдôгнувши ноги, ѣли шашликъ руками, пили кумисъ, а вôдтакъ взялись и за горѣвку, котру добувъ зъ своеи арбы Алай Кази, що приѣхавъ послѣдный. Акмамбетъ кпивъ собѣ зъ забороны Магомеда що-до питя вина; Алтинъ Ягази доказувавъ, що они въ дорозѣ, а подорожнымъ пращае коранъ такѣ грѣхи; Алай-Кази вôдкликувавъ ся на музулманьского мудрця Бурханъ-еддина, що всьо перегнане черезъ алембикъ не есть виномъ и не збороняе ся. Слугъ вôдправили а послугували ся тôльки самымъ Кудеяромъ. Мурзы по-при забавѣ говорили такожь о своихъ справахъ, и тогдѣ довѣдавъ ся Кудеяръ напевнô, що они задумують убити Девлетъ-Ґірея, а посадити на престолѣ брата его Тохтамишь-Ґірея, що находивъ ся тогдѣ въ московскôй державѣ. Алай-Кази вôдчитавъ приятелямъ письмо Тохтамиша, въ котрôмъ обѣцювали ся мурзамъ золотѣ горы, если они усунуть его брата Девлетъ-Ґірея. Кудеяръ бачивъ, якъ

Алай Кази стровавъ се письмо у свôй червоный шовковый халатъ зъ золотыми вышиванями.

Коли мурзы добре собѣ пôдпили, то зачали спѣвати, шалѣти; вôдтакъ приказали Кудеярови спѣвати по руски и танцювати. Кудеяръ, знаючи, що татары люблятъ, абы въ хвили веселости всьо довкола нихъ веселило ся, крутивъ ся передъ ними, побренькуючи кайданами и выспѣвуючи украиньску „горлицю“.

Веселôсть не надавала ся до єго суровыхъ чертъ лиця, але черезъ те вôнъ выдавъ ся що бôльше забавнѣйшій пôдпитымъ мурзамъ. Алай-Казови такъ подобавъ ся рускій невôльникъ, що вôнъ зачавъ просити Акмамбета, щобы продавъ єму Кудеяра. Акмамбетъ не хотѣвъ пристати. Алай-Кази зачавъ сердити ся, докорявъ приятелеви, що за мало єго любить, вôдтакъ зачала ся сварка и мало що не прийшло до бійки. Алай-Кази добувъ шаблѣ, Акмамбетъ зробивъ те саме, але Алтинъ-Ягази станувъ мѣжь нихъ и своєю краснорѣчивостію старавъ ся погодити спорячихъ приятелѣвъ. Єму удало ся ихъ успокоити, найбôльше тымъ доказомъ, що не годить ся сваритись въ таку пору, коли всѣ повиннѝ лучити ся до спôльнои справы. Мурзы погодили ся, поцѣлували ся, а Акмамбетъ розжаливши ся заявивъ стôльки великодушности, що вôдступивъ приятелеви руского невôльника даромъ, але Алай-Кази зъ своеи стороны не хотѣвъ єго брати и оказувавъ готовôсть подарувати приятелеви свою дорогу шаблю. Алтинъ-Ягази, котрого товаришѣ покликали на третейскій судъ, наробивъ стôльки заколоту, що анѣ Акмамбетъ анѣ Алай-Кази не могли розôбрати єго рѣшеня. Акмамбетъ говоривъ: „твôй, твôй невôльникъ!“ а Алай-Кази кричавъ: „нѣ, вôнъ твôй, твôй!“ и Кудеяръ, дивлячись на нихъ, не знавъ, до котрого зъ нихъ належить.

Мурзы зачали знову пити и понапивались такъ, що

вже не могли обертати языкомъ. Слуги застелили постелѣ мурзамъ въ шатрахъ. Акмамбетъ вôдправивъ Кудеяра вôдъ себе до Алай-Кази и сказавъ: „тамъ теперь твôй панъ, а ты вже до мене не належишь“. Кудеяръ вôйшовъ у шатро Алай-Каза; сей уже лежавъ роздягненый и побачивши Кудеяра пробормотавъ: „забирай ся, иди до свого пана, бо ты не мôй!“ Тутъ при свѣтлѣ, яке продиралось у шатро вôдъ мѣсяця, Кудеяръ побачивъ халатъ зъ золотыми вышивками, якъ вôнъ лежавъ по-за подушкою Алай-Каза въ кутку шатра. Кудеяръ змѣркувавъ, що тôльки припôдняти полу шатра зъ долины, а буде можна дôстати халатъ. Невôльники розложились коло арбъ. Кудеяръ пôйшовъ до коней, що пасли ся спутанѝ оподалѣкъ. На щасте попавъ ся ему камѣнь въ руки. Легесенько розбивъ свои кайданы и увôльнивъ ноги; тогдѣ пôдôйшовъ до шатра Алай-Каза, припôднявъ полу шатра, вытягнувъ халатъ и втѣкъ зъ нимъ до коней. Тамъ убивъ всѣхъ коней ударомъ камѣня въ голову, зъ выимкою одного, котрого розпутавъ, сѣвъ на него и помчавъ ся що силы.

До ранка вôнъ уѣхавъ зъ трицять верстъ. Кôнъ не вытримавъ и упавъ. Кудеяръ, знявши зъ коня уздечку, пôшовъ пѣшки на полудневый захôдъ, де пôсля его гадки повиненъ бувъ находити ся Бакчисарай. Небавомъ побачивъ на степу табунъ пасучихъ ся коней. Зôйшовши зъ дороги, Кудеяръ прикликавъ пастуха.

— Чий се табунъ? — поспытавъ Кудеяръ.

— Мурзы Алай-Кази — вôдповѣвъ пастухъ.

„Ось куды мене Богъ занѣсъ“, подумавъ Кудеяръ и сказавъ пастухови:

— Я собѣ возьму сего коня, такъ приказавъ господарь.

— Не дамь — вѣдповѣвъ пастухъ.

— Якъ се не дашь, тумане, — сказавъ Кудеяръ — чи-жь не бачишь халатъ свого пана?

— Я не знаю — вôдповѣвъ пастухъ.

Кудеяръ вже не вôдповѣдаючи ему, пôдôйшовъ до коня, заложивъ уздечку, розпутавъ ноги. Кôнь захропѣвъ, станувъ дуба, але Кудеяръ зъ цѣлою силою схопивъ за гриву и вскочивъ на него. Кôнь сейчасъ злагôднѣвъ. Кудеяръ сѣвъ на коня, а звернувши ся до пастуха, сказавъ:

— Вы тамъ въ курени маете сѣдло, бо годѣ щобъ не було сѣделъ; давай сѣдло и кличь своихъ товаришѣвъ.

Кудеяръ поѣхавъ на кони въ курень; пастухъ ишовъ по заду и скликувавъ товаришѣвъ. Два пастухи прибѣгли. Кудеяръ зôскочивъ зъ коня и кликнувъ:

— Чи чуете, давайте сѣдло и чимъ скорше осѣдлайте коня!

— А ты що за одинъ? — пытали пастухи. Але одинъ зъ нихъ приглянувши ся, сказавъ: — се халатъ нашого пана, я его знаю!

— Такъ — сказавъ Кудеяръ. — Алай Кази велѣвъ взяти сего коня и приказавъ ѣхати на нѣмъ до Бакчисараю. Вôнъ зъ Акмамбетомъ и Алтиномъ Ягази лишивъ ся въ шатрахъ на поли, а щобы вы бачили, що я его пôсланець, вôнъ и давъ менѣ свôй халатъ.

Пастухи увѣрили и помогли осѣдлати коня. Кудеяръ сѣвъ на коня и сказавъ:

— Алай Кази велѣвъ, щобы хто небудь зъ васъ поѣхавъ зô мною до Бакчисараю. Я везу важну грамоту. Ану чимъ скорше!

Одинъ зъ пастухôвъ наборзѣ осѣдлавъ коня и сѣвъ на него.

— Бувайте здоровî! — сказавъ Кудеяръ пасту-

хамъ. — Коли верне ся Алай Кази, то скажѣть ему, що туды переѣздивъ чоловѣкъ въ его халатѣ и поѣхавъ до Бакчисараю. Алай Кази поѣде самъ туды небавомъ.

До Бакчисараю було верстъ сѣмдесять. Кудеяръ, маючи провôдника, не мыливъ ся въ дорозѣ, затримавъ ся зô двѣ годины покормити коней, вôдтакъ дальше гонивъ, такъ що ще передъ заходомъ сонця въѣхавъ у вузку улицю Бакчисарая. Въ воротахъ мѣста сторожа перепустила его, почувши, що вôнъ пôсланець Алай Каза.

При воротахъ двора стояла на сторожи прибочна сторожа ханьска.

Кудеяръ закричавъ:

— Сейчасъ повѣдомѣть найяснѣйшого великого хана, що приѣхавъ чоловѣкъ донести ему про дуже важну справу.

— Найяснѣйшій ханъ — вôдповѣли ему — зволивъ поѣхати надъ Альму для забавы,.. а коли ты маешь яку справу, то иди до великого везира ханьского.

— Моя справа така — сказавъ Кудеяръ — що я можу розповѣсти еи лишь одинокому самому ханови.

Сторожѣ вôдповѣли, що повѣдомлять Атталика, котрого ханъ лишивъ для управы дворомъ.

Атталикъ, молочный братъ хана, сынъ ханьскои мамки, любимець Девлетъ-Гірея, почувши, що хтось бажае видѣти ся зъ ханомъ, велѣвъ найперше обшукати его чи нема при нѣмъ збруѣ, а опôсля впровадити у двôръ.

— Шукайте, — сказавъ Кудеяръ — але сего письма я вамъ не покажу; я вôддамь его самому ханови а нѣкому бôльше, и вы не смѣете вôдобрати его вôдъ мене.

Прибочна сторожа, обшукавши Кудеяра, побачила

на нѣмъ хрестъ, тожь и донесла Атталикови, що приѣхавшій якійсь ґіавръ. Кудеяра повели у двôръ. Атталикъ выйшовъ зô двора и зъ недовѣремъ оглядавъ Кудеяра вôдъ нôгъ до головы.

— Хто ты? По що? Чого тобѣ треба бачитись зъ найяснѣйшимъ ханомъ? — пытавъ Атталикъ.

— Що я за одинъ и по що приѣхавъ, сего не скажу нѣ тобѣ нѣ везирови, а тôльки самому ханови. Розходить ся о здоровле вашого великого володаря. Єсли ты мене не вышлешь сейчасъ до хана, то будешь зрадникомъ. Сейчасъ давай менѣ нового коня и проводиря, щобъ завѣвъ мене туды, де находить ся теперь вашъ ханъ. Коли не вѣришь, боишь ся мене безоружного, то вели мене закувати; менѣ се байдуже, бо я потребую бачити ся зъ ханомъ. Я тобѣ ще разъ повтаряю, скоро мене сейчасъ не пустишь до хана, то зле на тôмъ выйдешь.

Атталикъ велѣвъ дати Кудеярови нового коня и вырядивъ десять людей, щобы проводили. Треба було переѣхати пятьдесять верстъ; на другій день рано Кудеяръ прибувъ до мѣсця, де перебувавъ ханъ.

На березѣ Альмы розложено много шатеръ; одинъ пестрѣйшій вôдъ другого, нерôвнои высокости, але найвысше, найпросторнѣйше и найпишнѣйше було шатро Девлетъ-Ґірея; цѣле єго шатро було зъ шовковои ткани а на нѣмъ ханьске знамя зъ выображенємъ мѣсяця.

За шатрами вельможь розложили ся улицями полотнянû шатра всѣлякихъ купцѣвъ, продаючихъ товары, а передовсѣмъ харчь. Куды ханъ ѣде зъ своимъ дворомъ, туды за нимъ ѣдуть купцѣ, являє ся мѣсто, торгове, гучне; вôдтакъ зъ вôдъѣздомъ хана щезає и появляє ся на иншôмъ мѣсци, и такъ на крымскôмъ пôвъ-

островѣ являють ся та щезають мѣста зъ шатеръ, доки вкôнци ханови не забагне ся вертати до Бакчисараю, або пôйти зъ своими ордами чи то на Москалѣвъ чи на Ляхôвъ.

День передъ тымъ забавлявъ ся ханъ ловами; вечеромъ по ловахъ гостивъ ся зъ вельможами, а нôчь проводивъ зъ одною зъ своихъ жѣнокъ.

Ще ханъ вôдпочивае и спить, а Кудеяръ напôрно домагае ся, щобы его пустили до хана. Капуджі-баші, сторожъ дверей ханьского шатра, говорить ему: „не можна будити хана", — а Кудеяръ опирае ся при своѣмъ: — если не збудите, ханъ розгнѣвае ся; справа дуже важна!

Капуджі-баші повѣдомивъ про се евнуха; евнухъ здвигнувъ плечами, розмахнувъ руками и допытливо глядѣвъ на Кудеяра, а Кудеяръ все свое:

— Сейчасъ збудѣть хана, справа важна!

Ханьске шатро дѣлило ся на три комнаты. Перша комната простора ѣдальня, де ханъ пируе; друга — для нарады, де ханъ радить зъ мурзами надъ справами; третя — спальня.

Евнухъ вôйшовъ до спальнѣ, збудивъ хана и вôдпровадивъ красавицю заднымъ входомъ до гаремного шатра, що стояло поручь зъ ханьскимъ. Ханъ омывъ ся рожаною водою, обувъ ся въ вышиванû перлами черевики, надягнувъ халатъ, приперѣзавъ шаблю, накрывъ голову баранячою шапкою зъ брилянтовымъ перомъ, розчесавъ покудлану бороду, прочитавъ на борзѣ намазъ и вôйшовъ до ѣдальнѣ.

— Приведѣть его сюды, — сказавъ ханъ.

Кудеяръ вôйшовъ до ѣдальнѣ, поклонивъ ся до землѣ и проголосивъ:

— Найяснѣйшій хане, могучій володарю! Злû люде

хотять тебе погубити и посадити на престолѣ Тохтамишь Ґірея. Ось тутъ его письмо.

Девлетъ-Ґірей встромивъ свои выбалушенѣ очи въ письмо. Чоло его поморщило ся, а коли скôнчивъ читати, страшна лють выражала ся на его лици.

— Се письмо до Алай-Каза — сказавъ ханъ. — Чи ще може злучивъ ся хто зъ нимъ проти мене?

— Мурза Акмамбетъ, Алтинъ-Ягази; за нихъ ручу, що они зрадники; але они мають ще союзникôвъ, якъ я чувъ, мѣжь иншими мурзами.

— А ты самъ що за одинъ? — пытавъ ханъ.

— Бѣдный рускій невôльникъ — сказавъ Кудеяръ.

— Бачу, — заявивъ ханъ — що говоришь правду; письмо се найлѣпшій доказъ. Самъ Богъ тебе пôславъ. Вôдъ сеи поры наша воля така, що ты вже не невôльникъ, а мôй першій приятель, спаситель. Якъ звешь ся?

— Юрко Кудеяръ.

— Якъ и де ты попавъ у неволю?

— Мене — вôдповѣвъ Кудеяръ — выславъ царскій воевода для переговорôвъ у турецку твердиню на Днѣпру, а мене Турки пôдступомъ схопили, много лѣтъ мучили у вязници, а вôдтакъ продали твому мурзѣ Акмамбетови.

— Терпѣвъ ты тяжко, — сказавъ ханъ — але будешь нагороджений щедро. Все марниця, все порохъ въ порôвнаню зъ честнотою, а ты честный.

Ханъ приказавъ скликати всѣхъ своихъ мурзъ, що були зъ нимъ, глянувъ на нихъ строго и сказавъ:

— Хто зъ васъ менѣ приятель и слуга, а хто ворогъ? Мѣжь вами е тайнѣ злодѣѣ: они удають рабôвъ передъ мною, повзають якъ змыѣ и тайно пôдготовляють для мене ядъ. Але й вы, що чванитесь своею преданностію, длячого нѣхто зъ васъ не повѣдомивъ мене

о заговорѣ противъ мене, чому не постаравъ ся вôдвернути вôдъ мене тайно заостреный кинжалъ? Не вы мене спасли, лишь той чужинець, поганинъ, нещастный невôльникъ. Вôнъ для мене бôльшій приятель, якъ вы всѣ. Поклонѣть ся єму, подякуйте! Величайте єго: вôнъ спаситель вашого государя! Дамь єму гарнû одяги зъ моєи власности, повѣшу єму на шиѣ тяжкій ланцъ зъ чистого золота, щобы заступивъ єму тû кайданы, въ котрыхъ вôнъ стôльки лѣтъ мучивъ ся; вôнъ буде ѣсти и пити такъ якъ ѣсть и пе спасеный нимъ володарь. Дамь єму службу, жѣнокъ, вынагороджу грôшми, посѣлостями, всѣмъ, чого забажає. Девлетъ-Гірей вмѣє нагородити спасителя свого житя.

— Великій володарю, найяснѣйшій хане! — сказавъ Кудеяръ. — Дякую Богови, що приказавъ менѣ прислужити ся тобѣ. Се не моє дѣло, а Боже. Коли-жь твоя ласка, то пусти мене у рôдный край, тамъ маю жѣнку и свôй дôмъ.

— Чуєте, якій вôнъ розумный, — сказавъ ханъ — не собѣ приписує добре дѣло а Богови. Улемъ, що знає законъ, не мôгъ бы мудрѣйшого слова проречи. Все зроблю мôй приятелю, чого забажаєшь, але теперь мы поѣдемъ у Бакчисарай. Вы, мурзы, выдасьте справедливый судъ надъ виновными, а ты, Кудеяре, допоможешь выкрыти злодѣѣвъ; скôнчить ся судъ, а тогдѣ, коли схочешь, поѣдешь обдарованый пôсля своихъ заслугъ, але до сеи поры, прошу тебе, лиши ся у насъ, будешь жити въ моѣмъ дворѣ, въ чести, достаткахъ и славѣ!

II

Ханьска гостина.

Анѣ въ снѣ не приснили ся Кудеярови такі̂ розкошѣ, въ якихъ вôнъ опинивъ ся. Недавно ще кайданы калѣчили ему ноги, а теперь обули его въ сапяні̂ черевики вышиті̂ золотомъ; въ черевики входили широкі̂ штаны зъ грубого шовкового сукна; до чорного шкôряного пояса була причѣплена на срѣбнôмъ ланцюсѣ шабля въ срѣбнôй пôхвѣ зъ золотою рукоятью, на котрôй свѣтивъ ся дорогій смарагдъ; замѣсть давнои сорочки зъ верблюжого сукна его плечѣ покрывавъ темночервоный шовковый халатъ зъ высячими золотыми гудзиками; мускулисту шию козака прикрашавъ золотый ланцюхъ, а его голову прикрывала чорна смушкова шапка зъ золотымъ перомъ. Кудеяра примѣстили въ трехъ комнатахъ ханьскои палаты; стѣны комнатъ були пообвѣшувані̂ а долôвка выстелена перскими килимами; довкола стѣнъ стояли низенькі̂ канапки, обиті̂ червонымъ вытисканымъ сапяномъ; рôзнобарвні̂ скла вставлені̂ въ круглаві̂ рамы вôконні̂ розливали мягке, приемне свѣтло; просто зъ комнатъ бувъ выхôдъ до огороду, де щасливый Кудеяръ, наѣвши ся смачнои баранины и запивши еи кипрійскимъ виномъ, мôгъ вôддавати ся всхôднôй безчинности при шумѣ водопада, обсадженого пальмами. Двомъ невôльникамъ приказано бути ему на услугахъ, а двѣ прегарні̂ невôльницѣ-черкески мали бути на кождый его покликъ. Кôлька разôвъ почтивъ его ханъ запросинами до свого стола и бравъ его на ловы, де Кудеяръ дивувавъ Девлетъ-Ґірея своею силою

и зручностію. Двораки, пôсля приказу хана, мали заявляти Кудеярови признане и поважане, але многî зъ нихъ були завистнî и невдоволенî: однî побоювали ся, щобы сей ґявръ не загадавъ приняти мусулманьства и не ставъ ся всемогучимъ любимцемъ на дворѣ; другî же за-для свого мусулманьского фанатизму були обидженî, що невѣрный користує ся такою ласкою на рôвни зъ правовѣрными.

Проворный Девлетъ-Ґірей, заки вôдъѣхавъ зъ Альмы у Бакчисарай, догадавъ ся, що вороги єго, побачивши свои пляны выкрытî, выберуть ся чимъ скорше втѣкати у Москву. Ханъ выславъ свого селердаръ-аґу зъ двома вôддѣлами своеи ґвардіи, зъ такъ зваными игітами на Перекопъ: одному вôддѣлови велѣвъ станути на перешийцѣ, нѣкого не пускати зъ Крыму, а коли бы попали ся виновнî мурзы, схопити и вôдставити ихъ у Бакчисарай; другому вôддѣлови приказано стôрожити Арбатскій проливъ, щобы и туды не могли виновники втечи. Девлетъ-Ґірей не помыливъ ся.

Ранкомъ, по тôй ночи, коли Кудеяръ утѣкъ, найперше пробудивъ ся невôльникъ-Персъ, а коли побачивъ повбиванî конѣ, настрашивъ ся кары и допытôвъ сердитого пана, тожь не сказавши нѣкому про се, що побачивъ, утѣкъ, не надумуючи ся, чи удасть ся єму де сховати, чи нѣ. Вôдтакъ пробудивъ ся другій невôльникъ-Ґрузинъ, а побачивши, що двохъ товаришѣвъ нема, подумавъ, що они втекли разомъ, длятого и самъ пустивъ ся ихъ здоганяти въ надѣи, що они по неволи приймуть єго до себе за товариша, а коли єму не удасть ся, то скаже, що хотѣвъ пôймати збѣгцѣвъ. Остались ще два невôльники, а що они бы були зробили, пробудившись, не знаємо, бо ранше вôдъ нихъ прôбудивъ ся Алай-Кази и розглянувши ся за халатомъ а не побачив-

ши его, сейчасъ пôднявъ крикъ. Пробудили ся оба другî мурзы, зразу заводили и кричали безъ тямки, але опôсля зачали радити, що дальше робити. Позаякъ невôльники втѣкачѣ не забрали зъ собою нѣчого бôльше крôмъ халату, то не було сумнѣву, що ся крадѣжь стоить въ звязи зъ намѣромъ выкрыти ханови заговоръ. Мурзы уважали виновникомъ не Кудеяра а невôльника-Перза; прочî невôльники пôйшли по конѣ для своихъ панôвъ, а мурзы дальше радили, якъ спасати ся. Алай-Кази и Алтинъ-Ягази рѣшили ся втѣкати у Москву степомъ, але Акмамбетъ уважавъ лѣпшимъ сховати ся въ Кафѣ а вôдтакъ, коли буде нагода моремъ перебрати ся въ московску державу. Вôдтакъ порадили ся пôдождати, коли невôльники приведуть найменыхъ коней, та розъѣхавши ся домôвь, выбрати ся въ дорогу.

Але зô слôвъ, неосторожно высказаныхъ мурзами въ часѣ замѣшаня, невôльники порозумѣли, що ихъ паны задумували якесь лихо противъ хана а теперь боять ся... Тожь они, замѣсть постарати ся о конѣ, выбрали ся до Бакчисараю, щобы тамъ донести о злочинныхъ намѣрахъ своихъ панôвъ. Мурзы стратили цѣлый день на дожиданю, переночували на поли, а на другій день пôшли пѣшки у посѣлôсть Алтинъ-Ягаза, бо она була найблизше. Тамъ взявши коней, Акмамбетъ и Алай-Кази пôгнались кождый домôвь. Алтинъ-Ягази выбравъ ся въ дорогу, надѣючись дôгнати Алай-Каза.

Алай-Кази зъ двома вючными кôньми и зъ однымъ рускимъ невôльникомъ, котрого обѣцявъ высвободити по прибутю у московску землю, пôдъѣздивъ до Перекопу, але ханьскій селердарь зъ вôддѣломъ игiтôвъ вже его дожидавъ. Алай-Кази наѣхавъ на него такъ близько, що не вспѣвъ навѣть обернути конемъ, а вже игiты окружили его и звязали. Алтинъ-Ягази пôдъ ту пору дога-

нявъ Алай-Каза, а побачивши зъ-далека якусь тяганину, скоро звернувъ на бôкъ, але селердарь-аґа пустивъ ся за нимъ въ погоню. Єго вючный кôнь и невôльникъ попались въ руки игітôвъ, але Алтинъ-Ягази якось утѣкъ и добѣгавъ вже переливу. Однакъ игіты тамъ уставленѝ кинулись на него. Алтинъ-Ягази побачивши свою неминучу загубу, зôскочивъ зъ коня и хотѣвъ повѣсити ся на уздѣ, але игіты не допустили до самовбійства, звязали єго и повели разомъ зъ Алай-Казимъ до Бакчисараю.

Заговоръ противъ хана лучавъ ся часто на Крыму. Ханы, хочь и позваляли собѣ всѣлякѝ деспотичнѝ забаганки, безъ котрыхъ годѣ й подумати собѣ всхôдного володаря, не дуже крѣпко сидѣли на своимъ престолѣ, бо зависѣли не тôлько вôдъ царгородского падишаха, але такожь вôдъ своихъ беѣвъ и мурзъ. Поминувши се, що беѣ, могучѝ вельможѣ, не позваляли ханамъ вмѣшувати ся въ управу своихъ бейликôвъ, але бо и многѝ мурзы, що мали посѣлости въ бейликахъ та походили зъ роду беѣвъ, уважали беѣвъ своими зверхниками, а ханъ мусѣвъ въ державныхъ справахъ догаджати беямъ и ихъ мурзамъ, бо въ противнôмъ случаю они покориставшись своєю силою, могли зробити бунтъ, скинути хана и посадити иншого. Въ крымскôй історіи неразъ таке бувало. Самъ Девлетъ-Ґірей, при помочи заговору, скинувъ и повбивавъ дѣтей свого брата, Саипъ-Ґірея, та такимъ способомъ засѣвъ на престолѣ. Въ своѣй власнôй посѣлости, значно бôльшôй вôдъ прочихъ бейликôвъ, ханъ поступавъ бôльше самовôльно, але и тамъ мурзы, коли-бъ ихъ ханъ подразнивъ, могли робити заговоры въ хосенъ претендентôвъ, котрыхъ завсѣгды було подостаткомъ, тымъ бôльше що кождый новый ханъ въ признаню за спôвдѣлане нагороджувавъ мурзъ посѣлостями и дарами зъ добичи. Услуга, зроблена Кудеяромъ Де-

влетъ-Ґірею, була важна; заговоръ выкрыто въ самôмъ зародку, а безъ того вôнъ мôгъ розширити ся и ханъ бувъ бы скиненый.

Алтинъ-Ягази бувъ трусливый. Коли привели его на допыты передъ начального судью, Каді-аскера, вôнъ зразу оклеветавъ кôлькохъ мурзъ а мѣжь тымъ кинувъ пôдозрѣне також на ханьскихъ урядникôвъ двôрскихъ. Чи-мало людей потягано на допыты пôсля его вказôвки, а кôлькохъ замкнено у вязницю. Алай-Кази противно упôрно заперечувавъ, навѣть и тогдѣ, коли другî признавались до провины и потверджали зôзнаня Алтинъ-Ягаза. Алай-Кази впевнявъ, що нѣколи не дôстававъ писемъ вôдъ Тохтамиша, а коли Каді-аскеръ для розкрытя правды поставивъ ему до очей Кудеяра, то Алай-Кази плюнувъ на свого жалôбника. Але опосля наполоханый пыткою Алай-Кази змѣнивъ свои зôзнаня, признавъ ся, що справдѣ Тохтамишъ писавъ до него, и додавъ, що вôнъ чувъ вôдъ бувшого въ Крыму московского пôсланника, мовь-то московскій государь обѣцявъ нагороду тымъ, котрî скинуть Девлетъ-Ґірея. Поставленый передъ судью товмачь, при помочи котрого Алай-Кази порозумѣвавъ ся зъ московскимъ пôсланникомъ, зôзнававъ такъ попутано, що годѣ було набрати певного пересвѣдченя, чи царь Иванъ Василевичь робивъ якî заходы въ тôмъ напрямѣ, але Каді-аскеръ дуже радо пôдхопивъ зôзнаня Алай-Каза. Ему и многимъ мурзамъ було се на руку.

Они вже вôдъ давна були невдоволенî зô свого хана за се, що вôнъ въ дружбѣ зъ москвитиномъ и не позволяе мурзамъ нападати на краѣ московскî. Вôдъ тои поры, коли наполоханый приѣздомъ у Москву Вишневецкого и пôдготовленями до вôйны зъ Крымомъ, ханъ просивъ у царя Ивана мира, удержувавъ безнастаннî друж-

нѣ зносины зъ московскимъ царемъ и высысавъ вôдъ него грошѣ, футра та всякѣ дарунки; вôнъ або запевнявъ царя о приязни, або грозивъ Турками, жадавъ вôдданя Казаня и Астрахани, а московскій царь присылавъ чимъ разъ бôльше и бôльше. Ханови выдавали ся такѣ зносины дуже выгôдными: замѣсть того, щобы грабити зъ Москвы добичу вôйною, выставляючи своихъ людей на небезпечности, ханъ уважавъ, що лѣпше обдирати царя безъ вôйны, безъ труду. Такій способъ зносинъ находили для себе выгôдиымъ такожь тѣ вельможѣ, котрымъ царь присылавъ дарунки, але крымцямъ взагалѣ не богато було зъ того хôсна; они волѣли ити въ походъ и грабити, бо тамъ була для нихъ добра нажива. Длятого вѣсть про се, що московскій государь пôдмавлявъ злочинцѣвъ на хана, була для многихъ дуже вôдрадна, бо можна було надѣяти ся, що теперь ханъ посварить ся зъ московскимъ государемъ. Самъ Девлетъ-Ґірей не безъ вдоволеня довѣдавъ ся про зôзнаня Алай-Каза, бо єму лучала ся нагода наперти на московского царя, щобы выдерти вôдъ него незвычайну дань.

Слѣдство тягнуло ся цѣлого пôвъ року. Застой була зъ причины Акмамбета; его глядали, довѣдали ся, що утѣкъ до Кафы, писали до беґлербеґа; беґлербеґъ вôдповѣвъ, що его тамъ нема; ханъ пожалувавъ ся турецкому падишахови; приказано беґлербеґови, щобы выдавъ збѣгця, але беґлербеґъ зновъ вôдповѣвъ, що не знае, де вôнъ; писали въ Москву, а зъ-вôдтамъ вôдписали, що вôнъ не приходивъ въ московску державу; тымчасомъ донесено, що Акмамбетъ у московского царя, зновъ пôслали до царя и домагали ся выданя, а ханъ заразомъ жадавъ выдачи брата свого Тохтамиша. Царь вôдповѣвъ ханови, що Тохтамишь померъ, а Акмамбета нема въ московскôмъ государствѣ; коли бы найшовъ ся,

то его выдадуть. Девлеть-Ґірей прикликавъ до себе Атанасія Нагого, повѣдомивъ его о зôзнаняхъ Алай-Каза, о пôдмовахъ зô стороны московского царя, але самому царю про се не писавъ. Такъ минавъ часъ, Кудеяръ поневоли мусѣвъ дожидати кôнця справы. Вкôнци не выглядѣвши Акмамбета, рѣшили кôнчити важну справу о заговорѣ на житѐ хана въ курильтаю або ханьскôй радѣ.

Въ диваннôй сали въ палатѣ зôбрались всѣ достойники крымского юрта, тихо ступаючи по розкôшныхъ перскихъ килимахъ тонкими пôдошвами своихъ сапяновыхъ черевикôвъ. Одѣтî въ святочнî золотî халаты, засѣли они, пôдôгнувши ноги, на низенькихъ, широкихъ канапахъ. Ханъ сидѣвъ на пôдвысшеню, побôчь него пояснитель мудрости, муфті, зъ книгою корана въ руцѣ, а зъ нимъ имамы и улемы.

Прикликали Кудеяра. Вôнъ розповѣвъ досить плавно по татарски, хочь декуды запинюючись, цѣлу подѣю, якимъ способомъ попавъ въ неволю до Акмамбета и якъ ему допомôгъ Богъ выкрыти заговôръ на житѐ хана.

Крымскî вельможѣ глядѣли зъ-пôдъ лоба; духовнымъ не подобало ся, що ґявръ говорить такъ смѣло въ курильтаю, але ханъ высокопарными словами выхваливъ заслуги Кудеяра и назвавъ его передъ всѣми своимъ приятелемъ.

Кудеярови велѣли выйти. Привели злочинцѣвъ. Алтинъ-Ягази припавъ до землѣ и заревѣвъ. Алай-Кази призывавъ Бога и Мугамеда на свѣдкôвъ своеи невинности. Иншî заговôрники: Батирь-мурза, Секиръ-мурза, Ярликъ-мурза и деякî двôрскî урядники благали о помилованѐ и складали цѣлу вину на Москву. Ихъ вывели. Рада зачала радити. Муфті, вказуючи на мѣсця зъ корана, представлявъ вагу злочину. Ухвалено всѣхъ передати на кару смерти. Алай-Казѣ вчислили въ его специ-

яльну вину ще й заперечуванє та выказуванє своєи невинности; єму вызначили страшну кару: вырѣзати жолудокъ и вложити на голову; Алтинъ-Ягаза и прочихъ засудили вôдрубати головы и встромити на кôлє. Засудъ бувъ вôдчитаный за дверми салѣ Кадi-аскеромъ и на другiй день — выконаный.

Але въ сали пôдняли ся крики противъ Москвы.

— Мы покарали злочинъ, — говоривъ муфтi — але не головныхъ злочинцѣвъ; отсî були лишь слѣпымъ оружємъ, а цѣла интриґа невѣрного московского царя и єго дорадникôвъ. О, правовѣрнî! добувайте мечѣ зъ пôхвы, вихромъ злетѣть за-для мести, пустѣть стрѣлы вашî по невѣрнôй земли немовь градъ выбиваючiй нивы. Тамъ корѣнь лиха, най тамъ довершить ся судъ божiй. О, правовѣрнî! Доки намъ терпѣти наругу нашои вѣры и ганьбу нашого славного племени? Або-жь не знаєте, що тамъ, де перше були мечеты, де прославляло ся имя нашого славного пророка — нинѣ поставленî христiяньскî капища зъ идолами? Много зъ людей нашои вѣры и нашого роду перейшло на христiяньске идолопоклоньство. Чи не знаєте, що те все роблять тî, котрыхъ предки були рабами нашихъ предкôвъ?

— Чи то такъ давно, — кричали другî — якъ проклятî москвитины задумували ити походомъ на нашь край, щобы закрѣпостити насъ такъ само, якъ се зробили зъ нашими братами?

— Або й навѣть сей ґяврь, — замѣтивъ одинъ мурза — величаный спасителемъ нашого найяснѣйшого хана, чи вôнъ може не належавъ до тыхъ, що ишли въ похôдъ проти насъ.

— Єго взяли въ полонъ яко шпѣгуна а не вояка.

— Вôнъ каже, що не бувъ шпѣгуномъ — сказавъ

ханъ, — и тебе при тôмъ не було, якъ его полонили, тожь и годѣ тобѣ про се говорити.

— Найяснѣйшій хане, — вôдрѣкъ мурза — се говорить про себе рабъ, а ты вѣришь рабови.

— Вôнъ не рабъ, — сказавъ обуреный ханъ — ино мôй приятель. Най нѣхто не смѣе обиджати того, хто спасъ менѣ житє й царство.

— Єсли вôнъ справдѣ добрый чоловѣкъ, то най лишить ся у насъ и прийме нашу правдиву вѣру — сказавъ одинъ улемъ.

— О, чого-бъ я не давъ, єсли бы сей чоловѣкъ принявъ правдиву вѣру пророка, — сказавъ ханъ. — Але на все воля Бога. А мы будемо говорити про нашѣ справы. Московскій царь писавъ до насъ, що нашого ворога Акмамбета у него нема, а мы чули, що вôнъ тамъ. Напишемо до него ще разъ про се, най вôнъ пришле намъ важкѣ дарунки, два разы бôльшѣ, якъ доси присылавъ; най нашимъ беямъ и мурзамъ засѣдаючимъ въ радѣ пришле пôсля спису гарнѣ дарунки, а єсли вôнъ сего не зробить, то мы турецкого царя противъ него рушимо и цѣлу єго московску землю зруйнуємо.

— Чого намъ зъ нимъ говорити — сказавъ Карагъ-бей, завзятый ворогъ Москвы — не зъ нимъ намъ переговорювати, а зъ блискучимъ сонцемъ правовѣрныхъ народôвъ, могучимъ и непобѣдимымъ нашимъ падишахомъ; най прикаже своимъ войскамъ вырушити на московитôвъ, а мы зберемо нашѣ орды и всю московску землю завоюємо и примусимо московского князя подавати коня нашому найяснѣйшому ханови.

Въ нашихъ татарскихъ книгахъ написано: — сказавъ одинъ имамъ — Богъ дає на якійсь часъ перевагу невѣрнымъ надъ правовѣрными, але опôсля правовѣрнѣ ...въ возьмуть верхъ надъ невѣрными!

— Можна писати до московского князя — сказавъ Ора-бей перекопскій, страшный рубака — чому бы не писати? А за той часъ не треба спати — зробити нападъ на московску землю; се лѣпше якъ написати; най собѣ Москва зъ нашого письма думае, що мы хочемо зъ нею въ мирѣ жити, и нѣчого не боить ся. Москва не приладить ся до обороны, а мы погуляемо: городы спалимо, села зруйнуемо, ясиру наберемо; а вôдтакъ сама Москва, немовь дякуючи за руину, пришле намъ дарунки; значить ся — мы будемо мати подвôйный зыскъ! А при тôмъ зважте: у насъ ясиру буде богато и треба его кудысь збути. И мы будемо збувати его имъ самымъ; они зачнуть выкупляти своихъ, а мы ихный товаръ перепродамо, та ще дорожше якъ въ иншôмъ мѣсци.

— Правда, правда! — закричали мурзы. — Ось выдумавъ гарно!

— Справдѣ такъ, — сказавъ Ширинь-бей, володарь Ески-Крыма, одинъ зъ найбôльше могучихъ беѣвъ — поки ханъ буде переписувати ся, нашѣ наберуть ясира; се гарно; але длячого тôльки самому Ора-бееви ити за добычею? Мы такожь хочемо набрати ясира.

— И Ногаѣ такожь хотять — сказавъ сераскиръ управляючій ногайскою ордою.

— Що-жь се? — сказавъ ханъ, — се значить: — цѣлый юртъ пôйде за ясиромъ, безъ мене?

— А що-жь, — сказавъ Ширинь-бей — ты, будь ласка, переписувати ся зъ московскимъ царемъ та бери вôдъ него якъ найбôльше дарункôвъ, а мы будемо воювати; ты пôсля свого пляну а мы пôсля свого; твое величество про се не потребуе анѣ знати анѣ чути.

Такъ и порѣшили.

По тôй нарадѣ выславъ Девлетъ-Гірей пôсланця до

Москвы зъ письмомъ, въ котрôмъ просивъ подвôйныхъ дарункôвъ, жадавъ крôмъ того посадити его сына Адинь-Ґірея на казаньскôй столици; пригадавъ, що пôсля вѣстей Акмамбетъ крые ся въ московскôмъ государствѣ и просивъ его видачи.

Тымчасомъ одинъ зъ беѣвъ, явлатскій бей, бувъ прихильный Москвѣ. Вôнъ не любивъ грабѣжи и нападôвъ, а противно волѣвъ жити дома въ достаткахъ; побудувавъ собѣ величаву палату зъ цвѣтникомъ и фонтаною, тримавъ въ гаремѣ такî красавицѣ, що й ханъ завидувавъ, продававъ арбами плоды зъ заложеныхъ у себе садôвъ, збивавъ грошѣ за вовну и шерсть своихъ стадъ, вмѣвъ добре по арабски, любивъ читати творы арабскои літературы и самъ писавъ вѣршѣ. Вôнъ бувъ завеѣгды противъ нападôвъ и говоривъ такъ: „чого намъ Москву и Литву руйнувати, чи не лѣпше продавати Москвѣ и Литвѣ нашî продукты та лупити зъ нихъ грошей; и у Москвитинôвъ и у Литвинôвъ буде чимъ намъ платити, а зновъ у насъ буде за що у нихъ брати грошѣ. Сякъ чи такъ, треба трудити ся: по степу ходити, нужду терпѣти — або-жь се не трудъ? Лѣпше дома сидѣти и трудити ся безъ нужды, а за трудъ брати грошѣ.“ За свою прихильнôсть до Москвы вôнъ тягнувъ користи и стало дôстававъ зъ Москвы дарунки за се, щобы здержати Татаръ вôдъ нападôвъ.

Головы покараныхъ були встромленî на колы и розставленî по-пôдъ муры окружаючî бакчисарайску палату. Кудеярови, выходило, не було нѣякои бôльше роботы въ Крыму. Вôнъ звернувъ ся до везира, попросити хана, щобы его пустивъ. Дорадники хана були тои гадки, щобы пôдъ всякимъ удаванымъ позоромъ притримати Кудеяра, доки не выяснить ся, яке становиско займе московскій царь супротивъ Крыму, бо инакше

мôгъ бы Кудеяръ розповѣсти про крымскѝ справы се, чого въ Москвѣ не повиннѝ ранше знати. Ханъ велѣвъ сказати Кудеярови, що поѣде зъ нимъ на ловы, а вôдтакъ вже пустить.

Тымчасомъ дозволили Кудеярови першій разъ побачити ся зъ Нагимъ, котрый пôдъ ту пору бувъ пôдъ почетною сторожею длятого, щобы не мôгъ повѣдомити царя о намѣренôмъ нападѣ на московскѝ землѣ.

Нагій принявъ Кудеяра зимно майже ворожо. Вôнъ, знать, не хотѣвъ вдавати ся зъ нимъ въ розмову. Колижь Кудеяръ пригадавъ єму, що вôнъ два разы, будучи въ неволи, просивъ его о выкупъ а надъ нимъ не змилувавъ ся, Нагій сказавъ:

— Я у всѣмъ поступаю пôсля вказаня царского величества, великого государя.

Кудеяръ пригадавъ про свою чолобитню, про письма до Адашева, Сильвестра, Курбского. Нагій сказавъ:

— Тобѣ не годило ся писати до нихъ, а се тому, бо тѝ люде заявили ся ворогами царя-государя и були пôдъ царскою опалою, а Курбскій зрадивъ царя и втѣкъ до неприятеля царского, литовского и польского короля та нинѣ зъ єго войсками воює царскѝ городы. Самъ можешь змѣркувати, якого добра и заступства вôдъ такихъ людей було тобѣ выжидати.

— Я сего не знавъ — сказавъ Кудеяръ. — Коли я бувъ въ Москвѣ, они були въ окруженю царя. А нинѣ чоломъ бю твоѣй милости: заступись передъ государемъ, пôшли мою чолобитню єго величеству, щобы дозволивъ менѣ государь вернутись и служити єму вѣрою и правдою. А коли царь змилує ся и велить вертатись, то я ударю тобѣ чоломъ зъ того, чимъ мене ханъ обдарує при вôдъѣздѣ.

Ся обѣцянка розъяснила чоло Нагого, котрый пô-

сля московского звычаю, не любивъ людей, що приходили до него зъ порожными руками.

— Се вже лѣпше робишь — сказавъ Нагій — що напередъ хочешь пôслати чолобитню; а въ нѣй напиши, що ты письма писавъ до царскихъ зрадниковъ зъ несвѣдомости. Часы змѣняють ся! Много зрады и плюгавства прокинулось у насъ въ державѣ и длятого нашь государь ставъ грôзный. Ба, та ты, молодче, выкрывъ ханьскихъ злочинникôвъ, а злочинники наговорили всѣлякои неправды на нашого государя и теперь ханъ зъ татарами забирають ся ити на городы его величества.

— То не моя вина — сказавъ Кудеяръ — я бувъ въ тяжкій неволи, а Богъ давъ менѣ нагоду высвободити ся. Ханъ менѣ не государь, тымъ бôльше, що вôнъ бусурманъ; менѣ бы ино якимсь способомъ выдобути ся зъ неволѣ. И теперь живу у бусурмана, хочь и въ достаткахъ, а все здае ся въ неволи. И день и нôчь думаю якимъ бы способомъ вернути ся у христіяньску землю и служити свому великому государеви. Памятаю его велику для мене ласку и прихильнôсть.

— Гарно буде — сказавъ Нагій — коли мы зъ тобою вышлемо до царя чолобитню; тôльки не знаю, якъ ей выслати, бо татары зачали мене тримати неначе пôдъ сторожею. Боять ся, щобы я не повѣдомивъ государя про ихъ намѣры, що хотять воювати краѣ государя. Проси хана, щобы дозволивъ тобѣ выслати чолобитню до царя-государя.

Кудеяръ просивъ черезъ везира хана, щобы дозволивъ ему выслати до царя чолобитню, а его повѣдомили, що ханъ кличе его до свого стола. За столомъ у хана обѣдало симъ разомъ кôлька мурзъ, немовь нарочно выбраныхъ зъ-помѣжь неприятелѣвъ Москвы. Самъ ханъ зачавъ говорити о вѣроломствѣ москвитинôвъ и прямо

ставъ докоряти царя за пôдмову злочинцѣвъ на его житє. Мурзы пôдхопили ханьскû слова и розводили ихъ ще бôльше докорами на московского государя. Кудеяръ слухавъ все терпеливо, а вкôнци сказавъ:

— Найяснѣйшій хане, не слухай ты клеветы злодѣѣвъ, що хотѣли спасти своє проступне житє и длятого напали на нашого государя.

— Говори своє, — сказавъ одинъ мурза — вы всѣ добрû, васъ скôльки и не корми, а вы все въ лѣсъ дивите ся.

— Я бы нѣчого такъ не бажавъ, — сказавъ Кудеяръ — якъ коли бы мѣжь моимъ государемъ а найяснѣйшимъ ханомъ вчинила ся крѣпка любовь и братерска приязнь.

— Гарна ваша приязнь! — замѣтивъ непримиримый мурза. — Чи давно, якъ твôй государь зôбравъ на насъ войско, хотѣвъ цѣлый Крымъ завоювати, ты самъ ишовъ тогдѣ на насъ зъ царскимъ войскомъ и хотѣвъ насъ побити, але тобѣ не повело ся и попавъ у полонъ. Теперь, якъ ты въ нашихъ рукахъ, то й говоришь, що намъ миле, а скоро тебе выпустить ся, то знову пôйдешь насъ воювати.

— Я не въ полонѣ, — вôдрѣкъ Кудеяръ — мене освободивъ зъ неволѣ найяснѣйшій ханъ, твôй володарь, и коли его ханьскôй милости подобало ся почтити мене такъ, що посадивъ поручь себе за стôлъ, то якъ ты можешь докоряти менѣ полономъ и неволею? Я чужій вамъ чоловѣкъ, але Богъ давъ менѣ таку ласку, що я послуживъ его ханьскôй милости лѣпше якъ всѣ вашû татары. Се сталось такъ по божôй воли, що я чужій чоловѣкъ, оборонивъ вашого государя передъ урядниками, а вы его не оборонили. А нинѣ вы менѣ докоряєте неволею!

— Кудеяре, — сказавъ ханъ — я полюбивъ тебе; ты щирый и мудрый, якъ може бути лишь правовѣрный. Ты спасъ менѣ житє и єсли я пущу тебе до твого государя, котрый не хоче бути менѣ приятелемъ, то й ты по-неволи станешь моимъ неприятелемъ. Сего я не хочу. Лиши ся у мене. Прийми нашу правдиву вѣру; ты будешь найпершимъ чоловѣкомъ въ моѣмъ царствѣ.

— Не гнѣвай ся, великій хане — сказавъ Кудеяръ — я своєи вѣры не перемѣню и у тебе не останусь. Я чоловѣкъ простый и неученый. Най люде мудрî и розумнî говорять пôсля книгъ о вѣрѣ, а я такъ думаю, що въ якôй вѣрѣ хто родивъ ся, въ такôй, знать Богови угодно, щобъ вôнъ и проживавъ. Господь Богъ одинъ и той самый надъ нами и вами. Якому цареви присягавъ служити, такъ и служи та безъ потребы не вôдходи. Я не буду погожій на тыхъ зрадникôвъ, вôдъ котрыхъ тебе спасъ. Въ Москвѣ не мало такихъ, що зô страху або зъ лакомства покинули вашу вѣру и приняли нашу... Що-жь, чи се гарно? Не хочу бути на нихъ похожій.

— А ты думаєшь, — сказавъ ханъ — що твôй государь буде тобѣ вдячный за сє, що ты менѣ спасъ житє? Нѣ. За се вôнъ буде лихій.

— Мôй государь — сказавъ Кудеяръ — праведный и милосердный; вôнъ нагородить мене за се. А хочь бы пôсля чиєись лукавои рады и не такъ стало ся, то все таки лѣпше менѣ перетерпѣти се вôдъ свого законного государя, якъ покинути свою вѣру. Єсли бы я не бувъ вѣрный Богови и свому государеви, то якъ бы ты мôгъ менѣ вѣрити.

— Щасливый твôй государь, — сказавъ ханъ, — що у него такî слуги? Ты просивъ дозволу выслати чолобитню до свого государя. У насъ постановлено, не дозволяти нѣкому высылати людей у Москву, але я тобѣ

не можу нѣчого вôдмовити, бо ты спасъ менѣ житє и царство. Пиши чолобитню. Позволю выправити пôсланця.

— Хорони тебе, Господи, — сказавъ Кудеяръ — на многи̂ лѣта! Боже, скрѣпи миръ мѣжь найяснѣйшимъ ханомъ и великимъ московскимъ царемъ-государемъ!

Чолобитню выписавъ поддячій и єи выслано пôсланцемъ, котрого выправивъ Нагій. Татары пильно розглядали, чи пôсланець не везе иншого письма вôдъ Нагого, але письма не найшли. Татары забули, що пôсланець вѣзъ зъ собою въ памяти єє, чого они шукали на папери. Высылка того пôсланця дуже придала ся. Нападъ, устроєный мурзами не удавъ ся, длятого, бо рускій пôсланець вспѣвъ забѣчи у Болхôвъ и дати знати, що татары идуть степомъ... Воєводы вспѣли стягнути свои силы и вôдбили татаръ.

Тымчасомъ зъ початкомъ осени ханъ выѣхавъ на ловы въ горы. Кудеяръ бувъ разомъ зъ ханомъ и ѣхавъ на прегарнôмъ кони, дарованôмъ єму вôдъ хана. Полювали найбôльше на дики̂ козы, котрыхъ було дуже много въ крымскихъ горахъ. Ставали таборомъ и розбивали шатра въ рôзныхъ мѣсцяхъ. Девлєтъ-Ґірей поступаючи чимъ разъ дальше на полудне, дôйшовъ до моря и ставувши на березѣ, попавъ въ такій захватъ, що зачавъ деклямувати о морю, скалахъ, могучости Алаха! Мурзы пôднимали руки и очи до неба, немовь одушевлени̂ словами свого володаря, Девлєтъ-Ґірея.

Вернувши ся у Бакчисарай заставъ ханъ вôдповѣдь вôдъ московского государя. Иванъ Василєвичь рѣшучо вôдмавлявъ дати Казань сынови крымского хана, замѣчаючи, що тамъ вже замѣсть мечетôвъ христіяньски̂ церкви; обѣцявъ дарунки, але пôдъ уcлôвємъ, єсли татары не будуть нападати краѣвъ московскои державы; жалувавъ ся на послѣдный нападъ доконаный татарами

въ околици Болхова. Московскій государь не запиравъ ся, що мурза Акмамбетъ находить ся у него, але повѣдомлявъ, що вôнъ принявъ христіяньску вѣру и не можна его выдати. Московскій царь дôзнавши ся, що татары прогнанû вôдъ Болхова, говоривъ зъ ханомъ вôдважнѣйше; а ханъ, зъ своеи стороны, довѣдавши ся, що татары не тôлько не принесли нѣякои добичи зъ московскои землѣ, але й вернули ся въ неладѣ — хопивъ ся зновъ давного способу: заявляти московскому государеви приязнь и по можности его обдирати. Теперь ханъ впевнявъ, що нападъ на Болхôвъ доконали свобôднû татары противъ его волѣ и бажаня, та вже не домагавъ ся выдачи Акмамбета. Царь московскій вôдповѣвъ, що бажае заховати братерску любовь зъ ханомъ и обѣцявъ прислати зъ весною дарунки.

На чолобитню Кудеяра не було вôдповѣди. Коли минула зима, приѣздивъ до Девлетъ-Ґірея московскій посолъ зъ дарунками, але про Кудеяра въ царскôй грамотѣ не згадувало ся та й послови нѣякого приказу въ тôй справѣ не дано. Кудеяръ звернувъ ся до хана и просивъ вставити ся до царя. Ханъ написавъ до царя Ивана письмо, розповѣвъ въ нѣмъ цѣлу исторію свого спасенія, выхваливъ Кудеяра, повѣдомлявъ, що Кудеяръ не бажае нѣякои ласки вôдъ хана а тôльки просить о дозвôлъ вернути ся въ московску землю та служити цареви; додавъ при тôмъ, що завидуе свому братови, у котрого такû вѣрнû и преданнû слуги.

На се письмо наступила вôдповѣдь ажь въ осени. Царь Иванъ зъ любови для свого брата Девлетъ-Ґірея позвалявъ, щобы Юрій Кудеяръ зъ слѣдуючою весною приѣхавъ у Москву на службу пôсля царскои волѣ.

Настала весна 1568 року. Ханъ прикликавъ до себе Кудеяра и сказавъ:

— Ты зробивъ намъ такъ важну прислугу, що мы поступили бы противъ нашои вѣры, коли-бъ не вчинили всього, що можемо вчинити доброго для спасителя нашого житя. Нашû пôсланцѣ, що ѣздили въ Москву, привезли намъ вѣрнû вѣсти, що московскій государь ставъ лютый, злый и кровожадный, рубаѥ головы, вѣшаѥ, топить и мучить своихъ слугъ невысказаными муками. Вôнъ похожій на розъяреного тигра. Менѣ жаль тебе, Кудеяре, єсли ты поѣдешь до такого дикого государя. Послѣдный разъ предкладаю твому розумови приятельске слово вôдрады. Лиши ся тутъ, мы не будемо приневолювати тебе до нашои вѣры. Самъ знаєшь, що въ нашôмъ юртѣ проживають въ достаткахъ христіяне. Мы дамо тобѣ посѣлôсть, позволимо побудувати тамъ церковь, тримати собѣ священика; мы увôльнимо тебе вôдъ всякои для насъ дачки, ты не будешь пôдъ доглядомъ нашого татъ-аґаса, що доглядаѥ всѣхъ нашихъ татôвъ, пôдданыхъ христіяньскои вѣры; — знай тôльки нашу особу и бôльше нѣкого не знай, и такъ буде не ино тобѣ, але и всѣмъ твоимъ потомкамъ до сеи поры, доки буде царювати надъ крымскимъ юртомъ рôдъ Ґіреѣвъ. Єсли-жь ты нѣякимъ чиномъ не хочешь лишити ся въ нашôй земли, то не ѣдь въ московску землю, лишь въ литовску; ты говоривъ намъ, що ты козакъ зъ Украины а не Москвитинъ; тамъ, коли хочь, проживай а до нашого Крыму тобѣ дорогâ завсѣгды отворена.

— Чоломъ бю тобѣ, найяснѣйшій пане, — сказавъ Кудеяръ — але я маю жѣнку въ московскôй земли.

— Бути може, — вôдрѣкъ ханъ — що твою жѣнку буде можна дôстати. Я маю досить московского полону и весь выпущу за одну твою жѣнку.

— Коли ты, найсвѣтлѣйшій хане, зволивъ сказати, — вôдповѣвъ Кудеяръ — що мôй царь-государь ставъ

грôзный и строгій, то якъ же-жь менѣ вôдважити ся на опôръ противъ него, щобы, попросивши о службу, лишати ся у тебе и не поѣхати до него на службу вже пôсля того, якъ вôнъ зволивъ выслухати моеи просьбы. Вôнъ тогдѣ заподѣе якесь лихо моѣй жѣнцѣ. Нѣ, найяснѣйшій хане, мôй добродѣю, про одно лишь прошу твою милôсть: пусти мене до Москвы. Я не думаю, щобы те все було правда, що твои пôсланцѣ наговорили про мого государя; коли вôнъ грôзный и жорстокій для своихъ ворогôвъ и злочинникôвъ, то всюды такъ само не терплять такихъ людей. И ты, найяснѣйшій хане, покаравъ вôдповѣдно своихъ злочинцѣвъ.

— Якъ хочешь, такъ и роби, — сказавъ ханъ — твоя воля. Але если тобѣ буде не до ладу въ московскôй земли, то втѣкай до насъ. Тутъ будешь безпечный и въ ласкахъ. Доки мого житя, Кудеярови въ Крыму буде такій гараздъ, якъ нѣгде на свѣтѣ, а коли замкну очи, то мои дѣти будуть опѣкунами тобѣ и твоимъ дѣтямъ и твому потомству. Ось мôй найстаршій сынъ и наслѣдникъ, царевичь Гази-Ґірей!

Ханъ звернувъ ся до сидячого поручь сына.

— Чуешь, мôй найстаршій сыну, отсе мое велике батькôвске и прадѣдне слово до тебе и твоихъ дѣтей, внукôвъ и правнукôвъ: не забувайте, що сей чоловѣкъ спасъ мое житє, будьте для него и его потомкôвъ ласкавû и щедрû; если дѣти и внуки и правнуки его прийдуть до васъ просити притулку, не вôдганяйте ихъ вôдъ себе, приймѣть, нагородѣть, успокôйте, така моя воля. Доки потомство Ґіреѣвъ буде сидѣти на престолѣ крымского юрта, потомство Кудеяра най завсѣгды найде тутъ хлѣбъ, спокôй и безпечнôсть. Отсе мое бажанє и нѣколи его не выречу ся.

Ханъ подарувавъ Кудеярови знаменитого коня пôдъ верхъ, три тугî вючнî конѣ, давъ ему мѣшокъ грошей, въ котрôмъ пôсля татарского рахунку було двацять тысячь юзлукôвъ (тогдѣшныхъ 10.000 рублѣвъ), великій клунокъ одежи, мѣшокъ зъ золотыми и срѣбными рѣчами, пышно оправлену шаблю, колчанъ стрѣлъ, лукъ выложеный дорогоцѣнными камѣнями и стрѣльне оружье.

Кудеярь, якъ обѣцявъ, занѣсъ Атанасію Нагому деяку одѣжь и дорогî рѣчи! Разомъ зъ нимъ поѣхавъ высланый до Москвы ханьскій посолъ Ямболдуй-мурза, котрому приказано стало пробувати въ Москвѣ, такъ само якъ посолъ Атанасій Нагій пробувавъ въ Бакчисараю: се було доброю ознакою згоды мѣжь московскимъ царемъ и крымскимъ. При послѣ було зъ пятьдесять людей-татаръ дружины. Они не брали возôвъ; всѣ дарунки, призначенî для царя, а такожь и свои рѣчи везли вючными кôньми. Довга дорога по безлюднôмъ степѣ вымагала великихъ припасôвъ и приборôвъ. На вючныхъ коняхъ везли штучно звиненî шатра, килимы, кухонне и столове знадôбе, сухарѣ, сушену рыбу, мясо, сушенî овочѣ, сыръ, пшоно, сôль, солодощѣ, и гнали баранôвъ, щобы ихъ рѣзати по дорозѣ для прокормленя.

III.

Поворотъ.

Головна дорога зъ Крыму въ московску землю вела тогдѣ по такъ званôмъ муравскôмъ шляху. На сей шляхъ выѣздило ся зъ Крыму двома дорогами: черезъ Перекопъ и черезъ Арабатъ. Муравскій шляхъ ишовъ долѣ Молочныхъ-Водъ, вôдтакъ звертавъ ся на право до горѣшного русла рѣки Конки, потôмъ ишовъ Вовчими-Водами, долѣ рѣки Быка, до горѣшнои Самары, звертавъ на лѣво по Самарѣ до рѣки Орели и провадивъ повздовжь сеи рѣки ажь до ei жерелъ. Все те була властиво земля ногайска, безлѣсна майже до самои Самары та ажь за Самарою зачинались лѣсы и чимъ дальше на пôвнôчь краина ставала бôльше лѣсиста. На степовôмъ безлѣснôмъ просторѣ не стрѣчало ся нѣ мѣста, нѣ села, нѣ навѣть хаты, а тымчасомъ околиця цѣлкомъ не була безлюдна. Тутъ по степу, богатôмъ въ солонû озера и гарнû пасовиска, сновали ся численнû кочовиска Ногаѣвъ; тутъ и тамъ появляли ся и щезали великû купы кибітокъ, зробленыхъ зъ тростины и покрытыхъ шкôрами та рогôжками; довкола нихъ пасли ся стада волôвъ, овець, а найбôльше табуны коней. Ногаѣ не ино вôдрôзнялись, але просто вели цѣлкомъ противне житє-бутє вôдъ Крымцѣвъ; у Крымцѣвъ чимъ разъ бôльше затирали ся слѣды кочового дикого житя. Крымцѣ переняли всхôдну культуру; противно же Ногаѣ затримали первѣстный спосôбъ житя: не сѣяли збôжа, не розводили садôвъ и огородôвъ, не ставили домôвъ, не занимали ся ремеслами, завсѣгды на коняхъ,

завсѣгды въ однôй и тôй самôй кожушинѣ зъ тою рôзницею, що лѣтомъ одягали его кожухомъ на верхъ а въ зимѣ кожухомъ до тѣла, рôвнодушнû на зимно и трудъ, не терпѣли нѣякои працѣ нѣ физичнои нѣ умственнои, жѣнки ихъ не вмѣли нѣ прясти нѣ ткати, а если у нихъ були якû-небудь предметы культурного житя, то всѣ они походили зъ грабѣжи. Ногаѣ нападали и грабили не такъ за-для користи, якъ радше тому, що не мали нѣякои роботы и не знали иншого способу выповнити свое житє, котре обмежалось до лежаня на степу и пожираня ягнятъ та лошатъ. Ногаѣ забирали зъ Руси великій ясиръ, але зъ того мали бôльшій хосенъ Крымцѣ, бо за безцѣнь купували у Ногаѣвъ ихъ добичу. Мимо своихъ военныхъ нападôвъ Ногаѣ дуже часто були въ крайнôй нуждѣ, бо хочь мали великû стада худобы, то не знали добре коло нихъ заходити ся; пошести на худобу и коней лучали ся дуже часто въ ихъ степахъ, а по такихъ пошестяхъ наступавъ помôръ на людей, бо не мали чимъ жити. Бувало и таке, що въ часѣ лютои зимы Ногаѣ выгибали вôдъ зимна, бо не мали иншого топлива крôмъ сухого буряну и тростины; Ногаѣ не любили лѣсôвъ и де зачинались лѣсы, тамъ вже не було ногайскихъ кочовискъ.

Доки нашъ Кудеяръ ѣхавъ ногайскою землею, мôгъ дôставати баранôвъ и лошатъ; за Самарою околиця ставала безлюдна. Подорожнû ставали на довшû вôдпочинки для прокормленя коней, а самû стрѣляли дрохву и тетерву, котрыхъ була велика сила. До такихъ ловôвъ уживали ся стрѣлы; рушницѣ пôдъ той часъ бôльше надавали ся до вôйны якъ на польоване.

У верхôвя Орелѣ Кудеяръ стрѣтивъ купецку каравану, зложену зъ вючныхъ коней и двоколѣсныхъ возôвъ. Зъ караваною ѣхавъ царскій пôсланець, а проводили ей узброенû стрѣлцѣ. Каравана належала до ка-

финьскихъ Вôрменъ; они везли зъ московскои землѣ рогôжки, що то ихъ купували Ногаѣ для покрываня кибітокъ, всѣлякî футра, муку, конопляный олѣй, вôскъ, а такожь деякî выробы европейского промыслу, закуплені у Анґлійцѣвъ въ Москвѣ. Але у нихъ крôмъ того бувъ и живый товаръ — невôльники, полонені у вôйнѣ Нѣмцѣ и Чухны, що то ихъ Москвитины придбали на вôйнѣ въ Ливоніи и запродали крымскимъ купцямъ; они йшли скованî довгимъ ланцомъ, обвитымъ довкола шиѣ кождого невôльника; тамъ були такожь и московскî невôльники, а то крѣпаки проданî панами, бо хочь така продажь закономъ збороняла ся, то въ звычаю була она у всѣхъ. Муравскій шляхъ не уважавъ ся тогдѣ безпечною и вôдповѣдною дорогою для торговлѣ; торговля Москвы зô Всходомъ вела ся наручнѣйше черезъ Москву и Кіѣвъ, але въ пору частыхъ воєнъ мѣжь Москвою и Литвою купцѣ мусѣли по-неволи выбирати иншу дорогу. Крôмъ того приходилось имъ въ Литвѣ оплачувати великî мыта за товары, тожь для оминеня великои страты купцѣ возили свôй товаръ муравскимъ шляхомъ. На тôй дорозѣ могли ихъ грабити и московскî розбишаки и Ногаѣ, що-жь коли купецка захланнôсть перемагала всякî обавы. Симъ разомъ купцѣ пустили ся вôдважно по небезпечнôй дорозѣ, бо зъ ними ѣхавъ царскій пôсланець а єго проводили стрѣлцѣ. Рôвножь купцѣ були узброєнî та готовî кождои хвилѣ боронити свого житя и майна. Кудеяръ довѣдавъ ся вôдъ пôсланця и купцѣвъ, що на полудневыхъ окраинахъ московскои державы розвелись розбишацкî шайки и бувъ нападъ на каравану.

Розставши ся зъ караваною, Кудеяръ вырушивъ на пôвнôчь зъ своими товаришами, а каравана потягла дальше на полудне. Зойки и стогны живого товару неслись у воздусѣ разомъ зô скрипомъ двоколѣсныхъ во-

зôвъ, запряженыхъ волами, и жалôбнымъ крикомъ степовыхъ чайокъ.

Вôдъ верхôвъ Орелѣ ѣхавъ Кудеяръ выкрутасами помѣжь жерела всѣлякихъ рѣкъ, впадаючихъ зъ однои стороны въ днѣпрову, а зъ другои въ доньску систему. Такимъ чиномъ вôнъ поступавъ праворучь рѣки Уды, лѣворучь минувъ Ворскло и Псьолъ та добивъ ся вершины Донця. На тôмъ просторѣ ишли лѣсы на перемѣну зъ розлогими полями, ростинность була обильна, паша для коней знаменита, звѣрôвъ така многôсть, що лисы и заяцѣ безперестанно перебѣгали дорогу, а вовки и медведѣ не давали подорожнымъ спокôйно спати; они мусѣли кождои хвилѣ бути готовû, на покликъ варты, хопити оружє и вôдганяти звѣрôвъ вôдъ пасучихъ ся коней и вôдъ себе самыхъ. Дальше розкрылось передъ ними рôвне поле на пятьдесять верствъ, вельми плодорôдне и давнѣйше управлюване, але теперь запущене за-для вылюдненя. Подорожнû пôдъѣхали до великого кургану, званого Думчимъ; тамъ побачили попутаныхъ коней, куренѣ, згарища и товпу людей: се були царскû станичники, высланû зъ Рыльска для нагляду за татарскими нападами. Скоро побачили татаръ, що проводили Кудеяра, зôрвали ся зъ мѣсця, хопили за самопалы и готовились до нападу, але Кудеяръ закричавъ до нихъ: „Витайте, земляки-товаришѣ; не татары нападомъ идуть, а невôльникъ, бувшій слуга єго царского величества, вертає зъ бусурманьскои неволѣ въ край хрещеный!“

Дѣти боярскû, що проводили тому вôддѣлови, зложеному зъ севрюкôвъ (поселенцѣвъ пôвнôчнои Украины), приказали вôдложити збрую. Кудеяръ злѣзъ зъ коня и зачавъ цѣлувати ся зô всѣми, немовь зъ давными знакомыми, хочь нѣкого зъ нихъ передъ тымъ не бачивъ. Станичники зъ своеи стороны були дуже радû, що стрѣ-

тили въ пустини увôльненого зъ неволѣ руского чоловѣка. Кудеяръ розповѣвъ имъ свои пригоды, знявъ зъ одного вючного коня боклагъ зъ горѣвкою и зачавъ гостити землякôвъ. Тутъ Кудеярови зачало розъясняти ся се, що въ Крыму доходило до него немовь въ мрацѣ. Станичники розповѣли, що на Руси все змѣнило ся вôдъ тои пôры, коли Кудеяръ тамъ не бувъ. Люде, що були тогдѣ въ окруженю царя, покаранî смертію або выгнанємъ; царь подѣливъ свою державу на опричнину и земщину: опричнину держить въ ласкахъ а земщину въ карѣ; много бояръ, знатныхъ людей и дворянъ покаравъ царь лютыми карами, а ихъ родины выгубивъ, та навѣть на мужикôвъ и ихъ пôдданыхъ поклавъ свôй лютый гнѣвъ; многî села зруйнованî и спаленî на царскій приказъ, а люде и мужики по руинѣ пôйшли на розбоѣ; и теперь коло Москвы, кажуть, не можна переѣхати, а иншî втѣкають сюды въ украиньску землю та проживають крадькомъ по лѣсахъ, окружають ся зарубами, сѣють збôже, розводять оселѣ и пасѣки, дачки нѣякои не платять, панщины не вôдробляють и царскимъ намѣстникамъ не идуть пôдъ судъ.

Попращавъ ся Кудеяръ зô станичниками и поѣхавъ своєю дорогою. Вѣсти, якî почувъ, засумували єго и наводили на голову всѣлякî думки. „Коли такъ“, говоривъ вôнъ до себе, „то якои мары буду служити московскому цареви, або-жь то я Москвитинъ, чи що? Чи-жь батько нашъ Вишневецкій, не покинувъ московского царя, коли єму було не до вподобы? А менѣ то якъ? Чи менѣ потрѣбна посѣлôсть? Най до чорта пропадає! Правду говоривъ Девлєтъ-Ґірей. У крымского хана я бы нѣякъ не лишивъ ся, хочь бы вôнъ мене золотомъ обсыпавъ, але якъ се зробити! Настю треба высвободити; поѣду въ посѣлôсть, коли она тамъ, возьму єи и

втечу зъ нею на Украину. Ханьскихъ грошей выстане на наше житє!“

Такъ роздумувавъ Кудеяръ. Въ дальшôй своѣй дорозѣ въѣхавъ вôнъ въ Пузацкій лѣсъ, широкій и густый, переважно дубовый. Вôрлы кружили надъ головами ѣдучихъ, наполоханû присутностію людей. Витє звѣрôвъ доносилось зô всѣхъ сторôнъ. Минули верхôвя Сеймы, Оскола, выѣхали зновъ на поле и добились рѣки Тима. Муравскій шляхъ ишовъ долѣ сею рѣкою, то приближаючи ся до неи, то вôддаляючись вôдъ неи рôвнобѣжно зъ рѣкою Щеною. Такъ вкôнци прибувъ Кудеяръ зъ товаришами до рѣки Быстрои Сосны. Въ тôмъ мѣсци, де кôлька лѣтъ пôзнѣйше стануло мѣсто Ливны, Кудеяръ побачивъ велику станицю; замѣсть куренѣвъ побудованû були хаты, а потреба обороны приневолила станичникôвъ обкопати свою оселю ровомъ и обставити частоколомъ. Зъ-вôдси высылали станичники чаты за татарскими нападами и за мѣсцевыми опришками.

Кудеяръ, розмовивши ся зô станичниками, довѣдавъ ся ще близше про се, що дѣє ся въ московскôй державѣ, та пôсля новыхъ вѣстей рѣшивъ ся за всяку цѣну взяти Настю и втечи на Украину. Думаючи, що она въ посѣлости, Кудеяръ розпращавъ ся зъ крымскимъ посломъ, котрый зъ татарами мавъ ѣхати прямо въ Москву, а самъ намовивъ одного станичника, щобы проводивъ єго до Бѣлева.

— Та якъ мы дôстанемось до Бѣлева? — говоривъ станичникъ дорогою. — Пôдъ Бѣлевомъ розвелась шайка розбишакъ. Намѣстникъ Постниковъ посылавъ облаву на нихъ; але у воєводôвъ немного людей, дѣтей боярскихъ не зберешь, бо однû въ Москвѣ на опричинѣ у государя, а другихъ выславъ царь на вôйну зъ Нѣмцями. Атаманомъ у розбишакъ — Окулка Семенôвъ, зъ

бѣлевскихъ дѣтей боярскихъ, той самъ, що то его государь велѣвъ прогнати зъ Бѣлева, а вôнъ, Окулка, оперъ ся государеви, зôбравши ватагу зъ мужикôвъ та всякихъ бѣгцѣвъ; до него приставъ другій атаманъ, новохрещеный Урманъ, а хрещене имя его Иванъ, рôвножь зъ боярскихъ дѣтей бѣлевскихъ, а сей Урманъ, кажуть, не простый чоловѣкъ, знае несамовитû рѣчи.

Имена Окула и Урмана поразили Кудеяра: першого вôнъ дуже мало знавъ, бо лишь собѣ пригадавъ, що такъ называли одного зъ боярскихъ дѣтей, котрыхъ вôнъ привѣвъ надъ Псьоле до Данила Адашева; другій же, пôсля его гадки, не хто иншій, ино той самый хрещеный татаринъ, котрый плывъ зъ нимъ по Днѣпру до Исламъ-Керменя и радивъ вертати ся та не довѣряти намовамъ Атанаса Ивановича. „Они пôзнають мене“, думавъ Кудеяръ, „и ледви чи будуть зачѣпати, а коли не такъ, то чейже у мене сила не пропала.“

Ворушеный страхомъ и надѣями, Кудеяръ гнавъ конѣ, не даючи имъ довгихъ вôдпочинкôвъ. Вже недалеко було до Бѣлева. Кудеяръ хотѣвъ его минути и просто ѣхати у свою посѣлôсть. Тымчасомъ сонце клонило ся до западу, подорожнû доѣздили на край лѣса.

— Намъ — говоривъ провôдникъ — лѣпше було бы за дня переѣхати лѣсъ, бо тутъ розбишаки роблять засѣдки.

На краю лѣса стояла хата зъ заѣздомъ. Вывѣшена жердка зъ вязанкою сѣна вказувала на заѣздный дôмъ; тутъ велика болховска дорога, ведуча до литовскои границѣ, сходила ся зъ новосильскою, по котрôй минувши Новосиль, ѣхавъ Кудеяръ. Конѣ були дуже потомленû. Кудеяръ заѣхавъ до заѣзду.

Вôйшовши до хаты и помолившись, якъ слѣдъ, амъ, Кудеяръ розглянувъ ся довкола и побачивъ

приземистого господаря, зъ лукавыми, косыми очами, та худощаву, низеньку господиню, а въ кутѣ пôдъ образами увидѣвъ двое людей, одѣтыхъ въ однаковû чорнû свиты: одинъ зъ нихъ бувъ рудый, высокій, подовгастого лиця, зъ великою бородою, а другій — присадкуватый, смаглый, коротко обстриженый, зъ чотирограннымъ лицемъ, вузкими очима и клочковатою борôдкою. Кудеяръ пôзнавъ въ тôмъ другôмъ Урмана.

И Урманъ вôдъ разу пôзнавъ Кудеяра. Оба дивились кôлька хвилинъ одинъ на другого зъ пытаючимъ выразомъ лиця. Вкôнци Кудеяръ промовивъ до Урмана по татарски. Урманъ вôдповѣвъ рôвножь по татарски.

Вôдтакъ пояснивъ Урманъ своему товаришу по руски: — се нашь давный добрый приятель. Єсли памятаешь, то сей, що то проводивъ нами, коли мы ходили зъ Адашевымъ на Днѣпрѣ. Тогдѣ Турки хопили его пôдступно, а теперь, якъ бачишь, вôнъ на воли.

Окулъ недовѣрчиво поглянувъ на Кудеяра. Кудеяръ зачавъ розмавляти зъ Урманомъ по руски, розповѣдаючи свою долю. Окулъ прислухувавъ ся зъ увагою, але все ще поглядавъ на Кудеяра скоса.

Розбишаки навмысно приѣздили до господаря заѣзду, щобы поглянути, хто буде переѣздити. Они не нападали на подорожныхъ въ заѣздѣ, лишь побалакавши зъ ними, удавали, що они такû самû подорожнû, вôдъѣздили скорше, а вôдтакъ робили засѣдку въ лѣсѣ. Господарь по-неволи помагавъ имъ, побоюючись, щобы не спалили хаты або и его самого убили.

Розповѣвши зъ-головна свою долю Урманови, Кудеяръ додавъ, що ѣде въ свою посѣлôсть по жѣнку.

— Нема чого, товаришу, — сказавъ Урманъ, —

мене наперѣдъ поспытай. Твоеи жѣнки тамъ нема, та й посѣлôсть анѣ еи, анѣ твоя.

— А де-жь она? чи жие? — скрикнувъ Кудеяръ.

— Може и жие... — сказавъ Урманъ. — А ты ось що слухай: Коли тебе Турки взяли, мы вернули ся до мôвь по царскому приказу. Я першій привѣзъ жѣнцѣ сумну вѣсть про тебе, тай порадивъ: „Ѣдь въ Москву просити царицѣ. Най бы государь велѣвъ переписати ся зъ турецкимъ султаномъ, щобы твого мужа пустили зъ неволѣ.“ Она поѣхала. А цариця занедужала, а вôдтакъ и померла. Твоя жѣнка ходила и до сего и до того; ѣй обѣцювали всьо, а нѣчого не зробили. Вернулась въ посѣлôсть, живе сирôтка та жде. Жде рôкъ, жде другій; зновъ поѣхала до Москвы, стала просити то сего то того. Зновъ ѣй обѣцяли. „Вертай, кажуть, у свою посѣлôсть и живи тамъ, а мужь до тебе приѣде.“ Ось она жде рôкъ, другій, третій, а тебе нема... А тутъ выйшло вôдъ царя опричнина; зачали у властителѣвъ вôдбирати посѣлости и давати другимъ. Небавомъ буде два роки, якъ взяли твою жѣнку и повезли до Москвы, говорять, выслали еи у якійсь монастирь жити, доки ты не вернешь ся, а въ якій монастирь, сего мы не знаемо... А твою посѣлôсть дали якомусь выхрещеному татаринови.

— И ты говоришь правду? — сказавъ Кудеяръ.

— Най Богъ убе мене таки на мѣсци... По що менѣ выдумувати. Ты давно у насъ не бувъ, тожь и не знаешь, що тутъ дѣе ся. Ты говоривъ о собѣ, а теперь скажу я тобѣ про себе. Я чоловѣкъ не московского роду; ты чувъ може, що на Казани бувъ царемъ Шигъ-Алей, дуже вѣрный чоловѣкъ московскимъ государямъ; мôй отець живъ у него и умеръ при нѣмъ а мене сиротою лишивъ. Взяли мене рускû люде, выхрестили

и выховали, а царь подарувавъ менѣ посѣлôсть. Чи не гарно! Я оженивъ ся зъ рускою, живъ зъ царскои платнѣ и вѣрно служивъ его царскому величеству. Наразъ нѣ сѣло нѣ пало, безъ причины вôдобрали у мене посѣлôсть и велѣли зъ другими ити на поселенє въ новозавойовану нѣмецку землю. Цѣле господарство у насъ пропало, а намъ и на дорогу не дали нѣчого, такъ що хочь зъ голоду умирай; я радъ-нерадъ покинувъ жѣнку зъ донечкою, не було зъ чого ихъ выживити, а и теперь не знаю, де они; кажуть, що запродались комусь въ наймы. И нашѣ бѣлевскѣ, дѣти боярскѣ, що ихъ погнали въ нѣмецку землю, покинули свои родины, а другѣ й самѣ померли въ дорозѣ; а котрѣ остались живѣ, всѣ до одного повтѣкали и зачали жити въ лѣсѣ въ землянкахъ, а що не було зъ чого жити, то й пустились на розбоѣ. Насъ граблять, то чому-жь бы и намъ не грабити.

— Зô мною ще гôрше було — сказавъ Окулъ. — У мене жѣнка була недужа, четвертый рôкъ зъ печѣ не двигала ся, а двоє дѣтей малыхъ. Вôдъ царя прийшовъ указъ вôддати мою посѣлôсть опричному чоловѣкови царскому, прислано городничого, щобъ выгнавъ мене зъ родиною. „Забирайте ся, каже, и нѣчого не говорѣть“, а зъ нимъ и новый помѣщикъ приѣхавъ, ремѣнный кнутъ тримає надъ мною и кричить: „забирайте ся, про мене хочь на морозѣ погибайте“; а тутъ зима, жѣнку зъ печѣ тащу, дѣти ревуть. „Ѣдь въ городъ“, кричить опричникъ, та ледви одну шкапину зъ возомъ давъ, щобы вôдвести въ городъ жѣнку и дѣти. А мои мужички, злодѣѣ, радѣ зъ того, ще насмѣвають ся зъ мене и зъ моеи бѣды; не безъ того, що неодному чоловѣкъ давъ поза уха, а теперь все те они выпôмнули. Та ажь опôсля пôдъ новымъ господаремъ жалували за

нами. А въ городѣ збирають ся дѣти боярскѣ, велено гнати въ нѣмецку землю на поселене, и мене зъ ними. „Куды-жь дѣну жѣнку?“ — пытаю. А намѣстникъ говорить: „Куды хочешь“. Я й покинувъ єи недужу въ городѣ. Вôдтакъ вже довѣдавъ ся, що намѣстникъ вôдославъ єи у монастирь, а тамъ кормили єи на подвôрю разомъ зъ собаками. Недуга була у неи така, що сопухомъ несло, тожь и до келіи не пустили. Такъ и померла. А я зъ двома дѣтьми пôшовъ пѣшки зимою въ далеку сторону. Грошей нема, хлѣба не дають, ледви Христовымъ именемъ выпросишь, а и то рѣдко хто дасть, бо у самыхъ людей було мало хлѣба за-для неврожаю. Дѣти не вытримали, померли вôдъ зимна и зъ голоду, а мы втѣкли зъ дороги. Такихъ, якъ я, много по цѣлôй Руси. Жду, щобы всѣхъ зôбрати, то и царске вôйско нѣчого бы намъ не зробило.

— А що, товаришу, — поспытавъ Урманъ Кудеяра — гарно у насъ дѣє ся? Якого лиха зазнавъ Окулъ! Були и такѣ, що ще бôльше якъ вôнъ потерпѣли. У насъ ватага зъ двохъ сотокъ люда. Прийшло ихъ чи-мало зъ однои посѣлости и оповѣдають: Кинувъ царь опалу на ихнього боярина; самого боярина покаравъ лютою смертію, а вôдтакъ поѣхавъ царь зъ опричиною у боярске село: село окружили, а народови велѣли выбирати ся зъ хатъ зъ жѣнками и дѣтьми, и старыми и малыми. Опричники спалили найперше боярскій двôръ, а двôрску службу зачали бити до смерти, мало не всѣхъ повбивали, бо тôльки деякимъ удало ся втечи. Вôдтакъ пôйшли по мужицкимъ хатамъ, всьо рубають: дверѣ, столы, яка посудина була — всьо перебили, поломали; вôвцѣ, конѣ, худобу, дрôбъ повбивали, навѣть котôвъ и псôвъ не пощадили, опôсля село запалили и мужикамъ сказали: „забирай-ся, куды хочете, хочь зъ голоду пропадайте; якій

бувъ вашь бояринъ, такî самî и вы чортôвскî дѣти". А ще царь зборонивъ другимъ людямъ ихъ принимати и кормити. Половина народу погибла, передовсѣмъ малî та недужî, бо се було якъ разъ въ великôмъ постѣ и въ великî зимна. Прочî же зъ голоду и холоду напали на одно село, берутъ насильно, що подадесь въ руки; господарѣ не даютъ свого добра а тî вôдбираютъ. Зачали бити ся кôлемъ и чимъ попало; опальнî побѣдили и цѣле село розграбили, а ще въ таку злôсть попали, що пустили червоного когута и цѣле село до тла спалили. „Якъ намъ заподѣявъ царь-государь, — кричать — такъ най и вамъ буде! Мы потерпѣли, то й вы терпѣть разомъ зъ нами!" Тогдѣ зъ того зруйнованого села заразъ деякî до нихъ пристали, бо доки мали свое добро, доти и боронили его, коли-жь опинились безъ нѣчого, то й не було за чимъ побивати ся. Пôйшли на друге село боярске, але вже на опричне, убили управителя, двôрѣ спалили, а зъ мужиками зачали бити ся; бiйка була завзята. Положили сотню людей: кого на смерть убили, кому руки и ноги поломили, очи выкололи. Деякî люде зъ того села втекли у городъ Серпухôвъ, дали знати старостѣ а староста приказавъ скликати людей. Тогдѣ опальнî и тî, що до нихъ пристали, побачивши, що не дорôвнаютъ имъ силою, втекли лѣсами въ украиннî мѣста и пристали до насъ. Теперь сидять въ землянкахъ и зъ того живемо, що кого на дорозѣ ограбимо, або на двôръ опричный нападемо. Перше були мало що не голî и босî, а теперь и одѣтî, и ситî и на коняхъ.

— Ну, не завсѣгды ситî — сказавъ Окулъ. — Буває и такъ, що голодна ватага допоминае ся насъ атаманôвъ, харчу: „корми людей, кажуть, а то тебе зъѣмо". Не великiй рухъ бувъ у Литву за-для вôйны. А ось те-

перь, коли царь помиривъ ся зъ Литвою, то й зачали торговельнŷ людоньки ѣздити.

— Та й теперь выжидаемо двохъ — сказавъ Урманъ. — Оногды купець пôдъ огнемъ сказавъ: буде ѣхати зъ Кiѣва купець, а зъ нимъ монахъ. Ось мы ихъ и ждемо.

— То вы и монахôвъ не пропускаете? — поспытавъ Кудеяръ.

— Монахôвъ? — перебивъ Окулъ — кого-жь намъ и подушити якъ не монахôвъ. У кого грошѣ, у кого всяке добро, якъ не у нихъ!

— Ось, — сказавъ Урманъ — тебе и не доторкнуть ся, бо ты вертаешь зъ полону.

— У тебе — сказавъ Окулъ — конѣ майже нôгъ не чують вôдъ ханьскихъ дарункôвъ. Коли-бъ ты не бувъ полоненникомъ, то бы й не переѣхавъ. У насъ така постанова вôдъ давна водить ся: полоненника, що вертае зъ полону, не годить ся нападати, хочь бы вôнъ цѣлый вôзъ золота мавъ, бо вôнъ божiй чоловѣкъ. Коли полоненника убити або ограбити, то не буде намъ самымъ щастя — такъ старŷ люде говорять. А монахôвъ... — Що они? Коли бы монахъ або пôпъ въ ризахъ ишовъ, зъ образомъ — то инша справа.

— Погоди, — сказавъ Урманъ — Богъ знае, що ще буде, може и самъ Кудеяръ поручь насъ стане.

— Нѣколи зъ вами не стану — вôдрѣкъ Кудеяръ.

— А може, на насъ пôйде, коли царь прикаже? — поспытавъ Окулъ.

— И на васъ не пôйду и царю служити не буду. Возьму жѣнку и пôйду въ свою землю.

— Даешь слово, що на насъ не пôйдешь? — поспытавъ Окулъ.

— Даю слово, що не пôйду, тому що не буду служити цареви — вôдрѣкъ Кудеяръ.

— А ты думаешь, що тебе зъ жѣнкою такъ и пустять безъ перепоны? Коли треба буде втѣкати, приходи до насъ. Мы тебе проведемо до границѣ.

— Самъ перейду, — сказавъ Кудеяръ — а вы чому не перейдете у Литву?

— Боимо ся, — вôдповѣвъ Окулъ — царь напише у Литву; що мы розбишаки, и насъ выдадуть якъ злочинникôвъ.

Въ тôй хвили почувъ ся тупôтъ коней.

— Приѣхали, — крикнувъ Окулъ — наша добичь приѣхала.

Въ хату вôйшло трое людей. Одинъ низенькій, горбатый, бувъ одѣтый по монашому. Кôнцѣ клобука, пôдвязанû пôдъ бороду, закрывали черты его лиця. Другій бувъ высокого росту, зъ остро-кôнчатою головою, довгимъ носомъ и выбалушеными очима. Третій бувъ слуга. Господарь, розпорядивши що-до коней, сѣвъ на лавку и знявши мѣшокъ, положивъ побôчь себе, розглядаючись тревожливо. Господиня запросила подорожныхъ перекусити та поставила передъ ними миску пôсной щи и ячмѣнну кашу, бо була пятниця. Купець добувъ зъ мѣшка горѣвки, выпивъ вразъ зъ монахомъ, и набравши вôдваги, зачавъ розмову зъ присутными.

— Зъ-вôдки ѣдете? — поспытавъ купець.

— Мы чужосторонні, — сказавъ Урманъ —.зъ цѣсарской землѣ ѣдемо въ Москву за торговыми справами.

— Чей не першій разъ у насъ, — поспытавъ купець — коли по нашому знаете говорити?

— Жило ся довше, — сказавъ Урманъ и додавъ, вказуючи на Окула: — рускій чоловѣкъ, нашь приятель.

Купець ще бôльше одобривъ ся, зачавъ говорити

торговли; вмѣшавъ ся въ розмову монахъ и заговоривъ про кіѣвскихъ святыхъ; показало ся, що вôнъ ѣздивъ зъ купцемъ на богомôлъ.

— Говорять, у васъ пôдъ Бѣлевомъ нечисто, — поспытавъ купець господаря: людоньки забавляють ся?

— Все те люде брешуть, — вôдповѣвъ господарь — було давнѣйше трохи... але староста переловивъ злочинникôвъ и замкнувъ у вязници. Теперь дякувати Богу, хочь въ ночи ѣдь, а нѣхто пальцемъ не рушить.

— Тутъ, говорили, лютить ся якійсь Окулъ.

— Окулъ? — вôдрѣкъ Окулъ — вже два тыжднѣ, якъ его повѣсили въ Бѣлевѣ.

— Слава тобѣ Господи! — сказавъ купець и перехрестивъ ся.

— Мы не боимо ся и не будемо ждати на день, — сказавъ Окулъ. — Теперь холодомъ и конямъ лекше ѣхати.

— Нашŷ конѣ потомили ся — казавъ купець. — Мы выждемо дня. Та и вамъ нема чого спѣшити ся. Честный отець де-що намъ прочитае, бо вôнъ мае таку розумну книжку, такъ въ нѣй всьо гарно написано, що якъ слухаешь, то ажь заплачешь.

— Нѣ, дякуемо за добре слово — сказавъ Окулъ. Намъ треба поспѣшати.

Вôнъ выйшовъ зъ хаты, а Урманъ по татарски выкликавъ Кудеяра до сѣней.

— Слухай, Кудеяре, — сказавъ Окулъ — ты полоненникъ, дорога твоя вôльна, але хлѣба намъ не вôдбирай. Подорожнымъ про насъ не говори и въ наше дѣло не мѣшай ся, а якъ нѣ, то щобъ вôдтакъ не гнѣвавъ ся.

— Ты хочешь, щобы я зъ вами тримавъ, — сказавъ Кудеяръ — та ще хочешь и полохати.

— Товаришѣ, слухайте, -- вмѣшавъ ся Урманъ — ты Кудеярови не противъ ся, бо у него така сила, що намъ обомъ скрутить вязы. А ты, Кудеяре, рôвножь розважь. Купець и монахъ тобѣ не братя, не кумы, у тебе свое горе, тобѣ треба жѣнку дôстати, а якъ ты еи дôстанешь, то одинъ Господь знае. Може ще й мы тобѣ станемо въ пригодѣ

Кудеяръ нахмуривъ ся, помовчавъ и поспытавъ:

— Вы хочете ихъ убити?

— Нѣ, нѣ, — сказавъ Окулъ — мы не вбиваемо людей безъ причины; мы его тôльки дрôбку обшукаемо.

— Ну, робѣть, якъ хочете, — сказавъ Кудеяръ — моя хата зъ краю.

— Ну, тямь же собѣ, — сказавъ Окулъ — за те мы тобѣ вдячнѝ и вôдплатимо ся всякимъ добромъ.

Кудеяръ вернувъ ся въ хату. Купець и монахъ, попоѣвши, лягли спати, а Кудеяръ трохи полежавши, розплативъ ся зъ господаремъ, вôдтакъ заплативъ свому проводиреви, бо, якъ казавъ, теперь вже самъ заѣде до Бѣлева; опôсля осѣдлавъ и навючивъ коней та пустивъ ся въ дорогу черезъ лѣсъ.

Переѣхавши зъ десять верстъ и спускаючись въ долину, вôнъ побачивъ огнѣ: се бувъ горѣючій костеръ, довкола котрого сидѣла ватага розбишакъ. Побачивши подорожного, розбишаки кинулись на него зъ великимъ крикомъ.

— Не рушь, — роздавъ ся знакомый Кудеярови голосъ Урмана — бо се той полоненникъ, про котрого я вамъ розповѣдавъ.

— Коли полоненникъ — закричали зъ ватаги, — то будьте ласкавѝ покушати зъ нами хлѣба соли та напитись винця.

Надармо Кудеяръ выпрошувавъ ся. Атаманы кля-

лись батькомъ-матерію, що нѣхто не возьме у него анѣ нитки. Вôнъ зсѣвъ зъ коня и выпивъ подану ему чарку вина.

— Слухайте, братя, — сказавъ Урманъ — се нашь давный приятель, старый товаришь; коли попаде ся въ яку нужду, то мы всѣ поспѣшимо ему на помôчь, бо вôнъ прирѣкъ не йти противъ насъ по царскому указу и не служити цареви? Чи годите ся на се, братя?

— Годимось, годимось, — закричала ватага.

— По що тобѣ ѣхати до царя; — сказавъ одинъ розбишака — довѣдай ся тôльки, де твоя жѣнка, а мы добудемо еи тобѣ и вôдставимо васъ обое у Литву.

— А де-жь менѣ про се довѣдати ся? — поспытавъ Кудеяръ.

— Въ Бѣлевѣ повиннû знати — сказавъ Окулъ. — Тожь ты, брате, ѣдь у Бѣлевъ та вывѣдай, куды подѣли твою жѣнку, а вôдтакъ вертай до насъ и мы вже разомъ зъ тобою вôднайдемо еи.

— Ой, братя, — замѣтивъ Урманъ — я бою ся Бѣлева. Кобы тамъ не було те саме, що въ Исламъ-Керменѣ!

— Живый не дамь ся другій разъ въ неволю — сказавъ Кудеяръ.

Попращавшись зъ розбишаками, Кудеяръ вже всѣдавъ на коня, коли наразъ вартовый розбишака закричавъ: „ѣдуть, ѣдуть нашû!“

— Ѣдь зъ Богомъ, Кудеяре, — сказавъ Окулъ — и на насъ не забувай. А мы тобѣ въ угоду не убемо купця.

— А тôльки дрôбку пôдсмалимо его огникомъ, — сказавъ одинъ опришокъ.

Кудеяръ скоренько поѣхавъ своею дорогою и коли выѣхавъ на гору, почувъ жалôбнû зойки купця и монаха

та голосный смѣхъ розправляючихъ ся зъ ними опришкôвъ.

Переѣхавши ще десять верстъ, Кудеяръ знявъ вюки зъ одного коня, выкопавъ въ лѣсѣ яму и закопавъ тамъ велику частину дарункôвъ ханьскихъ, золотî и срѣбнî рѣчи, заложивъ яму дернємъ та зробивъ знакъ на деревѣ, вôдмѣривши десять крокôвъ вôдъ закопаного скарбу. Вôдтакъ пустивъ коня самопасъ, а самъ зъ другимъ вючнымъ конемъ поѣхавъ дальше та за пять верстъ прибувъ до Бѣлева.

Станувши въ заѣзднôмъ домѣ, удавъ ся Кудеяръ до намѣстника та принѣсъ єму въ дарѣ золотомъ вышитый халатъ и срѣбный кубокъ. Намѣстникъ втѣшивъ ся, але почувши, що се за гôсть, дуже змѣшавъ ся, и запросивши Кудеяра усѣсти, сказавъ єму:

— За дары дякуємо. А що-до тебе, Кудеяре, то прислана вôдъ царя-государя грамота и знай, що она выслана не лишь до мене самого а у всѣ украиннî городы. Читай!

Подавъ Кудеярови грамоту.

— Я не вмѣю читати! — сказавъ Кудеяръ.

— То пôддячій прочитає.

Прикликали пôддячого, а сей прочитавъ:

„И буде Юрій Кудеяръ прибудетъ къ тебѣ въ городъ и тебѣ-бъ его, Юрія, ни часу не мѣшкавъ, отправить къ намъ, великому государю, въ Александровскую слободу, на спѣхъ съ провожатыми, давъ ему провожатыхъ человѣкъ десять и больше. А ему, Кудеяру, объявить, что онъ надобенъ намъ, великому государю, для нашихъ важныхъ государскихъ дѣлъ, и ему, Кудеяру, съ тѣми провожатыми ѣхать къ намъ, никуда не заѣзжая и не останавливаясь нигдѣ, а приѣхавъ въ нашу

Александровскую слободу, явить ся къ нашему ближнему человѣку, князю Аѳонькѣ Вяземскому“...

— Чуешь, — сказавъ намѣстникъ — сѣдай на коня и ѣдь.

Кудеяръ зачавъ було выпытувати про свою жѣнку, але намѣстникъ выминавъ, сказавши, що нѣчого про се не знае, бо самъ недавно приѣхавъ.

Кудеяръ повѣдомивъ, що розбишаки напали на него и забрали ему вючного коня вразъ зъ найцѣннѣйшими дарунками ханьскими.

— Жаль менѣ тебе, — сказавъ намѣстникъ — пôшлю службу, щобы полапали тыхъ опришкôвъ, а до старосты велю написати, щобы выславъ уѣздныхъ людей на облаву; а скоро опришкôвъ зловлять и найдуть ся у нихъ твои маетки, то сейчасъ будуть они тобѣ зверненû. А теперь ѣдь до царя зъ конвоемъ.

IV.

Александрôвска слобода.

Неразъ лучало ся въ исторіи, що незамѣтнû оселѣ скоро перемѣнювали ся въ многолюднû мѣста зъ богатою торговлею. Те саме стало ся и зъ Александрôвскою слободою. Вже давно истнувала она яко двôрска слобода, коли наразъ царь Иванъ, выобразивши собѣ, що въ Москвѣ гнѣздо злочинникôвъ и заговорникôвъ, перемѣнивъ еи въ царску столицю. Царскû любимцѣ радûнерадû будували собѣ тамъ дворы и деревянû домы:

нѣгде для приподобаня царя не разведено на Руси стôлько штучнои рѣзьбы по вôкнахъ, ґзимсахъ и стовпахъ. Одна улиця сеи слободы, ведуча вôдъ ринку до двора, прибрала такій святочный выглядъ, якого не мала нѣяка улиця старои Москвы, бо тутъ все було нове и не вспѣло ще замарати ся. Улиця була вымощена перерѣзаными колодами, уложеными рôвною стороною на верхъ; сей хôдникъ не вспѣвъ ще пôдогнити и не грозивъ ще ногамъ людей и коней, якъ се бувало по всѣхъ мѣстахъ московскои державы. Просто, на кôнци сеи улицѣ, подъ высокою башнею, зъ великимъ образомъ на вершку, здвигали ся головнû ворота, а передъ ними бувъ мôстъ, що пôднимавъ ся и спускавъ ся на ланцахъ. Царска палата була окружена ровомъ, широкимъ и глубокимъ на два сажнѣ. На днѣ рова була вода. За ровомъ по внутрѣшнôй сторонѣ ишовъ земный валъ, прикрытый зъ обохъ сторôнъ деревяными стѣнами зъ шести башнями зъ цеглы на два поверхи. На серединѣ подвôря двигала ся и бѣлила ся велика церковь зъ пятьма вызолочеными копулами, а побôчь неи тягнулись царскû хоромы, зъ высокимъ ґонтовымъ дахомъ, розмальованû всѣлякими краскими, зъ пôддашками, ґанками пôдъ круглавыми придашками и зъ чотирокутными вôкнами, котрыхъ рамы були помальованû у всѣлякû взôрцѣ. Много елеґанціи придано симъ деревлянымъ будôвлямъ, але хочь и якъ старано ся ихъ прикрасити, то все таки загальный выглядъ мавъ въ собѣ щось придавляючого, вôдпыхаючого, бо то часто такъ буває, що дôмъ, побудованый властителемъ пôсля свого смаку, мимо волѣ властителя прибирає єго характеръ. Вôкна царского мешканя, глубокû, похованû внутрь, мали на собѣ выглядъ чогось таємничого, зловѣщого. Все въ тôй палатѣ, зачавши вôдъ коминôвъ на розмальованôмъ даху

ажь до цегляного пôдмурованя зъ незвычайно маленькими вôконцями за зелѣзными кратами, выглядало якось напушисто и непривѣжливо. За хоромами бувъ недавно заложеный садъ, а за садомъ довгій и широкій будынокъ зъ цеглы, запалый въ землю, зъ зелѣзными дверми, куды треба було входити по кôлькохъ ступеняхъ въ долину вôдъ поверхности землѣ. Дахъ надъ будынкомъ бувъ зъ землѣ. Въ тôмъ будынку було кôлька вôддѣлôвъ: на збрую, на тортуры зъ пекольными знарядами мукъ и тюрмы; впрочôмъ тюрмы були не ино тутъ, але и въ башняхъ, и въ печерахъ, порobленыхъ въ земнôмъ валѣ, и навѣть въ сутеренахъ пôдъ самыми хоромами. Простора царска палата мала довкола себе мешканя для царскихъ опричникôвъ и численнои службы. За валомъ, окружаючимъ палату, були двѣ рѣчки, называнѣ тогочасными адскою геѳною, бо царь приказувавъ кидати туды тѣла помордованыхъ, абы рыбы и раки, попоѣвши людского мяса, стали смачнѣйшѣ и придатнѣйшѣ на царскій стôлъ.

Проводяча Кудеяра служба бѣлевска не вôдступала его нѣ на хвилину, догадуючи ся, що везе до царя такого молодця, котрый ледви чи верне ся вôдси, куды его заведуть, але не вôдбирали ему збруѣ, бо про се въ грамотѣ не було нѣчого сказано. Кудеяръ въ часѣ дороги мôгъ не тôлько втечи, але и поубивати службу, если бы захотѣвъ покористувати ся своею незвычайною силою. Але не такъ вôнъ собѣ уложивъ: безъ волѣ царя вôнъ не надѣявъ ся довѣдатись де перебувае Настя, а при тôмъ вôнъ все ще не цѣлкомъ вѣривъ о лютости царя и представлявъ собѣ, що царь оцѣнить его очевидну переданнôсть, коли пересвѣдчить ся, що вôнъ не хотѣвъ служити крымскому ханови, у котрого не

могло бути ему зле, а волѣвъ вернути ся на службу до христіяньского царя.

Вкôнци прибувъ Кудеяръ до страшнои Александрôвскои слободы, доѣхавъ до ворôтъ палаты. Варта велѣла оставити коней и вôдложити збрую. Выповнивши приказъ, Кудеяръ ишовъ пѣшки зъ неприкрытою головою до головного крыла и стрѣтивъ тутъ двоє людей, дивно одѣтыхъ. На нихъ були монашй чорнй рясы зъ грубои сѣрачины, на головахъ шапочки зъ клобуками, а зъ-пôдъ розôпнятыхъ рясъ виднѣли ся вышиванй золотомъ кафтаны и за поясомъ кинжалы зъ богато оправлеными рукоятями.

— Я — сказавъ Кудеяръ — прибувъ на приказъ его царского величества, великого царя-государя и великого князя цѣлои Руси. Я, Юрій Кудеяръ, вернувъ ся зъ татарскои неволѣ на службу его царского величества. Менѣ велено зголосити ся до князя Атанасія Вяземского.

— Радй гостю дорогому и зъ далекои чужины. Я самъ и є князь Атанасій Вяземскій, — сказавъ, привѣтливо усмѣхаючись, одинъ зъ стоячихъ у дверей, чоловѣкъ лѣтъ трицяти, зъ темнорусою бородою и лицемъ, що силувало ся удавати добродушнôсть.

— Федю, пôйди повѣдомити царя-государя, — сказавъ вôнъ до свого товариша, паробка лѣтъ вôсѣмнацяти, бѣлявого, румяного, зъ голубыми очима, выражаючими зухвалôсть и безвстыднôсть.

Федôръ Басмановъ, царскій потѣшникъ, побѣгъ напередъ, за нимъ пôшовъ Вяземскій, а за Вяземскимъ скоро ишовъ Кудеяръ. Они вôйшли въ просторй сѣни зъ многими вôкнами, въ котрыхъ поручь матового скла були вставленй такожь барвнй шибы: голубй, червонй, зеленй.

За кôлька хвилинъ вôйшовъ царь, проводженый двома любимцями, одѣтыми такъ само якъ и Вяземскій: одинъ зъ нихъ невысокій, товстый, товстогубый, зъ сивыми очима, выражаючими злобу а заразомъ и рабство; другій высокого росту, статный, зъ чорною бородою и зъ азіятскимъ лицемъ. Першій бувъ Малюта Скуратовъ, а другій — шуринъ царя, черкаскій князь Мамстрюкъ Темрюковичь. Самъ царь бувъ одѣтый въ жовтый, шовковый кафтанъ, зъ-пôдъ котрого виднѣвъ ся бѣлый жупанъ; на головѣ мавъ чорну шапочку, вышивану перлами, а на ногахъ высокŝ чорнŝ чоботы, вышиванŝ срѣбломъ. Трудно приходилось пôзнати въ нѣмъ того царя, котрого давнѣйше видѣвъ Кудеяръ; вôнъ цѣлый высохъ и пожовкъ, щоки запались, вилицѣ неприємно выпучили ся напередъ. На бородѣ не було нѣодного волоска, зъпôдъ шапочки рôвножь не видко було волося; очи єго страшно и якось неспокôйно бѣгали то сюды то туды, губы дрожали, голова тряслась. Вôнъ ишовъ згорбившись, качаючись зъ боку на бôкъ и опираючись на зелѣзный посохъ. Выглядъ єго бувъ такій, що побачивши єго першій разъ, годѣ було рѣшитись: чи лякати ся тои статьѣ, чи розсмѣяти ся при єи видѣ.

— Витай, витай, Кудеяре, — сказавъ царь, пôдходячи до него и розширяючи свои дрожачŝ губы неначе до усмѣху. — Ну, якъ живєсь нашому братови, бусурманови Девлетъ-Ґірею, ханови крымскому, твому ґосударю? Ты... якъ се?... приѣхавъ до насъ въ посольствѣ вôдъ него.

— Я приѣхавъ, — вôдповѣвъ Кудеяръ, поклонивши ся до землѣ — зъ бусурманьскои неволѣ на службу до тебе, мого великого государя.

— Якій я тобѣ государь! — сказавъ царь — ты приѣхавъ до мене давно зъ собакою Вишневецкимъ, а

Вишневецкій присягнувши намъ на вѣрнôсть, утѣкъ вôдъ насъ своимъ козачимъ собачимъ звычаємъ. Мы довѣдали ся, що єго въ турецкôй земли за ребро на гакъ повѣсили. На здоровлє єму!... и єго козацтву туды дорога — та й ты бы собѣ пôйшовъ за ними... Ха, ха, ха!

— Великій государю! — сказавъ Кудеяръ. — Ты обдарувавъ мене ласкою, обдѣливъ посѣлостями въ своѣй земли и велѣвъ мене записати мѣжь свою службу. Я твôй рабъ и крôмъ тебе, єдиного православного царя, у мене нема государя. Тобѣ, великій государю, вôльно робити зô мною що захочесь. Твôй царскій указъ приказувавъ, щобы я прибувъ и явивъ ся передъ твои яснî очи.

— Мôй указъ, мôй указъ, — говоривъ царь, — ты зъ Крыму чолобитню менѣ пôславъ, просивъ, щобы тобѣ було вôльно приѣхати въ моє царство. Ну, говори теперь, по що тобѣ ѣхати въ моє царство? Ты шпѣгуномъ сюды приѣхавъ, вôдъ нашого природного ворога, крымского хана. Га? Бусурманъ писавъ до насъ, що ты єму житє и царство спасъ. А мы пôслали тебе въ похôдъ не царство єго спасати, а царство єго темне воювати. А ты, выповняючи нашь приказъ, замѣсть того, щобы воювати крымского хана, зачавъ спасати єго житє и царство...

Кудеяръ пробувавъ пояснити цѣлу подѣю, якъ то вôнъ прислуживъ ся ханови, але царь перебивъ єму и сказавъ:

— Ты думаєшь, що я нѣчого не знаю; твôй панъ Акмамбетъ, котрого ты, якъ невѣрный рабъ, зрадивъ, втѣкъ до насъ и про все намъ розповѣвъ; вôнъ принявъ у насъ христіяньску вѣру и мы дарували єму посѣлôсть котрою давнѣйше тебе надѣлили, а то длятого, бо вôнъ, заплативши за тебе грошѣ, втративъ ихъ, а ще черезъ

тебе и свою посѣлôсть въ Крыму. Тожь мы и нагородили єго за се, що потерпѣвъ шкоду черезъ тебе, раба лукавого и лѣнивого.

— Твоя воля, великій государю, — вôдрѣкъ Кудеяръ — я рабомъ у него природнымъ не бувъ, а завсѣгды бувъ и остаюсь теперь рабомъ твоимъ, великій государю. Акмамбетъ хотѣвъ свого государя убити, а я будучи вѣрнымъ свому государеви, думавъ, що и всѣ другѝ люде повиннѝ бути вѣрнѝ своимъ государямъ, длятого що коли-бъ я довѣдавъ ся, хто невѣрный мому великому цареви и великому князеви цѣлои Руси, то хочь бы вôнъ бувъ мôй панъ або навѣть рôдный отець, то я бы не змилосердивъ ся надъ нимъ за-для здоровля мого государя.

— Славно! славно! — кликнули въ одинъ голосъ и Малюта и Вяземскій и Басмановъ, а Мамстрюкъ выдавъ якійсь неозначеный, дикій але одобряючій звукъ.

— Ты гарно говоришь — сказавъ царь — а у мене много злодѣѣвъ, бôльше якъ у крымского хана: бояре-зрадники прогнали мене зô столицѣ, де царювали мои предки и де покоять ся ихъ тѣла; я мовь сирота скитаюсь по земли, а они все ще не лишають мене въ спокою, якъ львы ревуть, жаднѝ моєи крови, хотять весь мôй царскій рôдъ выгубити. Лихій намѣръ уложили: мене вразъ зъ сыномъ позбавити престола и вôддати єго мому ворогови, королеви Жигмонтови. Зъ крымскимъ ханомъ умовили ся, щобы прийшовъ зъ ордою и мене зъ моєи землѣ прогнавъ... Хотѣли посадити на моѣмъ престолѣ свого брата, подлого раба, мого конюшого. Але Богъ не допустивъ ихъ до того не за грѣхи нашѝ, а молитвами святыхъ заступникôвъ церкви и державы россійскои! Ось якъ оно дѣє ся у насъ! Ты давно не въ въ нашôй земли и нѣчого сего не знаєшь.

— Мене — сказавъ Кудеяръ — бусурманъ хотѣвъ нагородити посѣлостію, щобы менѣ и мому потомству була по вѣчнѝ часы полекша, дозвалявъ и побудувати церковь, але я сказавъ єму: радше чорнымъ хлѣбомъ буду кормити ся по воли мого християньского государя и умру у него на службѣ.

— Зле, що не приставъ, — сказавъ царь — може тобѣ тамъ и лѣпше було бы, якъ у насъ буде. Ну, а все таки, знать, бусурманъ, пращаючись, давъ тобѣ на дорогу дещо, га?

— Вôнъ давъ менѣ гроша и всѣлякихъ дарункôвъ — сказавъ Кудеяръ. — Але пôдъ Бѣлевомъ напали на мене розбишаки и вôдбили одного коня зъ ханьскимъ скарбомъ. А теперь менѣ лишила ся менша половина того, що ханъ менѣ давъ.

— Ей, чи ты не брешешь? — сказавъ царь — може де небудь въ лѣсѣ закопавъ. Якъ же ты, такій силачь, що зъ медведемъ боровъ ся, не мôгъ оборонити ся вôдъ опришкôвъ?

— Я оборонивъ ся вôдъ нихъ и спасъ своє житє, — сказавъ Кудеяръ — тôльки одного коня не мôгъ вôдбити, тому що ихъ було много и мали рушницѣ.

— Ну, а що гарного и найлѣпшого зъ ханьскихъ дарункôвъ у тебе лишило ся? — поспытавъ царь.

— Все те тутъ зô мною привезене, а найдорожша зô всего шабля булату дамаского, рукоять у неи зъ каменемъ самоцвѣтнымъ смарагдомъ дуже великимъ и зъ золотымъ ланцомъ.

— Покажи — сказавъ царь.

Пôслали за шаблею. Царь продовжавъ:

— А чи знаєшь ты, що ханьскѝ злочинники говорили на насъ несотворенѝ рѣчи, немовь то мы ихъ намавляли до убійства хана?

Кудеяръ вôдповѣвъ:

— Я бувъ въ дворѣ ханьскôмъ неначе въ неволи и нѣчого менѣ не говорили, ажь коли мене ханъ выправлявъ въ дорогу, то сказавъ: „Мои злочинники наговорили на царске величество, але я не вѣрю ихъ словамъ; тôлько менѣ — говорить — немило, що государь мого ворога Акмамбета у себе тримае“. Такî слова сказавъ менѣ ханъ а бôльше нѣчого.

— Єму се немило? А вôнъ самъ длячого моихъ ворогôвъ приимавъ и зъ боярами-зрадниками зносивъ ся? Акмамбетъ теперь хрещеный чоловѣкъ — нове сотворѣне, а хрещене — нове народжене. Мы подарували єму твою посѣлôсть, але ты, Кудеяре, не май за се жалю до насъ. Мы подаруємо тобѣ ще бôльше якъ передъ тымъ.

Кудеяръ поклонивъ ся цареви до землѣ.

Принесли шаблю. Царь оглянувъ єи и хваливъ. Любимцѣ рôвножь хвалили шаблю.

Кудеяръ ще разъ поклонивъ ся и сказавъ:

— Великій государю, зроби ласку менѣ, холопови свому, позволь менѣ чоломъ ударити тобѣ, государеви, сею шаблею.

— Спасибô, Юріє, — сказавъ царь ласкаво. — Вяземскій, вôднеси сю шаблю въ збројевню. Знать, она тамъ буде не послѣдна спиця въ колесѣ. Ну, Кудеяре, чого бы ты вôдъ насъ бажавъ?

Кудеяръ поклонивъ ся до землѣ и вôдповѣвъ:

— Великій государю, змилуй ся надô мною, холопомъ своимъ, вели побачити ся зъ моєю законною жѣнкою.

— А! ось чого вôнъ забажавъ! — сказавъ царь, засмѣявши ся. — Ось, про що вôнъ передовсѣмъ думае! Вôнъ мабуть для того ино до мене приѣхавъ, що

жѣнка лишила ся тутъ у мене въ рукахъ, на мои розказы. А де она, вôнъ не знавъ и теперь не знає! Коли-бъ не се, то й воронъ єго костей не занѣсъ бы сюды. Ой, козаче, козаче, ты думаєшь, пôдôйти насъ: най бы мы ино вôддали тобѣ твою жѣнку, то ты бы зъ нею втѣкъ вôдъ насъ до свого приятеля, Девлєтъ-Ґірея, або до короля Жигмонта-Августа, та придумавъ бы на насъ лихо.

— Царю-государю, — сказавъ Кудеяръ — буду служити тобѣ одинокому до кôнця житя и нѣгде не втечу вôдъ тебе. Яку хочешь пробу наложи на мене.

— Ну, пробу то я вже наложу, — сказавъ царь, — та чи ты єи ино вытримаєшь. Люде знатныхъ князѣвскихъ и боярскихъ родôвъ насъ зраджують, длятого мы тримаємо при собѣ людей незнатного роду, отъ гноища сотворихомъ себе князи, отъ каменія чада Авраамли. И тебе возьмемо до своєи дружины. Якій твôй рôдъ? Хто твои предки? Знать, лаптѣ плели або свиней пасли? А ось мы тебе возьмемо въ нашû опричнû и ты будешь кождого дня бачити наше лице.

— Чоломъ бю за таку велику ласку — сказавъ Кудеяръ и поклонивъ ся до землѣ.

— Но ты — сказавъ царь — може думаєшь, що та велика ласка дôстає ся даромъ? Нѣ, козаче, даромъ нѣчого не дають. Афонька, скажи єму, якû єго обовязки въ нашôй дружинѣ.

Вяземскій сказавъ:

— Треба тобѣ зложити присягу або радше клятву, що будешь служити государеви до послѣдноі каплѣ крови и до послѣдного свого вôддыху, царя любити понадъ жѣнку и дѣтей, по-надъ батька и матѣрь. Писано бо аще не возненаведитъ отца своєго и матерь, и жены,

и чадъ, и всѣхъ сродниковъ мене ради, нѣсть мене достоинъ. Се потрѣбне и для правдивого та нелицемѣрного слуги царского. Коли-бъ тобѣ государь-царь сказавъ: убий вôтця свого або матѣрь свою, або жѣнку, або дѣтей, — выповни царскій розказъ, не роздумуючи въ своѣмъ серци. Хто цареви ворогъ, сей и тобѣ лютымъ ворогомъ. Наколи царскій ворогъ прийде до тебе змерзлый, голодный або нагій, а ты дашь ему одежу або окрушину хлѣба або чарку воды, — повиненъ еси лютои смерти. Обовязкомъ твоимъ повсюды глядѣти и слухати: чи не говорить хто на царя неприличнѝ слова, чи не глядить хто зъ-пôдъ лоба, коли его высоке имя проголошуе ся... Шукай царскихъ ворогôвъ, якъ гончій песъ шукае звѣра, шарпай царского ворога, якъ лютый тигръ. Попа, одягненого въ ризахъ але лихо на царя придумуючого не жахай ся, старця, бѣлого якъ голубъ, не пощади, дитины при грудяхъ, выродка зрадника, не пожалуй. Ось, що значить бути вѣрнымъ, правдивымъ слугою царскимъ.

— Буду такъ робити, яка воля царя-государя — сказавъ Кудеяръ.

— Будешь, — сказавъ царь засмѣявши ся, — теперь ты намъ всьо будешь обѣцювати, але якъ свою жѣнку возьмешь, то и зачнешь придумувати, якъ бы то втечи вôдъ насъ зъ нею. Знаю и виджу, якѝ твои гадки! Але ты самъ сказавъ намъ: положити на тебе пробу. Гарно. Я положу на тебе три пробы, одну за другою. Коли всѣ три выповнишь, то будешь у насъ въ великôй ласцѣ. Жѣнка твоя не повинна бути тобѣ дорожша вôдъ насъ, божого помазанника. Памятай!

— Буду все робити пôсля твого приказу — сказавъ Кудеяръ.

— Помѣстѣть єго въ моѣмъ дворѣ зъ иншими опричниками — сказавъ царь. — Найперше вôнъ побачить, якъ у насъ Богу молять ся, а вôдтакъ я завдамь єму першу пробу. За день другу пробу, а тамъ, за день або два, третю.

Кудеяра вôдвели въ двоповерхный дôмъ зъ коридорами на верху и на долѣ. Въ тôмъ домѣ примѣщували ся царскѝ опричнѝ люде. Кудеяра завели въ одну комнату долѣшну и внесли за нимъ єго пожитки. Комната була перегороджена на двоє, довкола були ослоны, въ кутѣ висѣвъ надъ мѣдницею умивальникъ, въ видѣ чайника зъ двома носиками. Въ комнатѣ вже мешкавъ опричникъ, зъ боярскихъ дѣтей, Дмитро Зуєвъ. Вôнъ розповѣвъ Кудеярови, що въ палатѣ у государя неначе въ монастири; кождый мусить носити поверхъ свѣтского одягу чернечій, повнити монашій уставъ и правила, ходити на утренѣ, обѣднѣ и вечѣрнѣ, засѣдати до царского стола неначе до монастирскои трапезы. Они мусѣли, для приподобаня цареви, выконувати засудъ надъ царскими ворогами. Много настало — говоривъ Зуєвъ — зрадникôвъ и они довели царя до лютости. Передъ тымъ царь нашь бувъ вельми ласкавый, та въ наслѣдокъ сего настало розлюзнене, а теперь вôнъ ставъ грôзный неначе грôмъ небесный. Тѣла покараныхъ не хоронять, ино псамъ кидають або въ рѣцѣ топлять, а дуже рѣдкій день, щобы не було кары. Кудеяръ слухавъ та ледви на ногахъ тримавъ ся, бо на него найшло якесь ошоломлене. Єго могуча натура переживала рѣшучу хвилю моральнoго перелому: противъ єго власнои волѣ здавало ся, що вôнъ стоить на краю бездонной пропасти, зъ-вôдки вызырає якєсь мерзке чудовище.

Задзвонили на вечѣрню. Кудеяръ пôшовъ вслѣдъ за Зуєвымъ. Въ просторôй церкви, обильно вызолоченôй,

стояла товпа любимцѣвъ, зъ клобуками на головахъ; на передѣ самъ царь також въ черничôмъ одязѣ, а побôчь него найстаршій сынъ, чорнявый паробокъ зô злымъ выразомъ очей. Царь бивъ поклоны, вдаряючи головою о помôстъ, такъ що по церквѣ роздававъ ся вôдгомôнъ; любимцѣ старали ся его наслѣдувати, а также и Кудеяръ.

По вечѣрни пôшли до царскои палаты, де були заставленî столы. День бувъ пôсный, тожь подавали стравы зъ рыбъ, сильно приправленî перцемъ и шафраномъ. Пили дуже много вина. Царя не було. Повечерявши, всѣ пôшли зновъ слухати навечерія, а вôдтакъ розôйшли ся — однî до своихъ келій а другî пôсля рôзного царского приказу.

О пôвночи роздались удары дзвона.

Кудеяръ зъ товаришами пôшовъ до церкви. Князь Вяземскій, будучи параклисіархомъ, засвѣчувавъ и гасивъ свѣчки, клавъ вугле въ кадильницю, а царь дуже звôльна читавъ шестипсальміе и катихизмы. По першôй годинѣ всѣ розôйшлись до келій, але небавомъ зновъ задзвонили на часы и обѣдню. Царь стоявъ цѣлу литургію, пôднимаючи очи до неба и грôмко вздыхаючи, на ектеніяхъ за кождымъ „Господи помилуй“ бивъ поклоны, але въ часѣ Херувимскои Малюта Скурятовъ пôдходивъ до царя и царь, зъ выразомъ злобы въ очахъ, дававъ ему якісь приказы; опôсля Кудеяръ довѣдавъ ся, що се були розпорядки що-до каръ призначеныхъ на сей день.

По скôнченôй литургіи всѣ пôшли на обѣдъ и коли любимцѣ сидѣли та мовчки ѣли, царь на пôдвысшеню читавъ имъ жите преподобного отця, котрого память припадала на сей день и котрый вôдзначавъ ся вельми умѣркованымъ житемъ, а тымчасомъ за столомъ було

много стравъ и всѣ напивали ся до сыта. По обѣдѣ, выходячи зъ-за стола, всѣ пôдходили до другого стола, пили зъ однои срѣбнои чашѣ, такъ званои „Богородицѣ“ и спѣвали „Достойно есть“.

Скôнчивши обѣдъ, Кудеяръ зъ Зуевомъ пôшли до своеи келіи, коли наразъ роздавъ ся знакъ трубою.

— Се значить, — сказавъ Зуевъ зôтхнувши — що наспѣвъ часъ суду и кары.

Слуга покликавъ Кудеяра до царя.

Кудеяръ пôсля приказу царя пôшовъ до довгого камѣнного будынку, що выстававъ на половину зъ землѣ. Тамъ въ величезнôй и довгôй комнатѣ, освѣченôй маленькими закратоваными вôкнами въ стѣнахъ пôдъ самою стелею, побачивъ Кудеяръ величезнî сковороды въ рôстъ чоловѣка, знаряды на подобу котячихъ пазурôвъ, привязаныхъ до ремѣня, пилы, великî голки и цьвоки, якусь збиту зъ дощокъ стѣну зъ повбиваными густо цьвочками вôстремъ на верхъ. Въ кутѣ горѣла величезна пѣчь. Помôстъ бувъ помазаный кровію. По серединѣ салѣ стоявъ тронъ. Царь зъ сыномъ сидѣли на лавцѣ, просто напротивъ трону; за ними стояла мовчки товпа любимцѣвъ.

Зъ дверей напротивъ вывели старця, высокого ростомъ, лысого, зъ клиноватою сивою бородою, блѣдого, вынищеного; его синî очи глядѣли прямо и бодро, а на лицю бувъ выразъ перетерпѣлои рѣшучости и рôвнодушности до всего, що его жде. Позадъ него ишла старушка въ чорнôмъ плащи, зъ очами пôднесеными до неба; она приклякла, зложила руки навхрестъ и шептала молитвы.

Царь, звернувши ся до старця, сказавъ:

— Конюшій Иване Петровъ! Вѣдомо намъ учинилось, що ты, забувши Господа Бога и нашу превелику

для себе ласку, разомъ зъ своими сторонниками, прикликавши на помôчь ворогôвъ нашихъ, Жигмонта-Августа короля польского и Девлетъ-Гірея крымского хана, хотѣвъ насъ, рôдного свого государя, скинути зъ прадѣдного престола и выгубити зъ цѣлымъ нашимъ царскимъ потомствомъ, а самъ задумавъ засѣсти въ Москвѣ на царствѣ. Позавидувавъ ты намъ нашого престола, захотѣлось тобѣ посидѣти на нѣмъ. Нинѣ мы, зъ нашои царскои ласки, вдоволимо тобѣ, посадимо тебе на престолъ. Надягнѣть на него царскій нарядъ.

Старець нѣчого не говоривъ и не спиравъ ся, коли надягали на него царску одежу.

— Сѣдай, — сказавъ царь — бери въ одну руку яблоко, въ другу скиптръ.

Старець послухавъ.

Иванъ Василевичь поклонивъ ся ему до землѣ и сказавъ:

— Витай, царю и великій князю цѣлои Руси. Погляньте на него: правда, хорошій! Чого-жь ты сидишь, немовь намальованый? Оберни головою на право, на лѣво, зведи бровами грôзно, достойно... Ну, я тебе посадивъ на престолъ, я тебе и скину зъ престола.

Зъ тыми словами царь ударивъ его кинжаломъ въ груди. Старець упавъ, заливаючись кровію. Опричники кинулись на пôвмертвого, кололи, топтали ногами, опôсля поволокли трупа до отвореныхъ дверей, за котрыми виднѣлась стая собакъ, на привязи у псарѣвъ. Псамъ навмысно не давали передъ тымъ довго ѣсти и они выли зъ голоду.

— Псамъ его на жиръ — сказавъ царь.

Опричники выкинули трупа; псы накинулись на него и дверѣ зачинили ся.

Старушка въ часѣ сеи цѣлои сцены не порушила

головою, тримаючи очи зверненѣ до неба и шепчучи молитву.

— А ось и царицяего — сказавъ царь. — Кудеяре, задуши своею зелѣзною рукою сю царицю цѣлои Руси.

Старушка не змѣнилась на лици, лишь дальше дивилась до горы и шептала молитву.

Почувши приказъ, Кудеяръ зъ-разу жагнувъ ся, але въ голову у него такѣ найшли думки: если вôнъ не погубить старушки, то зробить се другій, а царь не простить ему сего и вôнъ не побачить своеи Настѣ. Вôнъ кинувъ ся на старушку, здушивъ ѣй горло и она въ сѣй хвили вôддала духа.

— Юнака — сказавъ царь.

— Юнака — повторили любимцѣ.

Привели другого старця, трохи молодшого вôдъ попередного, але ледви ногами рушавъ. Вôнъ бувъ въ чорнôмъ одязѣ, очи его були опущенѣ, голова хилила ся на груди.

Царь сказавъ:

— Князь Петро Щенятевъ! Якъ ты спасаешь ся? Ты хотѣвъ ити въ монастирь и пострички ся, гадавъ тымъ способомъ оминути мôй справедливый судъ, а прецѣ не оминувъ! Не удалось тобѣ, обманюючи свѣтъ, сидѣти въ монастирѣ въ теплѣ и достаткахъ, та ѣсти монастирскѣ карасѣ запиваючи виномъ — ось я зъ тебе самого зроблю монастирского карася.

Опричники кинулись на князя, зôрвали зъ него одѣжь до нага, вôдтакъ хопили за голову, руки и ноги, положили на сковороду и всунули въ горіючу пѣчь. Роздались страшнѣ зойки. Царь обернувъ ся спиною до печѣ.

Увели высокого чоловѣка зъ кудлатою бородою,

середныхъ лѣтъ. Побôчь него ишла женщина зъ переполоханымъ выразомъ лиця и хлопець лѣтъ сѣмнацяти.

— Батюшка-царю, змилуй ся, — говоривъ приведеный — єй Богу не лгу, обмовили мене... нѣколи нѣчого не бравъ. Государю, земный Боже, помилуй, — и кланявъ ся до самои землѣ.

— Царю-государю, помилуй, — заводила женщина и била поклоны.

За нею хлопець мовчки кланявъ ся.

Царь сказавъ.

— Казаринъ-Дубровскій, ты, забувши на свою присягу хрестну, допустивъ ся противъ насъ злодѣйства, мимо нашого указу увôльнивъ зô службы дѣтей боярскихъ, взявши вôдъ нихъ хабарѣ, а зробивъ ты се зъ намовы ворога нашого Жигмонта-Августа, и за те заслуживъ собѣ на люту кару.

— Батюшка-государю! — сказавъ Казаринъ-Дубровскій — провинивъ ся я въ однôмъ, що увôльнивъ десять душь, давши имъ выписы, не за хабарѣ, а на ихъ просьбу, що они выдались менѣ недужими и нездалыми до военнои службы, але щобы я се робивъ зъ намовы твого ворога, сего у мене й въ гадцѣ не було.

— Брешешь псе — закричавъ царь.

— Батеньку рôдный! Боже милосердный, пощади! — кричала женщина, соваючись у нôгъ царскихъ.

На царскій приказъ опричники принесли стѣнку зъ цьвоками и привязали до неи роздягненого Казарина спиною, а по грудахъ, животѣ и рукахъ водили розпаленымъ прутомъ. Нелюдскѝ крики мученика заглушували зойки и стогни смаженого въ печи Щѐнятева.

Царь сказавъ:

— Кудеяре и ты, Мамстрюкъ! лупѣть до смерти

кôтками жѣнку и сына Казарина передъ єго очами. Выгубляйте собачій рôдъ!

На женщинѣ розôрвали одѣжь вôдъ потилицѣ до пятъ, звязали руки и ноги та положили на помôстъ. Те саме зробили зъ хлопцемъ. Кудеяръ зъ цѣлои силы бивъ кôтками женщину, Мамстрюкъ хлопця, а прочі̂ опричники перевертали ихъ то грудьми то спиною на верхъ. И такъ били ихъ, доки не вôддали духа.

Опôсля привели цѣлу родину: отець низького росту, присадковатый, зъ русою широкою бородою, зъ короткою шиєю, зъ очима выбалушеными, въ котрыхъ крôмъ страху перебивавъ ся также выразъ хитрости; коло него немолода жѣнка зъ товстымъ лицемъ, двѣ пôдростаючі̂ доньки зъ заплакаными очима и блѣді̂ немовь полотно та двоє дѣтей, котрі̂ ревѣли и обтирали сльозы рученятами, не знаючи, що зъ ними робить ся.

Царь сказавъ:

— Господарю Тютевъ! мы були ласкаві̂ для тебе и приказали займатись нашою касою, а ты забувши на Бога и Єго святі̂ заповѣди та нашу ласку, зачавъ окрадати нашу касу та змавлятись зъ своими сторонниками, щобы передати нашу касу Жигмонтови-Августови и кримскому ханови, а насъ скинути зъ прадѣдного престола. Задумавъ ты, бѣсôвъ сыну, збогатити ся и прожити въ достаткахъ, а призабувъ, що хто не зъ ласки Бога обогатѣє, сей заслугує на сѣмъ свѣтѣ кару вôдъ земного володаря а на тамтôмъ буде терпѣти вѣчні̂ муки — тожь за те заслуживъ ты на люту кару!

— У всѣмъ твоя воля, государю, — сказавъ Тютевъ — ты нашъ земный Богъ, а мы твои рабы; мы повинні̂ тобѣ дякувати и за ласку и за кару.

И поклонивъ ся цареви до землѣ!

Жѣнка кланяла ся до землѣ и просила о пощаду,

але зô страху не могла вымавляти выразно слôвъ. За нею кланялись доньки а дѣти зъ плачемъ повзали по земли.

— Ось, мы зачнемъ вôдъ твоихъ доньокъ, — сказавъ царь. — Повѣсьте ихъ горѣ ногами и розпилуйте на половину.

Коли опричники выконували приказъ, царь пôдôйшовши зъ-близька до клячучого Тютева та вказуючи на мученû доньки, сказавъ:

— Гляди на муки и ганьбу свого роду! Така кара невѣрнымъ и лукавымъ рабамъ: не тôлько они але и ихъ проклятый рôдъ потерпить муку за нихъ, нѣчимъ не провинивши ся.

Мати кинулась до дочокъ, зъ котрыхъ лила ся потокомъ кровь. Мамстрюкъ сильною рукою вôдôпхнувъ ѥи.

— Малыхъ дѣтей у пѣчь! — заревѣвъ царь.

Женщина вже цѣлкомъ стратила тямку и зачала плести якûсь слова, неначе проклоны.

— А! она ще языкомъ мелькаѥ, — сказавъ царь — вложѣть ѣй мотузъ въ губу и роздерѣть до ушей, а ты, Кудеяре, коли ѥи голкою.

Опричники выповнили приказъ, а Кудеяръ коловъ женщину величезною голкою по цѣлôмъ тѣлѣ.

— Досить, — сказавъ царь — забий ѣй цьвокъ въ тѣмя.

Кудеяръ выповнивъ царскій приказъ, а опôсля два опричники притримали за руки Тютева, два отворили ѥму губу, а Мамстрюкъ, на царскій приказъ, вливъ ѥму въ губу зъ глиняного горнятка розтоплене олово.

— Налий, налий горячого напитку! — говоривъ царь.

Тютевъ упавъ, выдавши глухій крикъ та кôлька

хвилинъ кидавъ ся по помостѣ. Царь тѣшивъ ся єго судорогами.

Вкôнци все затихло. Привели гарного чорнявого чоловѣка лѣтъ двацять пяти. Поручь зъ нимъ привели старшу женщину, котрои правильнѣ черты лиця и великѣ чорнѣ очи вказували на бувшу красоту. Она дивила ся смѣло и тримала голову такъ высоко, неначе бы ишла принимати дарунки.

Царь сказавъ:

— Князю Борисе Тулуповъ, ты забувъ Господа Бога и погордивъ нашими великими для тебе и твого роду ласками, ты хотѣвъ втечи зъ нашого царства до ворога нашого Жигмонта Августа по примѣру зрадника Курбского, а твоя мати допомагала тобѣ въ тôмъ намѣрѣ. Але Богъ вôдкрывъ зраду, и тебе прихоплено въ дорозѣ разомъ зъ матерію, тожь теперь для тебе люта кара. Посадити єго на кôлъ!

— Царю-государю! — сказавъ засудженый — я тебе не зрадивъ, а зъ твого царства хотѣвъ втечи задля тои причины, що ты, государю, гнѣваєшь ся на насъ и свою царску опалу кидаєшь на насъ безъ всякои нашои провины. Пса выбити безъ причины, то й вôнъ втече зъ хаты. Нинѣ я въ твоихъ рукахъ. Роби зъ нами, що хочешь. Є судьба надъ тобою: Богъ на небѣ — Вôнъ вôдплатить тобѣ за насъ всѣхъ.

Тулупова посадили на кôлъ.

— Ты не царь, — крикнула мати — ты чортъ, ты звѣръ лютый. Мучь насъ, убивай. Най тебе Богъ покарає! Погибнешь ты самъ и цѣлый твôй кровожадный рôдъ...

— Ха, ха, ха! — закричавъ царь Иванъ. — Княгине, у тебе языкъ справдѣ бабскій. Ты мабуть женщи-

на дотепна, тожь я задамь тобѣ веселу смерть. Заскоботати єи на смерть. Кудеяре, зачинай!

Тяжка робота припала Кудеярови. Княгиня кидала ся на всѣ стороны коло сидячого на колѣ сына. Кудеяръ гонивъ за нею; до него прилучили ся и иншî. Княгиня боронила ся, кричала, дико смѣяла ся а вкôнци упала безъ чувства. Дали ѣй вôдпочинокъ. Прийшовши до себе, она встала, кинулась до сына, але причники схопили єи, повалили на землю и скоботали на смерть.

Царь тѣшивъ ся кôлька хвиль тою сценою, а вôдтакъ давъ знакъ, щобы приводили иншихъ. Привели одинацять дворянъ, обжалованыхъ о змову зъ покараными вельможами. Царь приказавъ роздягнути ихъ всѣхъ до нага, пятьохъ велѣвъ передъ своими очима облити кипяткомъ, але при тôмъ дôсталось и двомъ опричникамъ выповняючимъ царскій приказъ, бо они незручно приснули на себе кипяткомъ, а царь видячи се смѣявъ ся. Тремъ зъ засудженыхъ вôдрубали руки, а тремъ ноги, и вôдтакъ пôдганяючи ихъ нагайками, присилували щобы однî бѣгали а другî повзали, доки не стратили чувства вôдъ сильного уплыву крови. Тогдѣ царь приказавъ Кудеярови добити ихъ ударомъ кулака въ голову.

Царь, звернувши ся до опричникôвъ, грôмко спытавъ:

— Чи справедливый мôй судъ?

— Справедливый, государю, — закричали опричники — якъ судъ божій.

— Чи справедливый мôй судъ? — поспытавъ царь Кудеяра.

— Справедливый — сказавъ Кудеяръ, а въ души почувъ великій бôль... Вôнъ чувъ, що попавъ ся въ таку яму, зъ котрои вже не можна выдобути ся. Вôнъ не на-

видѣвъ царя, погорджавъ собою, але бажане побачити свою Настю перемогло.

— Поки що досить, — сказавъ царь — часъ на вечѣрню.

Всѣ выйшли, полишаючи середъ калюжи крови, обсмаленѣ и безображенѣ трупы, дымъ, душачій смрôдъ и одно ще живе существо, — Тулупова на колѣ, що въ страшныхъ мукахъ дививъ ся на лежачу у его нôгъ мертву матѣрь.

Задзвонили на вечѣрню. Опричники якъ передъ тымъ били поклоны, а царь побожно читавъ псаломъ: „Благослови, душе моя, Господа!“ По вечери и повечерію царь велѣвъ прикликати Кудеяра.

— Сѣдай — сказавъ царь лагôдно до Кудеяра — та розповѣдай намъ про свои пригоды; мабуть ты, бѣдный, не мало горя перетерпѣвъ, але за те всѣлякого дива побачивъ.

Кудеяръ зачавъ розповѣдати свои пригоды. Царь слухавъ уважно. Коли Кудеяръ говоривъ про тѣ муки якѣ терпѣвъ въ кафиньскôй вязници, царь перебивавъ ему зôтхненями и словами: „ахъ, злодѣѣ, ахъ, лютѣ людоѣды!“

Кудеяръ покористувавъ ся такимъ розположенемъ царя и заговоривъ про свою жѣнку.

— Бѣдна! якъ она горювала за тобою!

— Царю-государю, — сказавъ Кудеяръ и кинувъ ся до нôгъ царя — заяви свою батькôвску ласку. Буду за тебе вѣкъ Бога молити! Кровь пролю за тебе, мого государя! Дозволи побачитись зъ моею жѣнкою.

— Побачишь, побачишь еи — сказавъ царь. — Трохи потерпи. Ось одну пробу ты вже перебувъ. Наступить друга, а коли выповнишь, прийде третя и тогдѣ побачишь жѣнку. А теперь оповѣдай дальше.

— Кудеяръ продовжавъ свое оповѣдане и коли скôнчивъ, царь велѣвъ дати ему чарку крѣпкого меду и сказавъ:

— Иди, Кудеяре, вôдпочивати. Ты зробивъ велику дорогу до насъ а сегодня таки умучивъ ся. Завтра для тебе зновъ буде робота. Иди, Богъ зъ тобою.

Вôдправивши Кудеяра, царь прикликавъ до себе нѣмецкого пастора Ебергарда. Сей пасторъ зъ полоненыхъ Ливонцѣвъ выучивъ ся дуже добре по московски, а коли разъ бувъ прикликаный до царя, то такъ ему подобавъ ся, що царь часто прикликувавъ его до себе вечерами, дозволявъ смѣло выхвалювати авґсбургске исповѣдане, критикувати пôсля засадъ лютерскои вѣры монахôвъ, почитане образôвъ, выконуване постôвъ и т. п. Православный царь запускавъ ся въ вольнодумнî розмовы зъ Нѣмцемъ, хочь се вельми противорѣчило тымъ монастирскимъ звычаямъ, заведенымъ въ слобôдскôй палатѣ. Пôдъ сю пору царь бувъ невдоволеный зъ митрополита Филипа и вôнъ бажавъ, щобы церковь не ино не противорѣчила ему, але навѣть и одобряла все те, що вôнъ хоче зробити. Хитрый Нѣмецъ представлявъ ему свое лютерство такою релiґiею, пôсля котрои царь може бути безуслôвнымъ, непогрѣшимымъ володаремъ церкви, де нема нѣ митрополитôвъ, нѣ архiереѣвъ, поставленыхъ пôсля переданя вôдъ Христа, а е тôльки такî священики, котрî не мають иншои гôдности, понадъ сю, яку надала имъ свѣтска власть верховна. Въ тôмъ то и мѣстила ся тайна, длячого нѣмецкiй пасторъ такъ припавъ до вподобы московскому цареви. Всѣ чудували ся Ебергардови, котрого положене пригадувало смѣльчака, що собѣ усѣвъ на краю вулькана. Ласкаве поведене царя зъ пасторомъ не причиняло ся до якихсь взглядôвъ для землякôвъ пастора и не спасало ихъ

вôдъ царскихъ мукъ. Неразъ царь, для забавы, приказувавъ убивати передъ своими очима нѣмецкихъ полонниковъ або вôддававъ ихъ на продажь до Крыму. Ебергардъ нѣколи не вставлявъ ся за засуджеными, не накрикрявъ ся цареви просьбами за своими земляками, противно завсѣгды говоривъ цареви, що всѣ его дѣла походять зъ волѣ Бога, и если царь бувае грôзный то се значить, що Богъ карае людей за ихъ грѣхи. Знавъ, якъ пристало на лютерского пастора, толкувати на всѣ лады тексты св. письма; Ебергардъ наводивъ тексти и пояснявъ въ хосенъ необмежности царскои власти такъ зручно, якъ бы сего не вдавъ нѣякій православный мудрець тыхъ часôвъ. Такимъ пôдлещуванемъ и догоджуванемъ Ебергардъ надѣявъ ся, що звôльна наклонить царя прихильно до Нѣмцѣвъ.

Сего вечера здавалось Ебергардови, що вôнъ досягнувъ своеи цѣли, бо царь до такои степени признававъ высшôсть Нѣмцѣвъ надъ Москвитинами, такъ ласкаво обѣцювавъ опѣку и печаливôсть для нихъ въ своѣй державѣ, що здавалось, немовь то для нѣмецкого племени настала въ московскôй земли нова, щаслива епоха.

На другій день, по заутрени, два опричники повѣдомили Кудеяра, що вôнъ мае ѣхати зъ ними до Переяславля, и Кудеяръ поѣхавъ туды верхомъ лишь зъ двома опричниками. Въ головѣ у него вырынала гадка, чи бы не втечи теперь зъ проклятого московского пекла, але вôнъ вôдганявъ вôдъ себе тû гадки, згадавши, що Настя въ рукахъ царя.

Кудеяра привезли въ Переяславль и примѣстили въ намѣстничôй палатѣ. Пôдъ вечѣръ того дня приѣхавъ царь въ каретѣ зъ Мамстрюкомъ, Вяземскимъ и молодымъ Басмановымъ, проводженый вôддѣломъ опрични-

кôвъ верхомъ на коняхъ. Царь помѣстивъ ся въ окремôй палатѣ, нарокомъ побудованôй для его приѣзду коло намѣстничого двора.

На другій день царь выслухавъ обѣдню въ переяславскôмъ соборѣ и покушавъ „Богородничного хлѣбця", а вôдтакъ станувши разомъ зъ любимцями на ґанку окружаючôмъ довкола внутрѣшну палату, велѣвъ приклúкати до палаты Кудеяра. Царь нѣчого не сказавъ Кудеярови, коли вôнъ явивъ ся, лишь звернувши ся до свого шурина давъ такій приказъ:

— Тамъ въ башни сидить шѣснацять нѣмецкихъ плѣнникôвъ; вели зняти зъ нихъ кайданы и привести сюды, а вы — додавъ царь, звертаючись до службы намѣстника — запрѣть всѣ ворота.

За кôлька хвиль выпровадивъ Мамстрюкъ зъ башнѣ шѣснацять людей блѣдыхъ, помарнѣлыхъ, що ледви волѣкли ногами за-для болю вôдъ знятыхъ кайданъ.

— Нѣмцѣ — сказавъ царь — менѣ васъ жаль, я увôльняю васъ зъ неволѣ и пускаю домôвь. Розумѣете, Нѣмцѣ!

Зъ Нѣмцѣвъ тôльки одинъ дещо розумѣвъ по московски и сей розповѣвъ своимъ товаришамъ слова царскû. Всѣ пôднесли руки до горы и закричали: Hoch lebe!

Царь, вказуючи на ворота, давъ знакъ Нѣмцямъ, що можуть забирати ся. Нѣмцѣ поклонились цареви до землѣ и звернулись до выходу. Тогдѣ царь крикнувъ: „Кудеяре, бий сихъ нехристôвъ!"

Кудеяръ кинувъ ся за Нѣмцями и ударами кулака въ спину убивъ двохъ, одного за другимъ. Прочû, не розумѣючи, що зъ ними дѣе ся, зачали втѣкати, на скôлько позваляли имъ болючû ноги. Кудеяръ дôгнавъ ще убивъ двохъ. Дванацять оставшихъ Нѣмцѣвъ,

схаменувшись, кинулись на Кудеяра, але Кудеяръ схопивъ одного зъ нихъ за ноги и зачавъ бити нимъ прочихъ; зваливъ зъ нôгъ двохъ, кинувъ до землѣ вже мертвого Нѣмця, котрого тримавъ въ рукахъ хопивъ другого, розмахнувъ нимъ, такъ само якъ першимъ, и убивъ ще двохъ. Оставшî шѣсть Нѣмцѣвъ, добѣгли до ворôтъ, побачили, що ворота зачиненî, тожь зачали вздовжь муру шукати выходу; Кудеяръ забѣгъ имъ дорогу и вдаривъ у виски одного, другого... Прочî чотири вже не боронили ся, впали на колѣна и просили пощады, проголошуючи: „Jesus“. Кудеяръ убивъ ихъ своимъ могучимъ кулакомъ. Шѣснацять трупôвъ лежали немовь трофеѣ єго силы и послуху для царскои волѣ. Кудеяръ вернувъ ся до царя и мовчки, не накрываючи головы стоявъ передъ царскимъ ґанкомъ.

— Юнака – сказавъ царь и велѣвъ подати Кудеярови чарку меду, а трупы Нѣмцѣвъ кинути до озера. Опôсля царь обѣдавъ зъ своими любимцями въ палатѣ, а Кудеярови принесли обѣдъ зъ царского стола. По обѣдѣ выѣхавъ царь и велѣвъ ѣхати Кудеярови за каретою, але не на татарскôмъ кони, ино верхомъ на волѣ.

— Господи! — думавъ Кудеяръ, ѣдучи на волѣ — яке горе менѣ заподѣяно! Стôлько людей невинныхъ убивъ, а теперь такои ганьбы зазнаю! Все за тебе моя Насте, все длятого, щобы побачитись зъ тобою. — И зачавъ вôнъ потѣшати себе въ души: ось вже двѣ пробы доконавъ, буде ще третя, а якъ третю доповнить, царь буде задоволеный и вôддасть єму Настю, а вôнъ переберe еи и втече зъ нею на Украину. О, яке щасте буде, коли вôнъ вырве ся зъ проклятои московщины! Якъ вôнъ заживе въ-двоє зъ Настею въ еи батькôвскôмъ хуторѣ! Досить вôнъ вже навоювавъ ся, пора ґаздою остати; бо и зъ кимъ воювати? На Татаръ вôнъ не буде

нападати, доки его приятель и добродѣй пануе въ Крыму. Хиба бы самî напали, се инше дѣло! А може на Москву вышлють, але тогдѣ вôнъ найме замѣсть себе наймита; на его житє зъ Настею выстане того, що ему ханъ давъ, а если на Украинѣ въ чôмъ небудь ему не сподобае ся, то вôнъ махне до свого приятеля Девлета, котрый обѣцявъ дати ему посѣлôсть въ Крыму.

Такъ думавъ Кудеяръ о своѣмъ можливôмъ щастю, стараючись придавити свою моральну обиду, та приѣхавъ до Александрôвскои слободы не якъ побѣдникъ, а блазенъ. Чи може се не третя моя проба — подумавъ Кудеяръ, и ему мрѣла въ головѣ надѣя, що царь мабуть прикличе его и скаже: „Кудеяре, ты выповнивъ сю третю пробу, перенѣсъ ганьбу, повинуючись менѣ, бери свою Настю".

Однакъ сего дня не покликали Кудеяра до царя.

Слѣдуючого дня — утреня и Кудеяръ чувъ, якъ царь читавъ шестипсалміе и катисмы. Прийшовъ часъ службы Божои. На самôмъ еи початку Кудеяръ замѣтивъ, що царь прикликавъ до себе Малюту, говоривъ зъ нимъ, поглядаючи на Кудеяра зъ якимсь выразомъ злобнои насмѣшки, вôдтакъ Малюта вôдôйшовъ, кинувши на Кудеяра злораднымъ поглядомъ.

По службѣ Божôй всѣ пôсля звычаю засѣли обѣдати. Кудеяръ такожь сѣвъ. Царь взявъ книжку, щобы читати житє святого сего дня та наразъ, замѣсть читати, поглянувши на Кудеяра, сказавъ:

— Кудеяре, наступае твоя третя, послѣдна проба. Єсли еи выповнишь, то будешь у мене найлѣпшимъ слугою, першимъ чоловѣкомъ. Памятай. Ты сегодня будешь обѣдати не у мене, не тутъ, лишь поведуть тебе въ инше мѣсце.

Кудеяръ вставъ, встали Малюта, Мамстрюкъ и чотири опричники: они повели Кудеяра до однои хаты, побудованои на царскôмъ подвôрю.

Тамъ въ свѣтлици на столѣ, застеленôмъ червоною скатертію, стояла оловяна миска повна щи, побôчь неи лежавъ, кусень хлѣба, а надъ столомъ, на гацѣ, вбитôмъ въ стелю, висѣвъ трупъ женщины.

Кудеяръ поглянувъ на завѣшеного трупа и пôзнавъ свою Настю. Годѣ найти слôвъ на высказъ того чувства, яке дôзнавъ тогдѣ Кудеяръ.

— Сѣдай и обѣдай — сказавъ ему Малюта.

Въ головѣ Кудеяра мелькнула така гадка: щобы пôмститись на убійнику Настѣ, треба бути до него допущенымъ, а вôнъ може бути допущеный тогдѣ, коли выповнить до кôнця его волю. Кудеяръ сѣвъ за стôлъ, взявъ ложку и зачавъ пôдносити до губы щи, зачѣпаючи рукою о зимну ногу своеи мертвои Настѣ. Вôнъ не бувъ въ силѣ проглигнути щи и страва текла ему по бородѣ.

— Дивѣвь, дивѣть, — говорили опричники — якъ се говорить ся: по бородѣ текло а въ губу не попало.

Годѣ було Кудеярови присилувати себе. Вôнъ вôдложивъ ложку и сказавъ:

— Повѣдомѣть великого государя, що я выповнивъ третю пробу.

— Ты мало ѣвъ, ще покушай, — сказавъ Малюта — бо будешь голодный. Попоѣджь куснячокъ мяса!

Кудеяръ ставъ досягати зъ миски кусникъ мяса, и при тôмъ знову зачепивъ о ногу покôйнои, а нога, заколисавши ся зъ тѣломъ, ударила его въ губы.

— Ха, ха, ха! поцѣлувавъ ся зъ жѣнкою — сказавъ Малюта.

*

— Гляди, щобъ не зъѣвъ жѣнки замѣсть мяса — сказавъ одинъ зъ опричникôвъ.

— Выпий, Кудеяре, винця — докинувъ Малюта — выпий на здоровле государя.

Кудеяръ повинуючись приказови, наливъ вина и выпивъ.

— Ну, коли наѣвъ ся и напивъ ся, то ходѣмь повѣдомити царя-государя, а на нôчь зъ царского дозволу возьмешь собѣ иншу жѣнку.

Выйшли. Малюта пôшовъ повѣдомити царя. Кудеяръ зъ опричниками стоявъ на подвôрю. Въ очахъ его не було нѣ слезинки, и вôнъ мовчки та немовь рôвнодушно глядѣвъ въ-даль. За кôлька хвиль вернувъ ся Малюта и сказавъ: „Кудеяре, тебе кличе царь-государь, иди смѣло; царь-государь буде для тебе незвычайно ласкавый“.

Кудеяра впровадили въ палату, повели черезъ царскѝ комнаты, обитѝ сафяномъ зъ вытыскаными золотыми узорами, та завели въ нарôжну комнату. Царь стоявъ при вôкнѣ, оперши сь на свôй посохъ; напротивъ него при дверехъ, куды мавъ вôйти Кудеяръ, стояли Вяземскій, Басмановъ и Василь Грязный.

— Ну, Кудеярцю, — сказавъ царь ласкаво — ты выповнивъ свою третю пробу...

— Выповню четверту, — перебивъ Кудеяръ, и стиснувши кулаки, кинувъ ся на царя; але наразъ отворивъ ся пôдъ нимъ помôстъ и вôнъ упавъ стрôмголовъ у пивницю, на пôвтора сажня понизше комнаты.

— Ха, ха, ха! — скрикнувъ царь, — забувъ, собака, а може и не знавъ, глупый хлопъ, що Богъ всюда хоронить свого помазанника. Ангеломъ своимъ заповѣсть о тебѣ, да не преткнеши о камень ногу твою.

Въ ту хвилю, коли Кудеяръ кинувъ ся на царя,

Вяземскій и Басмановъ пôдорвали дошку, закрываючу отвôръ въ помостѣ. Все було напередъ уложене, бо надѣяли ся того, що наступило.

— Закрыйте его, най пропадае тамъ голодовою смертію, — сказавъ царь и выйшовъ зъ комнаты.

V.

Утеча.

На другій день царь, приказавши розôслати по цѣлôй державѣ грамоты о молебни зъ нагоды выратованя его зъ рукъ убійника, выбравъ ся палити дворы и руйнувати села покараныхъ смертію, а управу двора вôддавъ Мамстрюкови Темрюковичу. До помочи ему додано кôлькохъ опричникôвъ.

Татарскій посолъ Ямболдуй-мурза, що приѣхавъ зъ Бакчисараю разомъ зъ Кудеяромъ, сейчасъ довѣдавъ ся, що царь зробивъ зъ жѣнкою Кудеяра и що вôдтакъ стало ся зъ самымъ Кудеяромъ. Ханъ Девлетъ-Ґірей, выправляючи свого посла, поручивъ ему оглядати, якъ московскій царь прийме Кудеяра, чи вôддасть ему сейчасъ жѣнку та чи не зачне его переслѣдувати. Въ такôмъ случаю Ямболдуй-мурза повиненъ бувъ безпроволочно жадати вôдъ московского государя увôльненя Кудеяра, а коли бы царь опиравъ ся, то загрозити, що за Кудеяра ханъ вôдплатить ся на двохъ сынахъ царского шурина, взятыхъ въ полонъ ханьскимъ сыномъ Аділь-Ґіреемъ. Ямболдуй-мурза охотно взявъ ся до дѣла

крôмъ свого обовязку вôнъ хотѣвъ приподобатись ханови, знаючи, якъ ханъ полюбивъ свого спасителя.

Про полоненыхъ черкескихъ князѣвъ, сынôвъ Мамстрюка, вже вели ся переговоры, и царь, бажаючи вдоволити свого шурина, обѣцявъ за вызволенє своякôвъ царицѣ выпустити татарскихъ полонникôвъ, вычисленыхъ въ грамотѣ нарокомъ присланôй вôдъ хана, а справа вôдволѣклась лишь зъ тои причины, що не можна було ще всѣхъ вôднайти. Ямболдуй-мурза прийшовъ до Мамстрюка до дому и сказавъ єму по татарски, бо черкескій князь володѣвъ добре сею мовою:

— Князю Мамстрюкъ! Найяснѣйшій мôй володарь, ханъ Девлєтъ-Ґірей, давъ менѣ такій приказъ: Єсли Кудеяра зачнуть въ Москвѣ переслѣдувати, то я маю прийти до тебе и сказати, щобы Кудеяра пустили на волю коли вамъ єго служба непотрѣбна, а єсли бы єго не пустили и позбавили Кудеяра житя, то ханъ прикаже покарати лютою смертію твоихъ двохъ сынôвъ, котрыхъ Аділь-Ґірей взявъ въ полонъ, та ще вышле свою орду зруйнувати улусъ твого батька; дальше велено менѣ сказати ще й великому государеви вашому, що єсли вашь государь покарає Кудеяра безвинно смертію, то найяснѣйшій ханъ особисто пôйде вôйною на землю московскои державы.

Мамстрюкъ зразу зачавъ було доказувати, що Кудеяра карають смертію не безъ вины, бо вôнъ посягнувъ на житє государя, а такихъ злочинцѣвъ нѣгдѐ не помилують. Але Ямболдуй-мурза перебивъ єму й вказавъ на се, що царь безъ всякои вины убивъ жѣнку Кудеяра, и єсли Кудеяръ справдѣ посягнувъ на житє государя, то зробивъ се не тямлячи себе и єму того не можна брати за вину.

Мамстрюкъ пôзнавъ, що крымскій посолъ все знае, и вже бôльше не споривъ.

— Але якъ тутъ порадити, — сказавъ — нашъ государь буває неразъ надмѣрно гнѣвный. Ты посолъ, а коли єму таке скажешь, то вôнъ и зъ тобою, Богъ знає, що зробить; а менѣ сказати єму таке, то вôнъ велить менѣ за тѣ слова врѣзати языкъ.

— Ну, то попрощай ся зô своими сынами, — сказавъ Ямболдуй-мурза — ханъ велить замучити ихъ. Єсли хочешь, щобы твои сыны були живѣ, то спаси Кудеяра и выправъ єго до насъ.

Мамстрюкъ вымавлявъ ся, що на всякій случай годить ся заждати на царя, що єсли ханъ давъ такій приказъ Ямболдуй-мурзѣ, то най вôнъ самъ скаже цареви якъ верне ся зъ выправы.

— Заки вôнъ верне ся, Кудеяръ умре зъ голоду — сказавъ Ямболдуй-мурза. — Увôльни Кудеяра, а я вышлю єго у Крымъ; инакше твои сыны погибли.

— Такъ ось що, — сказавъ Мамстрюкъ — цареви про се говорити не можна, а такожь и Кудеяра до тебе выправити, бо за таке менѣ смерть... Але що иншого, слухай... Ямболдуй-мурзо, будь менѣ приятелемъ и тобѣ такимъ буду! Поклянись пôсля своеи вѣры, що нѣкому не скажешь; про се будемо знати я, ты и ще третій, кого я выберу, а бôльше нѣхто.

— Клянусь тобѣ, що нѣкому не скажу, — вôдповѣвъ Ямболдуй-мурза — тôльки щобы Кудеяръ бувъ живый и вôльный.

— Вôнъ буде жити и на воли — сказавъ Мамстрюкъ. — Мои сыны — своя кровь, они дорожшѣ понадъ все! Царь-государь поручивъ менѣ наглядати палаты; коли царь верне ся, я донесу єму, що Кудеяръ въ пивници померъ, скажу, що самъ собѣ розбивъ го-

лову зъ голоду и розпуки, а я велѣвъ его тѣло кинути до озера. Але до Крыму Кудеяра не можна пустити, бо тамъ Атанасъ Нагій, нашь посолъ, довѣдае ся, що Кудеяръ въ Крыму и сейчасъ напише цареви. Тожь най Кудеяръ втѣкае на Литву; вôнъ же-жь до нась прийшовъ зъ литовскои землѣ, вôнъ литовскій а не московскій чоловѣкъ, най вôнъ тамъ проживаючи, перемѣнить свое прозвище и не называе ся Кудеяромъ. Дай ему листъ вôдъ себе, немовь то ты свого татарина посылаешь до Литвы за дѣломъ, а я велю дати тобѣ грамоту, що тобѣ позволено выслати гонця; цареви же скажу, що ты посылавъ черезъ Литву въ справѣ моихъ сынôвъ.

— Най вже и такъ буде, — згодивъ ся Ямболдуй-мурза — щобъ тôльки я побачивъ Кудеяра и знавъ, що вôнъ на воли, а тогдѣ и твои сыны будуть выпущенî на волю; а коли бы Кудеяръ не мôгъ щасливо выдôстати ся зъ московскои землѣ, то вже твоимъ сынамъ не бути на воли, а тобѣ ихъ оглядати.

Бувъ у Мамстрюка вѣрный вôдданый слуга, родомъ Черкесъ, по имени Алимъ, а въ хрещеню Наумъ. Мамстрюкъ подѣливъ ся зъ нимъ тайною и зачавъ радити ся, якъ бы то зробити, щобы и самъ Кудеяръ не знавъ и нѣкому не мôгъ сказати, хто его высвободивъ.

Алимъ подумавши, давъ таку раду:

— Чи тямишь, якъ може передъ мѣсяцемъ нашь опричный чоловѣкъ Федько Ловчиковъ доносивъ на другого опричного чоловѣка, Самсона Костомарова, будьто бы вôнъ, Самсонко, хотѣвъ втѣкати на Литву и въ тôй цѣли заходивъ до литовского посла, але Самсонко передъ государемъ выперъ ся всего, заявляючи, що не бувъ у литовского посла и не гадавъ втѣкати. Царь-государь велѣвъ вôддати Самсона пôдъ доглядъ, але зъ опричнины его не выкинувъ, а я напевно знаю, що Сам-

сонко бувъ у литовского посла и хотѣвъ втѣкати, а теперь живе въ опричнинѣ нерадо та всѣхъ боить ся. Тожь коли бы Самсонкови дати грошей на дорогу, то вôнъ бы утѣкъ разомъ зъ Кудеяромъ. Кудеяръ думавъ бы, що се Самсонко єго увôльнивъ а зновъ Самсонко знавъ бы лишь про мене а не догадувавъ бы ся тебе.

Мамстрюкъ вповни згодивъ ся на раду Алима.

Самсонъ Мартиновичь Костомаровъ бувъ широкоплечій мужчина, трицяти лѣтъ, родомъ зъ Каширскихъ дѣтей боярскихъ, служивъ у вôйску и попавъ ся въ полонъ Литовцямъ. Доля кинула єго на двôръ одного литовского вельможи, де зъ нимъ обходили ся ласкаво. Тамъ заняла єму серце донька одного литовского дѣдича, що выховувала ся при дворѣ жѣнки сего вельможи. Дѣвчина хотѣла выдати ся за молодого Москвитина, а и панѣ, єи опѣкунка, не противила ся, знаючи, що Самсонъ радо лишить ся на завсѣгды на Литвѣ, але родичѣ дѣвчины не згодили ся на таке подружє. Наступила вымѣна полонникôвъ. Самсонъ нерадо вертавъ ся до вôтчины, де на него ждала нелюба, жѣнка, зъ котрою противъ єго волѣ подружили єго родичѣ ще въ молодыхъ лѣтахъ. Царь установляючи опричнину, зачисливъ до неи Самсона, а зъ опричныхъ разомъ зъ другими выбравъ до тои дружины, що мала находити ся нерозлучно при нѣмъ въ Александрôвскôй слободѣ. Кары царскѣ мерзили Самсона; будучи палкимъ и правдомовнымъ, ледви зъ найбôльшимъ трудомъ вздержавъ себе вôдъ нерозважного кроку, але вкôнци пôйшовъ до литовского посла зъ просьбою, щобы вôнъ забравъ єго зъ собою. Посолъ не поваживъ ся взяти царского пôдданого, бо се було бы прямымъ нарушенємъ посольскихъ правъ, але впевнивъ Самсона, що коли вôнъ самъ выдумає способъ утечи, то король Жигмонтъ-Августъ прийме єго ласкаво

и надѣлить посѣлостію. Посолъ повѣдомивъ рôвножъ его, що отець панны, зъ котрою Самсонъ хотѣвъ женити ся, померъ, а панна ще не вôддала ся. Коли-жь Ловчиковъ зробивъ донесене на Костомарова, положене его було вельми небезпечне; царь мавъ завсѣгды пôдозрѣне и при першôмъ случаю, коли бы що-небудь не подобало ся, мôгъ покарати его смертію.

Алимъ, звернувшись до Самсона, обѣцявъ ему три тысячѣ рублѣвъ, если вôнъ пристане при его участи увôльнити Кудеяра и втечи зъ нимъ на Литву, передягнувшись за Татаръ, высыланыхъ до Литвы ханьскимъ посломъ.

Самсонъ зразу не годивъ ся, пôдозрѣваючи, чи не хотять его пôдôйти, але коли Алимъ положивъ передъ нимъ грошѣ и грамоту на переѣздъ, Самсонко згодивъ ся. Тымчасомъ Кудеяръ вже третій день бувъ безъ ѣды въ вязници. Треба було поспѣшати; пора надавала ся, бо въ палатѣ не було много людей. Вечеромъ сего дня було назначене увôльнене Кудеяра.

Мамстрюкъ завчасу приладивъ татарскѣ одяги для двохъ людей, а Ямболдуй-мурза двое знаменитыхъ коней. Мамстрюкъ вразъ зъ Алимомъ зайшовъ заднымъ входомъ до палаты, а вôдтакъ Алимъ иншимъ входомъ припровадивъ Костомарова до тои комнаты, де бувъ отвôръ въ помостѣ до пивницѣ. Алимъ поставивъ тамъ драбинку и положивъ на стôлъ великій кусень мяса, бохонець хлѣба и склянку вина, а самъ забравъ ся, заборонивши Костомарови называти себе, а приказуючи завѣряти Кудеяра, що Костомаровъ самъ одинъ, безъ спôльникôвъ, его выбавляе.

Самсонъ вôдслонивъ отвôръ спустивъ драбинку въ пивницю и зачавъ кликати Кудеяра по имени.

Вôдповѣди не було.

Самсонъ зачавъ сильнѣйше кликати. Зъ пивницѣ роздавъ ся глухій голосъ: „га“.

Вôдъ хвилѣ свого увязненя Кудеяръ находивъ ся въ якôмсь непритомнôмъ станѣ, нѣчого не надѣявъ ся, нѣчого не бажавъ, за нѣчимъ не жалувавъ, бо для него на свѣтѣ нѣчого не остало ся, за чимъ бы було ему жалувати. Кудеяръ майже не вôдчувавъ голоду. Несподѣваный кликъ его имени розбудивъ Кудеяра зъ сего на пôвъ летарґічного сну.

— Вылази скорше, скорше, — говоривъ Костомаровъ.

Кудеяръ чепивъ ся за драбинку и першій разъ почувъ, що голодъ вôднявъ ему звычайну силу.

— Ходѣмь, ходѣмь чимъ скорше, — говоривъ Самсонъ, — на насъ ждуть конѣ.

Вѣсть о вызволеню стямила Кудеяра. Перша гадка его була о мести надъ убійникомъ Настѣ.

— Де вôнъ? де вôнъ? — пытавъ Кудеяръ, вылѣзши зъ пивницѣ и розглядаючись довкола.

— Мовчи, мовчи, — зацитькувавъ его Самсонъ — найперше попоѣджь и выпий, а вôдтакъ перемѣни одягъ.

Кудеяръ лакомо кинувъ ся на ѣду, выпивъ вина и за пять мінутъ бувъ вже передягненый по татарски.

— Если — сказавъ Самсонъ — варта при воротахъ буде насъ выпытувати, то ты нѣчого не говори, удавай, що ты захожій татаринъ и не розумѣешь по московски.

Выйшли, а за ними пôйшовъ Алимъ, щобы своею присутностію увôльнити ихъ вôдъ допыту варты. И справдѣ варта не затримала ихъ, побачивши, що за ними иде знакомый Алимъ. Алимъ проводивъ бѣгцѣвъ до дому, де живъ ханьскій посолъ, и забравъ ся, не сказавши имъ нѣ слова.

Ямболдуй-мурза, знаючи особисто Кудеяра, ажь скрикнувъ зъ зачудованя, коли побачивъ, що у Кудеяра була сива борода а зъ пôдъ татарскои шапки высувавъ ся посивѣлый козацкій чубъ. Се сталось зъ Кудеяромъ въ сихъ кôлькохъ дняхъ зъ причины великого потрясеня.

— Я тобѣ допомôгъ — сказавъ Ямболдуй-мурза — ты спасъ нашого найяснѣйшого хана вôдъ смерти, а я тобѣ вôдплативъ за нашого государя. Утѣкай, тôльки не до Крыму, а на Литву, та перезви ся якось инакше, а не Кудеяромъ; годѣ зволѣкати. Заразъ выбирай ся. Проводирѣвъ не можу тобѣ дати, крôмъ сего товариша. Тутъ маєшь московску грамоту, а тутъ шаблю, лукъ, колчанъ, збрую.

— А я маю пістолеты — сказавъ Самсонъ.

— На опришкôвъ, коли нападуть, то въ двôйню вôдбивайте ся — додавъ Ямболдуй.

— Я не боюсь опришкôвъ; — сказавъ Кудеяръ — московска держава така, що въ нѣй опришки ще найлѣпшî люде.

Бѣгцѣ сѣли на коней и вôдъѣхали. Самсонъ не мôгъ пояснити Кудеярови, хто руководивъ єго вызволенємъ, не назвавъ навѣть Алима, а тôльки сказавъ, що єму допомôгъ одинъ татаринъ. И Кудеяръ прирѣкъ Самсонови бути по вѣкъ вдячнымъ за сю прислугу. Коли приятелѣ поговорили близше про свои намѣры, побачили, що ихъ дороги розходять ся. Костомаровъ хотѣвъ доконче дôстати ся на Литву, де єго серце тягло, де надѣявъ ся дôстати вôдъ короля посѣлôсть та тымъ способомъ разъ на завсѣгды позбути ся нелюбои жѣнки и ненавистнои царскои службы. Вôнъ намавлявъ также Кудеяра, щобы такъ само зробивъ и звернувъ ся до литого короля.

— Тобѣ така дорога добра, — сказавъ Кудеяръ — а менѣ иншои треба. Коли бы моя Настя жила, то я бы те саме зробивъ, але лютый ворогъ погубивъ мою добру, бѣдну жѣнку! Теперь на що здасть ся менѣ королѣвска ласка? На що менѣ посѣлости? На що богацтва? Одна у мене думка на души: пôмстити ся на злочинцяхъ. Не удалось менѣ задушити его власными руками того дня, коли то вôнъ убивъ мою Настю... Вôнъ такій хитрый, що й не обдумати заздалегôдь... Але теперь, — хиба бы-мь не живъ, а его ирода тымъ або инишимъ способомъ дôбю. И такъ ты, приятелю, кличешь мене на Литву, а я тобѣ сказавъ бы що иншого: не ити на Литву а лишитись тутъ, щобы выбавити свою вôтчину вôдъ мучителя. Ты-жь родомъ московскій чоловѣкъ! Тобѣ бы унятись за вôтчиною! Теперь много такихъ, що то ихъ мучитель скривдивъ, тожь треба ихъ всѣхъ зôбрати и ити противъ мучителя!

— Е, товаришу, — сказавъ Костомаровъ — чортъ зъ ними зъ тыми всѣми московскими людьми. Придививъ ся я въ Литвѣ, якъ вôльнû люде живуть: цѣлкомъ не по нашому. Тамъ шляхтичь те саме що у насъ боярскій сынъ, а чи нашь такій самый? Нѣ, вôнъ знае свою честь и говорить: шляхтичь на загородѣ рôвня воеводѣ. А сенаторъ, те саме що у насъ бояринъ, а чи такій якъ нашь? Най но бы тамъ король задумавъ такъ шалѣти, якъ у насъ царь шалѣе! Еге! пôзнавъ бы вôнъ. А у насъ и бояринъ и князь те саме, що подлый чоловѣкъ передъ царемъ; якого добра надѣятись вôдъ такои землѣ! Тамъ зъ прадѣдôвъ, зъ препрадѣдôвъ є вôльнû люде а у насъ всякій чоловѣкъ московскій, якимъ бы вôнъ не бувъ по своихъ предкахъ — рабъ подлый и бôльше нѣчого! Нѣ крыхôтки! Нѣ, товаришу, роби, якъ знаешь, але я вырѣкаю ся на завсѣгды сеи проклятои московскои землѣ и еи

людей: дѣтямъ своимъ, єсли у мене будуть, и внукамъ и правнукамъ перекажу не вертати ся въ Московщину.

Однакъ Костомаровъ дуже ставъ въ пригодѣ Кудеярови, бо на будуче здались єму єго оповѣданя про станъ московскои державы. Костомаровъ сказавъ, що царь-мучитель має тѣточного брата Володимира Андрѣєвича котрого не любить, а котрого многі люблять и хотѣли бы посадити на престолъ. Крôмъ того додавъ, що многі тайкомъ уважають Ивана незаконно родженымъ, бо отець єго, великій князь, розвѣвъ ся зъ своєю законною жѣнкою Соломонією, постригъ єи насильно въ черницѣ, а самъ оженивъ ся, мимо того, що жѣнка жила, зъ другою, и вôдъ тои то родивъ ся мучитель.

— Балакають, — говоривъ Костомаровъ — що коли Соломонію-государиню заперли въ монастирь, то она була въ тяжи и породила сына, а нова государиня зô своєю дружиною, не допустивши сеи вѣсти до великого князя Василя, велѣла тайкомъ убити дитину. Великій же князь довѣдавъ ся, що єго перша жѣнка породила сына, але єму сказали, що сынъ сейчасъ по уродженю померъ, а тымчасомъ сей сынъ жиє. Але те все лишь такъ балакають, а чи правда, то одинъ Богъ знає!

— Ото, кобы найти того сына! — сказавъ Кудеяръ — але коли єго нема и годѣ найти, то треба покористувати ся Володимиромъ Андрѣєвичемъ.

Анѣ Кудеяръ не намавлявъ Костомарова лишити ся въ московскій державѣ и станути за Володимиромъ Андрѣєвичемъ проти мучителя, анѣ Костомаровъ не намовлявъ Кудеяра покидати московску землю та втѣкати на Литву. Приятелѣ розстали ся. Костомаровъ завернувъ найблизшою дорогою на Литву, а Кудеяръ на полудне въ напрямѣ до Бѣлева.

ЧАСТЬ ТРЕТЯ.

I.

Розбôй.

Кудеяръ ѣхавъ, удаваючи зъ себе нововыхрещеного татарина; пристанувши въ заѣзднôмъ домѣ, почувъ, якъ подорожнû люде розповѣдали собѣ, що царь, знову покаравшû смертію знатныхъ людей, поѣхавъ зъ опричниками руйнувати оселѣ убитыхъ, а бѣдному народови приходить ся ще тяжше жити якъ передъ тымъ. Переправляючи ся черезъ Угру, Кудеяръ розмавлявъ зъ купцемъ, що ѣхавъ зъ Москвы, а сей розповѣвъ ему, що въ Москвѣ вôдправляли по церквахъ молебенъ за вратоване царя зъ рукъ убійника.

— А хто се той злочинець? — поспытавъ Кудеяръ.

— Называе ся Кудеяръ, — сказавъ купець — бувъ въ неволѣ у Татаръ, тамъ принявъ бусурманьску вѣру и вырѣкъ ся Христа Бога, а ханъ крымскій выпустивъ его на Русь и намовивъ убити православного царя, та лишь Господь не допустивъ.

— А менѣ говорили инакше; — вмѣшавъ ся въ розмову иншій подорожный кажуть, що вôнъ принявъ бусурманьску вѣру и вернувъ ся на Русь, але того нѣкому не говоривъ, що побусурманивъ ся, а коли про се дôзнала ся жѣнка и зачала ему докоряти, то вôнъ еи повѣсивъ. Царь-государь, скоро о тôмъ довѣдавъ ся, велѣвъ привести его передъ себе, а вôнъ якъ не кине ся

на царя, та тутъ и стало ся нечуване чудо: несподѣвано появивъ ся ангелъ и поразивъ его мечемъ огненнымъ, — а вôнъ, якъ стоявъ, такъ и проваливъ ся пôдъ землю.

— Такъ — сказавъ купець — и мы про се чули; кажуть люде, немовь то запавъ ся пôдъ землю, але щодо жѣнки, то я сего не чувъ.

Кудеяръ умысно поѣхавъ пустыми дорогами. За добу по переправѣ черезъ Угру прийшлось ѣхати ему лѣсомъ; кôнь его утомивъ ся, вôнъ знявъ вюкъ и сѣдло, розложивъ ватру и зачавъ варити кашу зъ вудженымъ мясомъ въ невеличкôвъ казанѣ, якій ему давъ Ямболдуй-мурза на дорогу зъ иншими приборами.

Наразъ почувъ ся кôньскій тупôтъ и понесли ся голосы:

— Що тутъ за люде?

— А вы що за люде? — поспытавъ Кудеяръ, зôрвавши ся на ноги.

— А мы такі люде, — сказавъ незнакомый сидячи на кони — що насъ много а ты самъ. Значить ся, розвязуй мошонку и коня свого намъ вôддай, бо у насъ нема досить коней.

Кудеяръ, не кажучи нѣ слова, хопивъ обома руками за дубчака, зôгнувъ его и переломивъ на двое, а вôдтакъ взявши въ обѣ руки зломану часть дерева, замахнувъ ся на незнакомого.

— Чортъ! Несамовитый; — закричавъ незнакомый, ухиливши ся вôдъ удару, та вдаривши коня, зачавъ втѣкати...

— Анѣ чортъ, анѣ не несамовитый, — кричавъ за нимъ Кудеяръ, — а хрещеный чоловѣкъ, такій безприютный и пôдъ опалою якъ ты. Вертай лѣпше сюды по добру, та поговоримо.

— Коли такъ, то инша рѣчь, — сказавъ незнако-

мый и завернувъ коня. Зъ незнакомымъ ѣхало девять людей на коняхъ.

— Вы, братя, — говоривъ Кудеяръ — певно такѣ, що коли васъ пôймають, то повѣсять, а бôльше нѣчого; ну, а зô мною розправили бы ся инакше! Злазѣть, братя, зъ коней, мы свои. Менѣ такихъ треба якъ вы, и я вамъ здамь ся; будете Бога хвалити, що зô мною стрѣтились.

Незнакомѣ позсѣдали зъ коней.

— Я васъ не буду пытати, що вы за однѣ, — сказавъ Кудеяръ — и самъ вамъ на се вôдповѣмь: е мѣжь вами мужики зъ опальныхъ посѣлостей, и боярскѣ люде, и зъ-помѣжь службы, и крѣпаки, що втекли зъ крепацтва.

— Справдѣ такъ! — сказавъ одинъ зъ незнакомыхъ.

— Вы — продовжавъ Кудеяръ — ганяете по лѣсахъ, засѣдаете при дорогахъ, въ чужѣ мошонки заглядаете... а много васъ?

— Людей... людей по-надъ сотню буде — вôдповѣли.

— Брешете, — сказавъ Кудеяръ — причинили; васъ нема такъ много, бо васъ що найбôльше буде лишь зъ пôвъ сотнѣ.

— Вгадавъ, — притакнувъ одинъ зъ незнакомыхъ — насъ теперь шѣстьдесять девять людей... Але ты чи якій знахоръ, чи що?

— Такъ, знахоръ, — сказавъ Кудеяръ — и знаю про васъ те, чого вы не знаете; знаю те, що коли вы будéте жити въ лѣсѣ въ малôмъ числѣ, то дôзнавши ся про вашѣ розбишацтва, вышлють на васъ много военныхъ людей и найдуть вашѣ леговиска, а васъ заберуть и вывѣшають. Чому не идете у ватагу другихъ, щобы и вы и другѣ мали бôльше силы?

— Другй самй для себе, — сказавъ одинъ зъ опришкôвъ — а намъ треба хлѣба и другимъ рôвножь.

— Кождый журп ся за себе, а другому не перепиняй — додавъ другій.

— Они мають своихъ атаманôвъ, а мы своихъ — докинувъ третій.

— А чи знаете, дурнѣ, — сказавъ Кудеяръ — мучитель, що живе въ Анександрôвскôй слободѣ, зновъ пôшовъ палити и руйнувати мужикôвъ въ селахъ поубиваныхъ бояръ, а своихъ опричникôвъ высылае выгубити по лѣсахъ опришкôвъ. А вы въ рôзныхъ мѣсцяхъ малыми ватагами стоите, то и васъ заберуть... Для васъ же, дурнѣвъ, найбôльша небезпечнôсть, бо вы стоите недалеко города. Лишь бы вамъ подумати надъ тымъ, щобы мати бôльше силы.

— Та бо справдѣ такъ, братя, — сказавъ одинъ опришокъ — ось, говорять, Муравля, що стоявъ мѣжь Серпуховомъ а Тулою, розбили и самого прихопили и повѣсили въ Серпуховѣ.

— Коли бы намъ стрычка бояти ся, то не ходити у лѣсы — вôдрѣкъ другій.

— И зъ голоду умирати, — замѣтивъ третій — а тутъ наша пожива.

— Славна мабуть у васъ пожива, — сказавъ Кудеяръ — бо й збруя ваша не абы яка! Хиба якого бѣднягу на дорозѣ облупите, возьмете мѣдякôвъ, та мужикови зъ коморы сѣракъ вытягнете! Не така бы була у васъ добычь, коли бы васъ було бôльше, а всѣ мали добру збрую; — тогдѣ бы якій богатый монастирь злупили або й мѣсто добули.

— Оно правда, — сказали опришки — добычи то у насъ немного бувае, та й то не часто...

— Замѣсть волочити ся по лѣсахъ невеликими ва-

тагами, то ходѣть до мене на службу — сказавъ Кудеяръ.

— Якъ то до тебе на службу, — поспытали зачудованѝ опришки — а ты хто такій? чи будешь намъ платити? Не вже-жь у тебе много грошей?

— Выстане на плату не ино вамъ, хочь теперь въ кишени у мене немного — сказавъ Кудеяръ. — Найду зъ-вôдки заплатити, а моя плата лѣпша якъ царска. Ходѣть воювати, а я васъ поведу.

— Зъ кимъ воювати?

— Зъ мучителемъ, що сидить въ Александрôвскôй слободѣ.

— Зъ царемъ? — сказали опришки; — мабуть вôнъ несповна розуму! Що зъ нимъ балакати? Вôнъ божевôльный!

— Вамъ се не мѣстить ся въ лепетѣ! А хто васъ знищивъ и змусивъ скитати ся безъ притулку? Черезъ кого нема вамъ житя? Все черезъ него. Противъ него воювати пôйдемо.

— Або-жь се можна? Се значить, що зъ цѣлою землею воювати.

— Якъ разъ нѣ! Земля буде за нами.

— Безъ Бога свѣтъ не стоить и безъ царя земля не править ся, — замѣтивъ одинъ опришокъ — де царь, тамъ и земля за нимъ.

— Буде — сказавъ Кудеяръ — иншій царь: князь Володимиръ Андрѣевичь! Земля его хоче. Мы, братя, мучителя стягнемо зъ престола и посадимо Володимира Андрѣевича. А за таке дѣло новый царь буде для насъ ласкавый.

— Або то нашимъ рыломъ такѝ дѣла робити — сказали опришки. — Чи намъ, мужикамъ, ставити царѣвъ? Се дѣло боярске.

— Бояре зъ нами — вôдповѣвъ Кудеяръ. — Є бояре опричнѝ и тѝ за мучителемъ, а зновъ бояре земскѝ — справедливѝ бояре — они за нами.

— Такъ що-жь, значить ся, ты вôдъ боярôвъ намъ будешь платити — допытувались опришки.

— Кобы ино було за що платити — сказавъ Кудеяръ. — Вы будете на службѣ князя Володимира Андрѣевича, а я вôдъ него буду давати вамъ плату.

— Ну, давай, — сказали опришки.

— Добре, дамъ, — заявивъ Кудеяръ — але найперше треба зробити ладъ. Вы зôбравшись маєте ити за мною до Бѣлева. Тамъ въ лѣсѣ є засѣкъ, а въ нѣмъ стоить зъ ватагою атаманъ Окулъ Семенôвъ; до него пристала друга ватага пôдъ атаманомъ Урманомъ. Вы злучите ся зъ ними.

— Самѝ мы не можемо ити, — вôдповѣли єму — у насъ є атаманъ выбраный, але и атаманъ самъ вôдъ себе нѣчого не зробить, бо кожду справу рѣшає громада.

— Гараздъ, — сказавъ Кудеяръ — я поѣду зъ вами у вашь засѣкъ та поговорю зъ атаманомъ и громадою.

Кудеяръ зôбравъ своє манатє, вложивъ на коня и поѣхавъ зъ опришками. Они звернули зъ дороги, ѣхали манôвцями и прибули въ долину, де показали ся признаки житла. Були выкопанѝ землянки а довкола нихъ слѣды ватры. Кудеяръ побачивъ мужчинъ, що сидѣли купками, побачивъ жѣнокъ и дѣтей.

— Е, та вы тутъ зъ бабами и дѣтворою! — завважавъ Кудеяръ.

— Не всѣ, декотрѝ, — сказали проводившѝ єго опришки — до насъ прилучили ся зъ опальныхъ сѣлъ якѝ мужики зъ жѣнками, у одныхъ є дѣти, а у дру-

гихъ старî батьки и матери. Що-жь зъ ними робити? Чей-же не повбивати ихъ? А ихъ и небогато. У насъ зъ двацять людей зъ родинами, а прочй самî, бо деякî навѣть не знають, де ихъ жѣнки и дѣти та що зъ ними сталось.

— Де десять баббвъ на пôвсотню хлопôвъ — тамъ не гараздъ! — завважавъ Кудеяръ.

— Жѣнки у насъ варять страву — говорили опришки — и опирають ватагу; мы имъ даромъ не даемь хлѣба ѣсти.

Жѣнки були одѣтî дуже бѣдно и брудно. Вôдъ разу можна було бачити, що они тутъ неначе робуча худоба. Лиця ихъ були вымарнѣлî. Коли Кудеяръ зсѣвъ зъ коня, до него пôдôйшла товпа опришкôвъ въ чудныхъ одягахъ. Однî були въ сѣракахъ и лаптяхъ, другî въ подертыхъ чоботахъ; шапки булй пôдранî, а у декотрыхъ замѣсть сѣракôвъ телѣпались на плечахъ старî вытертî кожухи, вывернені вовною на верхъ. Опришки, що прибули зъ Кудеяромъ, показали ему атамана. Се бувъ чоловѣкъ зъ пятьдесятьлѣтный, зъ невеликою сивою борôдкою та великими розкудлаными вусами; лице було въ него округле, а зеленуватî очи глядѣли якось хитро. Фізіоґномія нагадувала щось котячого.

Кудеяръ зачавъ ему говорити въ тôмъ змыслѣ, въ якôмъ представивъ цѣлу рѣчь опришкамъ въ лѣсѣ. Атаманъ слухавъ недовѣрчиво, але товаришѣ, що стояли довкола него, не дали ему заявити негодовання. Обѣцяна плата перехилила ихъ на сторону Кудеяра.

— Збирай, атамане, громаду, — сказали они атаманови.

Атаманъ боявъ ся, що новый чоловѣкъ заманить всѣхъ и они выберуть его атаманомъ, тожь вôдтягавъ ся скликати громаду.

— Коли ты маєшь много грошей, — сказавъ вôнъ, лукаво усмѣхаючись — то вôддай ихъ менѣ, а я вже буду знати, що сказати громадѣ.

— При менѣ нема тутъ грошей, — вѣдповѣвъ Кудеяръ — и ты не забирай ся мене обдерти, але я маю грошѣ, и то такъ много, що выстане на плату не ино для вашои однои ватаги, але такожь и для иншихъ, що пôйдуть за княземъ Володимиромъ Андрѣевичемъ. А я тобѣ, атамане, скажу ось що: ты боишь ся, щобы я тебе не скинувъ и самъ не ставъ атаманомъ, — але ты сего не бôй ся. — Ты лишишь ся атаманомъ и крôмъ тебе будуть у мене ще другî атаманы. Я не прийшовъ до васъ атаманувати, ино наймати на службу до князя Володимира Андрѣевича за платню и за великî ласки, якими будете надѣленî, коли посадимо єго на престолѣ.

Зôбрали громаду. Нежонатî легко послухали намовы Кудеяра. Але жонатî зачали розсуджувати, якъ выбирати ся имъ въ дорогу зъ жѣнками и дѣтьми, коли у нихъ всего ино дванацять коней.

— Ты намъ дашь грошѣ, — говорили они до Кудеяра — але чи мы ихъ будемо ѣсти? За грошѣ тутъ не купишь нѣ стравы нѣ якого лаха. Не маємо хлѣба и живемо тутъ тымъ, що птаха або звѣра убємо. Гинемо зъ голоду и зимна! Села зъ-вôдси далеко, а коли и зайдешь до села, то не завсѣгды удасть ся що вкрасти; кôннî ѣздять за добычею, а намъ не дають, а коли що дадуть, то хиба стôльки, щобы мы не погинули зъ голоду.

— Все одно, — сказавъ Кудеяръ — коли тутъ лишете ся, то пропадете, бо небавомъ вырушить на васъ ...е войско зъ оружемъ и пушками. А у васъ яка се

— Тôльки стрѣлы та дубины, — вôдповѣли — шабель дуже мало, а пушокъ не буде й десять на всѣхъ.

— Отъ и бачите — сказавъ Кудеяръ. — Жите найбôльше варта. Лишатись вамъ тутъ нѣяково. А я постараюсь для васъ коней. Чии тутъ боярскî села?

— Зъ-на двацять верстъ — села Воротиньского.

— А табуны є?

— Великî.

— Чому-жь не займете ихъ?

— Тамъ много людей. Напасти на табунъ и займити не було бы трудно, але якъ увести? Заразъ збѣгуть ся мужики и догонять.

— Ба и се ще, — сказали иншî — коли заговорити про се на громадѣ, то однî згодять ся, а другî противлять ся.

— Дайте менѣ трехъ, що знають добре дорогу, а я вамъ пригоню коней — сказавъ Кудеяръ.

Выбравъ Кудеяръ трехъ опришкôвъ на коняхъ и поѣхавъ зъ ними, куды вказували, перебираючись помѣжь гущавину, а вôдтакъ по дорозѣ, при котрôй були оселѣ, одна вôдъ другои на кôлька верстъ. Приѣхали до одного села. Було въ нѣмъ зъ двацять хатъ, але що пора робуча, то й людей не було. Кудеяръ зажадавъ мотузя, обѣцюючи заплатити. Старцѣ принесли моченого мотузя, а Кудеяръ заплативши бôльше, якъ були вартî, поѣхавъ дальше. Переѣхавши сѣмь верстъ, побачивъ на лугахъ великій табунъ коней. Табунчикôвъ було десять, але не всѣ разомъ. Кудеяръ зъ товаришами пôдъѣхавъ до двохъ табунчикôвъ, що стояли на кôнци табуна, и сказавъ:

— Намъ треба сто коней; повяжѣть ихъ мотузомъ

земъ по двое разомъ, щобы було пятьдесять паръ. Мы заберемо ихъ зъ собою и погонимо.

Табунчики стояли, выбалушивши баньки, неначе приголомшенѣ̂. Кудеяръ говоривъ зъ ними такъ спокôйно, неначе мавъ бы цѣлкомъ право приказувати и немовь конѣ були его власностію.

— Рушайте ся скорше. Робѣть, що вамъ приказано! — выкрикувавъ.

— Ба, та якъ? — воркотѣли табунчики.

— А такъ, якъ я вамъ приказую. Скорше! Чи може хочете посмакувати отсего?

Вôнъ показавъ имъ нагайку.

— А чи ты — пытали табунчики — маєшь приказъ вôдъ боярина? И зъ нимъ у двôръ до управителя.

— Я вашь управитель, коли приказую — сказавъ Кудеяръ.

Наполоханѣ̂ табунчики сказали, що идуть займати коней.

Прочѣ̂ табунчики, побачивши незнакомыхъ людей, якъ бесѣдували зъ ихъ товаришами, уважали потрѣбнымъ близше пôдôйти. Тѣ̂, котрымъ Кудеяръ перше выдавъ приказъ, зачали розповѣдати и товаришамъ, але Кудеяръ, не зважаючи на нѣчо, повторивъ свôй приказъ и прочимъ табунчикамъ.

— Займѣть сто коней. Повяжѣть мотуземъ. А мы ихъ погонимо зъ собою.

— У насъ є управитель... — зачали було табунчики.

Кудеяръ перебивъ:

— Я старшій якъ вашь бояринъ, а не то управитель. Заразъ робѣть се, що я вамъ приказую, а то я

васъ на шкаматя роздеру, сякй-такй дѣти, и вашого управителя разомъ зъ вами!

Табунчики цѣлкомъ змѣшали ся. Имъ выдавалось, що передъ ними щось такого великого, сильного, могучого, щось такого... чого они не вмѣли поняти, — тожь поѣхали займати коней и вязати. Але одинъ зъ нихъ завернувъ коня и пôгнавъ въ бôкъ. Кудеяръ догадавъ ся, що вôнъ ѣде до села кликати помочи, тожь пôгнавъ за нимъ, дôгнавъ его, стягнувъ нагайкою по плечахъ такъ, що сей припавъ головою до гривы коня и мало що не зôмлѣвъ, а вôдтакъ, прийшовши до себе, застогнавъ... Кудеяръ хопивъ его коня за уздечку, вдаривъ нагайкою и пôгнавъ передъ себе до табуна.

— Роботу роби, яку тобѣ приказано, а не вôдбѣгай, сякій-такій! — закричавъ Кудеяръ.

Табунчики выповнили приказъ Кудеяра. Коней вôдôгнали, повязали. Кудеяръ поѣхавъ напередъ, а товаришѣ погнали за нимъ коней. Табунчики стояли зачудованй, доки незвычайнй гостѣ не щезли зъ очей.

— Що се таке? — зачали тогдѣ розбирати табунчики. — Якъ же се, насъ десять, а ихъ четверо? Що они за однй, чи вôдъ боярина? А може вôдъ самого царя? Або, чи они не опришки? Але нѣ, якось не похожй... Опришки такъ не ходять. Бо чи-жь опришки пôйдуть въ четверо на десятьохъ, и то въ бѣлый день, недалеко вôдъ села? А чи се не чужостороннй люде военнй? Може се Литва? Таки такъ, справдѣ Литва.

На тôмъ скôнчили ся здогады табунчикôвъ.

— Не будемо — сказавъ одинъ табунчикъ — говорити управителеви, що ихъ було четверо а скажемо, що прибуло много людей военныхъ и забрали коней.

И пôшли до свого управителя та звели великій крикъ. Розбйшла ся поголоска, що прийшли люде во-

єнниѣ, и наполоханѣ мужики хотѣли збирати ся на оборону.

Кудеяръ зъ товаришами покормили свою добычу по дорозѣ чужимъ вôвсомъ на поли, а люде, видячи стôльки коней, не боронили имъ, думаючи, що прийшло также стôльки людей. Приѣхавши до однои стирты сѣна, велѣвъ Кудеяръ сплести зъ дубового галузя плетѣнки, набравъ сѣна та привязавъ до коней. По якôмсь часѣ, щасливо прибувъ зъ цѣлымъ табуномъ до розбôйничого засѣку.

Всѣ опришки зачудувались и прирекли слухати у всѣмъ Кудеяра.

— Маєте коней — сказавъ — и выстане ихъ не ино для васъ, але ще и для тыхъ, що до насъ прилучать ся.

Зачавъ Кудеяръ выпытувати ся, де є монастирѣ, и довѣдавъ ся, що въ сусѣдствѣ є два монастирѣ — одинъ Добрый, а другій подальше Оптинъ.

Було въ ватазѣ двохъ братôвъ, Калужанъ, сынôвъ прогнаного кудысь сына боярского Юдинкова. Отець ихъ выйшовъ зъ Украины а сыны нагадували Кудеярови въ дечôмъ Украину. Тѣ сыны, пôсля царского приказу, були розлученѣ зъ вôтцемъ; вôтця повезли до Казаня а сынôвъ выправили на поселенє до Ливоніи, але они втѣкли вôдтамъ въ знакому собѣ околицю калужску и пристали до ватаги, щобы спасти свою шкуру. Одного зъ нихъ звали Жданомъ, а другого Василемъ. Кудеярови подобали ся тѣ молодики, а и они зъ самого почину вôдносились зъ якимсь поважанємъ до єго особы. Они були зъ Кудеяромъ въ выправѣ за табуномъ, а теперь взявъ ихъ Кудеяръ зновъ зъ собою въ похôдъ на Добрый монастирь. Прибувши передъ монастирь, положеный въ гаю, Кудеяръ лишивъ своихъ товаришѣвъ зъ

кôньми, а самъ вôйшовъ пѣшки въ отворенû ворота монастирского подвôря.

Тамъ стрѣтивъ новика и поспытавъ его:

— Де лежить монастирска каса? Чи не у игумена?

— А тобѣ на що се знати? — поспытавъ зачудованый новикъ.

— Я приѣхавъ порахувати вашого отця-игумена: якъ вôнъ править мужиками, якû доходы побирае, якъ кормить монахôвъ и васъ, новикôвъ? Чи не поводить ся вôнъ зъ вами люто?

Новикъ подумавъ простодушно, що се прибула якась особа, котра буде судити и розправлятись зъ игуменомъ, тожь зачавъ розповѣдати про всякû надужитя; сказавъ, що игуменъ устроюе въ своѣй келіи пиры для свѣтскихъ гостей, пе зъ ними солодкû меды, а въ бôльшû свята и фряжске вино, а монахамъ дае тôльки квасъ, и то кислый; нарôдъ привозить игуменови свѣжу рыбу, а вôнъ дае тôльки сушену, а деколи и оплѣснѣлу; у игумена пекуть ся пшеничнû колачѣ, а братіи дають хлѣбъ житный; всѣ доходы бере игуменъ на себе, а касу монастирску тримае у себе въ келіи, въ закамарку въ стѣнѣ, и въ касѣ тôй ще й чужû грошѣ вôдданû на переховокъ; у игумена на хуторѣ посестра, а у посестры дѣти, котрыхъ игуменъ кормить; игуменъ бувае часто пяный а старцѣ не смѣють жалувати ся на него, бо и самû не лѣпшû: жиють нечестно, мають жѣнки и дѣти та кождого дня запивають ся; деколи въ монастири нема нѣякои вôдправы, бо всѣ пянû, а люде, що приходять зъ-далека на молитву, розходять ся не помоливши ся.

Кудеяръ все выслухавъ и довѣдавъ ся вôдъ новика, що вôнъ пече просфоры; пôшовъ за нимъ до просфирнѣ, а побачивши тамъ два мѣшки зъ мукою, велѣвъ

новикови ждати тамъ на себе, доки не выйде вôдъ игумена.

Вôдтакъ пôйшовъ Кудеяръ до келіи игумена, а постукавши въ дверѣ, проголосивъ: „Господи Исусе Христе, Сыне Божій, помилуй насъ!“ Вôдповѣди не було. Кудеяръ повторивъ молитву и зновъ не почувъ вôдповѣди.

Игуменъ сего дня крѣпко заснувъ зъ похмѣля. Кудеяръ трутивъ запертû дверѣ; завѣсы пустили и дверѣ вôдчинили ся.

Игуменъ зôрвавъ ся зъ постели, побачивъ незнакомого и зачавъ его ганьбити. Кудеяръ, не дивлячись на игумена, заложивъ вôстре ножа въ шпару дверей, що замыкали закамарокъ въ стѣнѣ, пôдважнвъ дверѣ и вынявши вôдтамъ два великû мѣшки зъ грôшми, сховавъ ихъ за пазуху.

— А то що такого? — крикнувъ игуменъ и кинувъ ся на него. Кудеяръ схопивъ игумена за каркъ и приплеснувъ его носомъ до стѣны. Кровь хлюпнула зъ игуменьского носа. Кудеяръ забѣгъ до просфирнѣ, а не заставши тамъ нѣкого, хопивъ два мѣшки зъ пшеничною мукою, завдавъ собѣ на плечѣ, выйшовъ за ворота, сѣвъ на коня и разомъ зъ товаришами вôдъѣхавъ.

Розбитый игуменъ довшій часъ не мôгъ прийти до себе, отиравъ кровь зъ лиця, а вôдтакъ пôднявъ крикъ. Братія кинулась скликувати службу и мужикôвъ, щобы гнати за опришкомъ, але Кудеяръ бувъ вже далеко.

Кудеяръ роздавъ кождому опришкови по двацять рублѣвъ платнѣ та вôддавъ муку для цѣлои ватаги.

— Най бабы напекуть колачѣвъ — говоривъ. Опришки переняли ся великимъ поважанемъ а навѣть певного рода боязнею супроти Кудеяра. Хитрый атаманъ,

Кузьма Сѣрый, тôльки зубами скреготавъ, а Кудеяръ, за-для єго атаманьскои гôдности, давъ єму подвôйну платню въ порôвнаню зъ другими и впевнивъ, що єму не вôдберуть атаманьства.

— Теперь, братя, годѣ намъ тутъ довше барити ся — сказавъ Кудеяръ. — Калуга недалеко, вышлють проти насъ войско. Рушаймо до Бѣлева и тамъ злучимо ся зъ Окуломъ и Урманомъ.

Таборъ рушивъ. Бабы и дѣти посадили на коней, а такожь всѣ пожитки наладували на коней. Кудеяръ заборонивъ по дорозѣ грабити села а противно приказавъ купувати у селянъ всьо за грошѣ. Опришки закупили по селахъ сокиры и топоры, хочь селяне нерадо продавали тŷ рѣчи, бо они потрѣбнŷ въ господарствѣ, а можна було ихъ купити ино въ бôльшихъ мѣстахъ. Кудеяръ, платячи готôвкою, грозивъ селянамъ, що єсли не продадуть, то заберуть вôдъ нихъ на силу.

Подорожнŷ, що стрѣчали опришкôвъ, не важились допытуватись, що они за однŷ, а знову Кудеяръ заборонивъ ватазѣ зачѣпати людей. Переѣхавъ побôчь нихъ царскій гонець, але Кудеяръ не велѣвъ и єго чѣпати; гонець зачудуваный дививъ ся на товпу, але нѣчого не пытавъ, вдоволяючись, тымъ, що єго не чѣпають. Кудеяръ бувъ тои гадки, що треба оминати всякои напасти, доки не злучать ся зъ Окуломъ и Урманомъ.

Опришки объѣхали Бѣлевъ, выѣхали на болховску дорогу и пôдъѣхали до того мѣсця де Кудеяръ, вертаючи зъ Крыму, стрѣтивъ ся зъ Урманомъ и Окуломъ. Але заѣздного дому вже не було; на єго мѣсци лежали згарища. Кудеяръ скрывъ ватагу въ лѣсѣ, а самъ поѣхавъ дорогою довѣдати ся, що се все значить. На дорозѣ стрѣтивъ ся зъ однымъ зô службы, а той єму розповѣвъ таке: бѣлевскій намѣстникъ выславъ военныхъ

людей, а староста скликавъ нагôнку на опришкôвъ, що розсѣлись въ лѣсѣ пôдъ мѣстомъ. Войско и нагôнка пôдступили до засѣка и була бôйка, але опришкôвъ не могли добути, а заѣздный дôмъ спалили за се, що господарь єго бувъ въ змовѣ зъ опришками; господаря зъ жѣнкою привезли до Бѣлева и тамъ повѣсили, а опришки побоюючись, щобы не выслано на нихъ бôльшои силы, покинули засѣкъ и втекли до литовскои границѣ. Кудеяръ зайшовъ въ те мѣсце, де закопавъ ханьскѝ дарунки, вынявъ трохи грошей и дорогоцѣнностей, лишаючи решту на запасъ, и вернувъ ся до своихъ.

Окулъ и Урманъ пôйшли на литовску границю, — сказавъ — тожь треба намъ ихъ доганяти.

Ватага рушила на захôдъ до Жиздры. Зачались дощѣ. Опришки дôйшли до рѣки Жиздры, вôйшли до села и розмѣстились по курныхъ хатахъ. Мужики не смѣли имъ противити ся. Тамъ опришки довѣдали ся, що Окулъ и Урманъ були въ тôмъ селѣ та пôшли на право черезъ лѣсъ. Пôдъюджуванѝ Кузьмою Сѣрымъ опришки зачали негодувати на Кудеяра.

— И де-жь то твôй Окулъ зъ Урманомъ? Ты насъ дуришь. Чого тутъ насъ завѣвъ? — роздавались крики.

— Вамъ — сказавъ Кудеяръ — не можна було лишати ся пôдъ Калугою, бо коли бы були ще одинъ день затримали ся, то вже прийшло тамъ царске войско. Пôдъ Бѣлевомъ рôвножь годѣ було, коли вже Окулъ и Урманъ уважали потрѣбнымъ, зъ вôдси забирати ся. Они пôшли сюды на право черезъ лѣсъ и мы пôдемо за ними.

Опришки успокоили ся, але Кузьма Сѣрый не перестававъ шкодити Кудеярови. Кудеяръ не велѣвъ нѣчого брати насильно у мужикôвъ, а Кузьма, противъ єго наказу, пôдмавлявъ грабити мужикôвъ, и мужики,

покинувши хаты, повтѣкали до лѣса. Тогдѣ у ватазѣ зачала ся сварка. Тѣ, що повинувались Кудеярови, напали на тыхъ, що слухали Сѣрого — зачалась бійка. Партія Кудеяра показала ся сильнѣйшою. Сѣрый пôддавъ ся. Кудеяръ скликавъ громаду и зажадавъ, щобы змѣнили атамана. Опришки послухали и выбрали атаманомъ Антипку Товченого, бѣглого стрѣлця, крѣпкого чорнявого паробка, що силою уступавъ ино одному Кудеярови. По усмиреню сварки, опришки пôшли долѣ рѣкою Жиздрою и наразъ въ половинѣ дороги побачили велику товпу людей, кôнныхъ и пѣшихъ, якъ переправляли ся въ брôдъ черезъ Жиздру.

— Се царске войско! Царска рать! — закричали. — Що намъ робити? Они насъ побачили. У нихъ рушницѣ! Мы пропали!

— Такъ, вôдозвавъ ся Сѣрый — коли бы вы були мене слухали, то не прийшло бы до того! Завѣвъ насъ проклятый зайда, чортъ єго знає, що вôнъ за одинъ... може навмысно туды запровадивъ. До лѣса, чимъ скорше до лѣса!

Кудеяръ, почувши се, кинувъ ся просто до товпы, що ще не перейшла Жиздру, и кричавъ до своихъ:

— Не лякайте ся, братя!

— Куды ты! — заревѣвъ Сѣрый, кинувши ся на него — хочешь втѣкати. Бийте єго, сякого-такого сына!

Сѣрый прицѣливъ ся въ Кудеяра зъ лука, але товаришѣ вырвали єму лукъ.

Кудеяръ пôдъѣхавъ близше до рѣки и наразъ утѣшеный завернувъ коня назадъ и кричавъ до своихъ:

— Се нашѣ, нашѣ! Тѣ, що мы ихъ выглядали! Окулъ зъ Урманомъ.

Кудеяръ станувъ напротивъ Урмана.

— Брате, товаришу, приятелю — кричавъ Кудеяръ — мы за вами ходимо, васъ глядаемо!

— Кудеяре, — крикнувъ Урманъ — ты нашь?

— Вашь, вашь, — говоривъ Кудеяръ — веду до васъ свою ватагу.

Оеь якъ! — смѣючи ся говоривъ Урманъ: — въ него вже и ватага.

Урманова ватага перейшла перша черезъ Жиздру. За нею йшовъ Окулъ зô своею. Урманъ крѣпко обнимавъ Кудеяра, а Окулъ, видячи, що Урманъ когось обнимае, кричавъ до него зъ рѣки: „кого се такъ?“ — Кудеяръ зъ нами, — кричавъ у вôдповѣдь Урманъ, — та ще й не самъ, а зъ ватагою. — „Єго одного за три ватаги выстане“ — сказавъ Окулъ и переправившись назадъ черезъ рѣку, скочивъ зъ коня и давай цѣлувати ся зъ Кудеяромъ. Розбишаки зъ шайки Окула и Урмана, що бачили Кудеяра перше, зъ цѣкавостію дивили ся на него и грôмко выражали свою радôсть.

— Якъ мы тобѣ пророкували — такъ и вийшло, — сказавъ Урманъ. — Отъ видко и придали ся мы тобѣ.

— А ты намъ ще бôльше — сказавъ Окулъ.

— А отъ нашь атаманъ, Антипъ Толченый — сказавъ Кудеяръ, — по братерски его! А отъ бувшій атаманъ, Кузьма Сѣрый.

Розбишаки, що вôдобрали вôдъ Сѣрого лукъ, держали его за руки и не давали втѣкати. Сѣрый, видячи, що попавъ ся самъ въ сѣти, заставленѝ на Кудеяра, впавъ на колѣна и кричавъ:

— Змилуй ся! Я виненъ! Не буду бôльше!

— Ты мене вбити хотѣвъ, — сказавъ Кудеяръ, — ты бунтъ у ватазѣ пôднимавъ. Нехай тебе судять всѣ и атаманъ.

— Порубати его, — кричали розбищаки.

— Нѣ, повѣсати! — говорили другѣ.

— На паль посадити! — кричали третѣ.

— Повѣсити, чи порубати, чи на паль посадити, все одна смерть, — говоривъ Товченый. -- Я думаю повѣсити его на тôмъ деревѣ.

Тогдѣ якась женщина зъ щайки, почувши голоснѣ крики, що жадали смерти Сѣрого, скрикнула перерazливо. Та въ слѣдъ за тымъ на неи накинувъ ся зъ лайкою твердый мужескій голосъ. То була жена одного зъ розбишакъ, котру мужь давно вже пôдозрѣвавъ въ любови до Сѣрого. Теперь она мимохôть передъ всѣми зрадила свое чувство. Мужь зганьбивъ еи; она затрѣвожена близькою карою любовника, плюнула мужеви въ лице и закричала: — кобы тебе, поганця, замѣсть Кузьмы на дерево! Мужь пхнувъ еи ножемъ въ серце. Збѣгли ся докола неи розбищаки... Однѣ буди за нимъ, другѣ противъ него. Убійця кричавъ, що вôнъ мужь и може довôльно розправляти ся зъ женою. Ему вôдповѣдали, що „хочь и мужь, а самовôльно не мôгъ вкорочувати вѣку женѣ, повиненъ бувъ пожалувати ся атаманови и всему товариству...“ Прийшовъ Кудеяръ, разомъ зъ Товченымъ, Окуломъ и Урманомъ, выслухавъ дѣло и сказавъ:

— Все зло вôдси, що бабъ возимо. Отъ оно й вôдовало ся. По моѣй гадцѣ, завинивъ мужь, тôлько не такъ, щобы его карати смертію, длятого, що жѣнка его розразнила и вôнъ убивъ еи въ западѣ. Покарайте палицями пôдъ тымъ деревомъ, на котрôмъ повѣсять Сѣрого.

— Справедливо, справедливо! — сказали атаманы.

Сѣрого пôдтягли на дуба, и коли вôнъ, высолопивши языкъ и страшно вытрѣщивши очи, руками и ногами

вôдбивавъ ся вôдъ смерти, що скоро поборола его, пô
нимъ дали ударôвъ двацять завзятому его соперников

Потôмъ Сѣрого зняли зъ дерева и вкинули въ о
ну яму зъ его улюбленою.

Окулъ зъ Урманомъ пояснили Кудеярови, що о
зъ своею ватагою, втѣкаючи передъ новою погонею, ро
пустили поголоску, буцѣмъ то они йдуть до литовск
границѣ, а на дѣлѣ задумали вернути ся зъ за Жиздр
и стати на другôмъ мѣсци, недалеко вôдъ Жиздры, в
лѣсѣ, посередъ ярôвъ, де е погожа жерельна вода, а з
ярôвъ выхôдъ на луги зъ гарными пасовисками.

— А мы, — говорили они, — таки мѣркуемо, що
бы чкурнути въ Литву, тôлько туды треба зъ грôшми
впередъ треба-бъ запасти́ ся.

— Нѣ, не про Литву намъ думати, — сказавъ Ку
деяръ, и подѣливъ ся зъ товаришами своими плянам
до скиненя зъ престола Ивана Василіевича и посадже
Володимира Андрѣевича; та при тôмъ трохи збрехавъ
вôнъ впевнювавъ ихъ, що самъ Володимиръ Андрѣевич
знае про той намѣръ а земскî бояре обѣцюють якъ ст
оголосити его царемъ, абы лишь удальцѣ скину
мучителя.

Окулъ и Урманъ зъ одушевленемъ слухали опо
дань Кудеяра.

— Намъ — сказавъ Окулъ — теперь все од
сли не довершимо такого великого дѣла и пропадемо,
бѣда не велика, — все пропадати колись прийде ся...
довершимо, звѣстно, всѣмъ буде добре.

— Що тутъ говорити о тôмъ, сли не дов
шимо, — сказавъ Кудеяръ; — належить доверши
скоро беремо ся.

Скликали раду. Кудеяръ заявивъ, що князь Во
димиръ Андрѣевичь взывае ихъ на службу и велить

роздати плату. Вôнъ тутъ-же давъ кождому по двайцять рублѣвъ. Розбишакамъ грошѣ сподобались. Якъ тî грошѣ такъ и ватага, зъ котрою явивъ ся Кудеяръ, були для шайокъ Окула и Урмана поражаючимъ доводомъ его силы и правды того, що вôнъ говорить. Удальцямъ пôдхлѣбила думка, що они теперь не розбишаки, а слуги князя, котрый буде царемъ. Они вôдъ разу выросли у власныхъ очахъ.

— Йдемъ за цѣлый свѣтъ христіяньскій, — говорили они.

— Теперь яло ся — сказавъ Кудеяръ — намъ гарно вооружитись, а то въ насъ майже нема огненного набою нѣ збруѣ. Я думаю, братцѣ, поѣхати самому въ Литву за оружемъ, а Урмана пôслати въ Болховъ. У мене е татарскî грошî; Урманъ ихъ тамъ вымѣняе на рускî; до Болхова Татаре приводять бранцѣвъ на выкупъ, тамъ татарскихъ грошей треба иногдѣ. А тамъ же, говорять, можна й оружя накупити.

— Можна, можна, — сказавъ Урманъ — я Болховъ знаю.

— А вамъ — сказавъ Кудеяръ — задержати ся на той часъ въ лѣсѣ, въ захистнôмъ мѣсци и дожидати мене.

Пôдъ проводомъ обзнакомленыхъ зъ мѣсцевостію розбишаки завернули въ лѣсъ и розтаборили ся мѣжь дебрами въ ярѣ. Они прорубали маленькî крутî стежины въ лѣсныхъ чагарахъ, такî, що ними проѣхати мôгъ лишь оденъ чоловѣкъ; стежины були прорубанî такъ, що всякій другій, не знаючи ихъ напряму, не мôгъ рушити ся ними. Тî стежины вели въ лугъ зъ дебрôвъ, де бувъ таборъ. Розбишаки водили туды коней на пашу. Крôмъ того въ лѣсѣ були поляны, де можна було знайти траву.

Урманъ выбравъ ся въ Болховъ, а Кудеяръ взявъ зъ собою братôвъ Юдинковыхъ, що знали дороги, и поѣхавъ у другу сторону, до литовскои границѣ.

Грошей, награбленыхъ въ Добрôмъ монастири, було такъ много, що выстало бы на вооружене два разы бôльшого вôйска, нѣжь було его въ Кудеяра.

Пробираючись въ сторону литовскои границѣ, Кудеяръ зъ Юдинковыми задержавъ ся въ однôмъ селѣ и ставъ селянина розпытувати про пограничнû дѣла. Вôнъ довѣдавъ ся, що царь, сильно боячи ся, щобы его бояре и радники не втѣкали въ Литву, казавъ розставити сторожѣ и ловити втѣкаючихъ, скоро покажуть ся. Але селянинъ, оповѣдаючи ту новину, тутъ-же засмѣявъ ся и сказавъ:

— Хиба дурень бувъ бы, хто-бъ имъ въ руки попавъ ся. Въ насъ тôлько грошѣ покажи, проведуть тебе и выведуть, хочь бы и зъ товаромъ.

На просьбу Кудеяра, пôдкрѣплену грôшми, господарь знайшовъ провôдника, грязного христіянина. Вôнъ щасливо провѣвъ его лѣсами за границю, а тамъ вже Кудеяръ, разомъ зъ Юдинковыми, ѣхавъ безпечно, вôдпочиваючи по корчмахъ, и такъ приѣхали они въ городъ Мстиславль. Тамошный воевода бувъ той самъ панъ, въ котрого жила дѣвчина, що очарувала Самсона Костомарова.

Кудеяръ заставъ тамъ свого спасителя Самсона, и се ему дуже стало въ пригодѣ. Безъ него воевода не дуже радо позволивъ ему накупити оружя зъ обавы, що оно купуе ся для царскихъ вôйскъ, котрû тымъ оружемъ воювати-муть противъ Литвы. Самсонко впевнивъ воеводу, що Кудеяръ, чоловѣкъ пôдъ опалою, ледви спасши ся вôдъ голодной смерти, на яку засудивъ его мучитель, купуе оруже не на що инше, якъ лишь на те,

щобы пôдняти бунтъ противъ царя Ивана и замѣсть него посадити на престолъ Володимира Андрѣевича. Воевода ненавидѣвъ московского царя и зъ особлившою запопадливостію старавъ ся надѣлити Кудеяра добрымъ оружемъ, при тôмъ по можности дешевымъ. Кудеяръ закупивъ великій запасъ оружя, пороху, олова, копій и кôсъ: останнѣ выдались ему потрѣбнѣ до кошеня травы на зиму. Лишало ся перевезти все за границю. Воевода поручивъ Кудеяра двомъ проворнымъ евреямъ. Кудеяръ купивъ двацять вючныхъ коней и зложивъ на нихъ свôй товаръ въ мѣхахъ зъ рогожѣ; на кождôмъ кони высѣло зъ обохъ бокôвъ по мѣшку, а на верхи привязувавъ ся ще мѣшокъ. Такимъ робомъ Кудеяръ зъ товаришами перебравъ ся черезъ лѣсы, минаючи оселѣ, и вкôнци зближивъ ся до того мѣсця, де покинувъ розбишацкій таборъ.

Мѣжь тымъ, въ часѣ его непритомности, лучила ся така пригода.

Оденъ зъ розбишакъ, приятель повѣшеного Кузьмы Сѣрого, втѣкъ зъ табору до Калуги и донѣсъ, де находить ся розбишацкій таборъ. Калужскій намѣстникъ заразъ позвавъ на раду старосту и оба рѣшили зôбрати зъ цѣлого округа людей на ловы розбишакъ та выслали письма въ Лихвинъ и Бѣлевъ, щобы й тамъ робили такъ само. Селянъ въ такихъ справахъ дуже було тяжко рушити, а особливо въ часъ жнива; при тôмъ они нерадо задирали ся зъ розбишаками, боячись, що, скоро роздратують ихъ, а не переловлять, то розбишаки будуть мстити ся. На той разъ старосты не зôбрали нѣкого: выбрали ся лишь вôйсковѣ люде, Калужане, та й то по бôльшôй части выслуженѣ вже, старѣ, бо молодѣ, сильнѣ, здоровѣ служили ще въ вôйску. Бѣлѣвцѣ и Лихвинцѣ не встигли зъ ними злучити ся. Калужане самѣ пô-

дôйшли до вказаного мѣсця. На ихъ бѣду намѣстникъ не выславъ зъ ними донощика, але вкинувъ его въ тюрму и взявъ на пытку, вôдъ котрои вôнъ и померъ; вояки лишь пôсля оповѣданя того донощика мали вôдшукувати мѣсце, де находила ся шайка. Они не знали крутыхъ стежокъ, котрыми удальцѣ выходили зô свого табору. Приѣхавши на мѣсце, де, пôсля ихъ обчисленя, повиненъ бы находити ся розбишацкій станъ, Калужане зсѣли зъ коней, входили въ лѣсъ, наслухували и почули за деревами тупôтъ кôньскихъ копытъ и гамôръ людскои мовы. Въѣхати въ лѣсъ выдалось неможливымъ; въ гущавинѣ лѣса они побачили дебры. Вояки лишили осѣдланй конѣ на дорозѣ, поручивши пильнувати ихъ своимъ слугамъ, а самй зъ оружемъ пôйшли пѣшки въ глубину лѣса. Тымчасомъ розбишаки черезъ своихъ розставленыхъ сторожѣвъ дôзнали ся про прихôдъ военныхъ людей, высланыхъ противъ нихъ, забрали на борзѣ свои пожитки, сѣли на конѣ и своими крутенькими стежинами, гусакомъ ѣдучи оденъ за другимъ, выѣхали на гостинець. Коли переслѣдуючй ихъ пѣшй вояки дôбрали ся до розбишацкого табору, тамъ вже не було нѣкого. Розбишаки напали на слугъ, оставленыхъ вояками на гостинци, вôдôбрали имъ конѣ, побили слугъ, коли тй почали кричати, пôйшли въ брôдъ черезъ Жиздру зъ забраными кôньми, потôмъ завернули въ лѣсъ и щезли зъ очей. Калужане, почувши крикъ слугъ, метнулись назадъ и знайшли тôлько трупы ихъ, а де дѣли ся розбишаки зъ кôньми — они не бачили. Дѣло скôнчило ся тымъ, що Калужане пôйшли домôвь пѣшки, а зустрѣвши ся зъ Бѣлѣвцями и Лихвинцями, розповѣли имъ, що розбишакъ вже нема. Тогдѣ Лихвинцѣ и Бѣлѣвцѣ, не знаючи, де глядати розбишакъ та й не сподѣваючись,

при своихъ слабыхъ силахъ, упорати ся зъ ними, пôйшли й собѣ-жь домôвь.

Розбишаки, уйшовши сѣмь верстъ, вôйшли въ село, набрали тамъ собѣ пашнѣ, заплатили якъ слѣдъ, але заказали спродавцямъ говорити про себе, грозячи въ противнôмъ случаю пустити село зъ дымомъ. Потôмъ удальцѣ пройшли ще девять верстъ и знайшли собѣ захистъ лѣпшій вôдъ попередного; то була лѣсна закутина; посередъ неи озеро; въ тôй закутинѣ розложились розбишаки таборомъ, и для выходу прорубали собѣ черезъ лѣсъ крутŷ стежки, якъ и въ попереднôмъ своѣмъ захистѣ, а въ деякихъ мѣсцяхъ, доступныхъ для проходу, умысне навалили дерева, щобы зробити мѣсця непрохôдными. Стаючи на новôй осели, они пôслали двохъ товаришѣвъ на попередне мѣсце сповѣстити Кудеяра и Урмана, скоро тŷ прибудуть.

Пôсланцѣ не застали нѣкого на мѣсци попередного табору и засѣли на своихъ стежинахъ, дожидаючи, коли будуть ѣхати Кудеяръ и Урманъ. Того-жь дня они почули кôньскій тупôтъ: зъявивъ ся на стежинѣ Урманъ, за нимъ, одинъ по другôмъ, рядъ незнакомыхъ ѣздцѣвъ, а за ними вючнŷ конѣ.

— Отъ вамъ, — сказавъ Урманъ, — новŷ гостѣ и товаришѣ, дорогŷ гостѣ зъ Дону прибули и насъ зовуть до себе.

– А нашŷ — сказали ѥму товаришѣ — выйшли вôдси тому, що була противъ насъ высылка, тôлько тôй высылцѣ не було щастя.

— Я догадавъ ся, — сказавъ Урманъ — по дорозѣ слѣды вашои роботы... орлы и круки вдячнŷ вамъ. Вôнъ натякавъ на трупы побитыхъ слугъ.

На другій день приѣхавъ Кудеяръ зъ своимъ закупномъ. Урманъ розповѣвъ ѥму, що въ Болховѣ бувъ

великій ярмарокъ, грошѣ вôнъ вымѣнявъ, накупивъ оружя, накупивъ тежь кожухôвъ за грошѣ, якû дали ему удальцѣ, припасаючи теплу одежу на зиму.

— А отъ, — говоривъ вôнъ, вказуючи на десятьохъ своихъ товаришѣвъ, зъ котрыми приѣхавъ, — то молодцѣ зъ Дону, приѣхали закупити оружя и коней для своеи ватаги и прикинулись боярскими дѣтьми; а я ихъ пôзнавъ заразъ, якого полету они птахи; они ѣхали зъ намѣромъ, щобъ зъ нами змовитись. Зôбралось, бачишь, чотири ватаги разомъ, чотири атаманы въ нихъ и стоять надъ Дономъ; и про насъ они почули, що тутъ ватаги ходять въ нашôмъ краю по лѣсахъ, такъ они й велѣли имъ розвѣдати ся про насъ и позвати насъ до себе, щобы мы за одно були зъ ними.

— А де вашъ таборъ? — спытавъ Кудеяръ.

— На Дону, — вôдповѣдали прихожѣ — недалеко вôдъ того мѣсця, де рѣка Быстра Сосна у Донъ вливае ся.

— А много васъ буде? — спытавъ Кудеяръ.

— Сотнѣ щось чотири, — сказали прихожû. — Мы ходили повысше — коло Венева до Рязаня, тôлько на насъ була облава: боярскû дѣти на коняхъ, а стрѣльцѣ пѣшû зъ огнемъ! У насъ оружя мало, мы и втѣкли дальше на Донъ.

Кудеяръ поѣхавъ зъ ними на нове мѣсце постою розбишацкого табору и роздавъ усѣмъ молодцямъ нове, куплене оружє. Лишивъ ся ще великій запасъ и Кудеяръ обѣцявъ роздати его тымъ, що стоять на Дону, коли прийде до нихъ на сходины. Молодцѣ дивували ся, якъ то все вдае ся Кудеярови, вважали его всемогучимъ знахоромъ и готовû були у всѣмъ повинувати ся.

— Мы за тебе майже задожили ся, — говорили

они ему — куды ты поведешь насъ, туды й пôйдемо, що звелишь, то и зробимо. Ты все знаешь; що скажешь, тому и стати ся.

— Осторонь вы, братцѣ, тутъ и помѣстили ся, та не довго тутъ вамъ гостювати, — сказавъ Кудеяръ, — треба буде рушити ся, пôйдемо на схôдъ до нашои братіи, що на Дону. Чули мы вôдъ тыхъ, що зъ Дону до насъ приѣхали, що Муравскимъ шляхомъ буде йти велика каравана зъ Москвы въ Крымъ и въ Цареградъ, якъ кажуть, а тамъ много везуть мѣхôвъ дорогихъ и збôжа и муки и всякого припасу. Мы розббемо еи и пôйдемо на Донъ, а потôмъ станемо разомъ зъ нашою братіею на Дону промышляти надъ нашимъ великимъ дѣломъ. А тутъ намъ лишати ся й зимувати не годить ся тому, що про насъ вже дôзнали ся и зроблять на насъ велику облаву, а насъ не дуже много, не вôдôбемось.

Нѣхто не ставъ и не смѣвъ перечити. Всѣ поклали свои пожитки въ мѣшки, що висѣли въ кождого за спиною по оба боки коня. Сѣделъ було мало, заступала ихъ пôдстелена одежа. За плечима въ молодцѣвъ були луки и колчаны, а зъ заду за мѣшками, на поперекъ коня, привязувалась рушниця. Лишне оружье и припасы везли на вючныхъ коняхъ. Розбишаки ѣхали помалу, пробираючись лѣсами, щобы ихъ не замѣтили; въ деякихъ мѣсцяхъ приходилось имъ прорубувати гущавину и засыпувати ровы, коли се выдалось легше нѣжь робити великû обходы. Они дôйшли до Оки и тамъ два дни зайняли ся рубанемъ лѣса; зрубанû, непоколотû и не зовсѣмъ обчѣмканû зъ гилякъ дерева, звязанû разомъ, послужили тратвами; они переправились черезъ Оку и пройшовши двацять верстъ наткнулись на табунъ коней и вôдбили его; въ той спосôбъ у нихъ було теперь много лишныхъ коней. Потôмъ атаманъ Товченый зô своею

ватагою вôддѣливъ ся и зробивъ нападъ на житло, вôдки пригнавъ коровъ, быкôвъ и овець для прожитку.

Розбишаки рушили на полудне, обминаючи заселенû мѣсцевости и опинились на Муравскôмъ шляху не дуже низше вôдъ того мѣсця, де потôмъ побудовано городъ Ливны. Ледви що они прийшли на Муравскій шляхъ и стали розкладатись таборомъ, якъ побачили товпу кôнныхъ ѣдучихъ до шляху: то були станичники, висланû зъ Рыльска для проведеня караваны черезъ степъ. Станичники, заглянувши кôнныхъ, а за ними стада, зъ разу думали, що то Татаре, та, приглянувшись, пôзнали, що то рускû и по всѣмъ признакамъ злодѣйскû люде. Станичникамъ выдало ся, що у злодѣѣвъ стрѣльного оружя нема, а въ нихъ самыхъ є, значить, они зô злодѣями дадуть собѣ раду, хочь бы злодѣѣвъ було и бôльше. Станичники кинулись на нихъ, але розбишаки хватили за свои рушницѣ, зложили ся и були готовû до выстрѣлу, саме тогдѣ, коли станичники що йно брали ся за рушницѣ. Станичники побачивши множество рушниць, вымѣреныхъ противъ себе, звернули ся назадъ и пôйшли геть.

— То плохе дѣло, коли мы дамо имъ втекти: — сказавъ Кудеяръ — они дадуть про насъ вѣсть и противъ насъ вышлють бôльше людей. На конѣ, братцѣ, а въ кого конѣ потомленû, кидай ихъ и сѣдай на молодыхъ зъ табуна, скачи за ними.

Розбишаки стали зôскакувати зô своихъ коней и хапати запасныхъ, зъ табуна, сѣдали на нихъ; але непривченû конѣ носили ихъ боками. Станичники, побачивши се, думали, що ихъ не настигнуть, та обманулись: Кудеяръ летѣвъ прямо на нихъ, заохочуючи своимъ прикладомъ удальцѣвъ.

Станичники задержали ся и нацѣлились.

— Бити ся чи мирити ся? — кричавъ Кудеяръ.

— Мирити ся, — сказавъ станичный голова, — атже-жь вы хрещенѣ люде не Татаре.

— За чимъ вы тутъ? — спытавъ Кудеяръ.

— Караваны пильнувати.

— А вы за чимъ? — спытавъ и собѣ-жь голова.

— А мы — сказавъ Кудеяръ — каравану розбивати. — Царя-мучителя посолъ ѣхати-ме, мы въ него касу вôзьмемо. Мы задумали царя-мучителя скинути за его кровопійство надъ христіянами, а на престолъ россійского царства посадити хочемо князя Володимира Андрѣевича. Земскѣ бояре за нами. Приставайте до насъ. Насъ много. Хто теперь пристане и поможе нашому цареви сѣсти на престолѣ, тѣ въ него першѣ люде будуть. Нашь царь не казавъ нѣкого силувати: хочете зъ нами йти — буде вамъ добре, а не хочете — судья вамъ Богъ!

— Що-жь? то добре дѣло, — вымовивъ хтось зô станичникôвъ. — Давно-бъ пора. Що, братцѣ, пристанемо, чи якъ?

— Та коли земскѣ бояре за ними, то пристанемо, — сказавъ другій.

— Пристанемо, пристанемо, — понесли ся голосы. Царь вельми лютый ставъ! Другій буде милостивѣйшій! А насъ надгородить!

— Надгородить, надгородить! — говоривъ Кудеяръ. — Я по его приказу заразъ всѣмъ плату грôшми роздамь, а каравана наша буде. Нашь царь намъ еи даровуе.

— Добре, добре! — кричали станичники.

— Що вы, — собаки, — закричавъ голова, — въ петлю вамъ захотѣло ся, чи що! Вы имъ, дурнѣ, вѣрите. Они все то скоили самѣ. Князь Володимиръ Андрѣевичь нѣ духомъ, нѣ слухомъ про те не вѣдае, и васъ,

собакъ, повѣсити прикаже за те, що вы его царемъ робите! Мы знаемо одного царя, Ивана Василіевича, нашого и его повелителя. Князь Володимиръ Андрѣевичъ его рабъ и ему вѣрный.

— Правда, правда! — закричали другî станичники. — То злодѣйскî штуки; не слухайте ихъ, братцѣ, бѣда буде.

— Будьте вѣрнî мучителеви, коли хочете, — сказавъ Кудеяръ, — мы васъ не силуемо, а хто хоче зъ нами стати за князя Володимира и за всю святорускую землю, той до насъ переходи.

Сорокъ мужа перейшло до розбишакъ.

— Будьте вы проклятî, — кричавъ голова, трусы, псы смердячî! зрадники! Бути вамъ всѣмъ на пали!

— Не ганьбы, голово, — сказавъ Кудеяръ — не хочешь рускôй земли служити, — Богъ тебе розсудить и осудить. Мы тебе не силуемо. Зложѣть оруже, зсядьте зъ коней и йдѣть собѣ, куды знаете.

— Щобъ мы оруже свое складали? Що, мы зрадники такî якъ ты? — сказавъ голова.

— Братцѣ, стрѣляйте въ нихъ! — закричавъ Кудеяръ.

Розбишаки выстрѣлили и убили пять людей. Станичники выстрѣлили и убили шѣстьохъ розбишакъ; куля скалѣчила ухо Кудеярови; кровь полилась; розбишаки олютили ся, кинули ся на станичникôвъ, бились и копями, и шаблями, и рушницями... пôдъ Кудеяромъ убили коня, а станичникъ ударивъ его по головѣ такъ, що й вôнъ ставъ непритомный. Розбишаки, що остали ся по заду, пôйшли въ бôй, окружили станичникôвъ и всѣхъ до одного перебили, але стратили досыть своихъ.

Кудеяръ пôднявъ ся; до его раны приложили пороху зъ землею, обвязали полотенцемъ. Оглянувшись,

вôнъ побачивъ звышь десятки убитыхъ розбишакъ и стôлько-жь раненыхъ. Тŷ, що були раненŷ тяжкô, просили собѣ смерти. Кудеяръ казавъ поперерѣзувати имъ горла, щобы не мучились, а инишимъ велѣвъ позавязувати раны полотенцями.

По тôй бôйцѣ Кудеяръ заснувъ такимъ лицарскимъ сномъ, що проснувъ ся ажь на другій день. Єму полегшало, але бôль головы довго мучивъ єго пôсля одержаного удару.

Каравана, котрой дожидавъ Кудеяръ була дуже важна. Вслѣдъ за посломъ, що приѣхавъ до Москвы зъ Крыму, разомъ зъ Кудеяромъ, прибувъ вôдъ хана до царя гонець зъ тайною звѣсткою, що турецкій царь невôдмѣнно хоче зъ весною йти на Астраханъ, та що ханъ мимохôть буде зобовязаный пристати до него. Теперь ханъ всѣми силами вôдраджуе се турецкому цареви, а коли не вôдрадить, то зъ братерскои любови до московского царя буде умысне робити такъ, щобы Турки Астрахану не завоювали; за таку дружбу ханъ жадавъ вôдъ московского царя такихъ дорогихъ гостинцѣвъ, якихъ ще царь Иванъ ему не дававъ. Пôсля одержаня тыхъ вѣстей московскій царь вôдправлявъ зъ караваною въ Крымъ свого гонця зъ множествомъ мѣхôвъ и зъ великою силою гроша. Въ караванѣ було много купцѣвъ Вôрменъ; крôмъ мѣхôвъ и воску, вывоженого зъ московскои землѣ, они везли значну скôлькôсть збôжа и муки. Въ московскôмъ царствѣ бувъ того року врожай, але пôдъ конець лѣта стали появляти ся хмары пôльныхъ мышей, що нищили хлѣбъ въ копахъ и стиртахъ. Вѣсть про ту бѣду выкликала всюды страхъ; хлѣбъ подорожѣвъ. Однакъ въ магазинахъ и комôрахъ торговцѣвъ було ще доволѣ запасôвъ; въ подôбныхъ случаяхъ такŷ люде, замѣчаючи пôдвысшене цѣны, звычайно при-

ховують хлѣбъ, щобы продати его тогдѣ, коли вôнъ досяхне найбôльшои цѣны. За Ивана Василіевича купцѣ бояли ся, щобы царь не велѣвъ забрати вôдъ нихъ хлѣбъ рады людскои нужды або и въ тôй цѣли, щобы самому продавати его зъ зыскомъ; они продавали свôй хлѣбъ за границю. Тымъ робомъ каравана, що йшла пôдъ той часъ, була незвычайно богата.

Для безпечности тои караваны въ степу приказано було провожати еи тромъ станицямъ: перша йшла за нею зъ Новосиля, друга и трета мали зустрѣти еи коло Быстрои Сосны, прибувши зъ Рыльска и зъ Путивля.

Мы бачили, якъ невдачно сповнили Рыльчане свôй обовязокъ.

Пôсля вказôвокъ пôддавшихъ ся Рыльчанъ, Кудеяръ велѣвъ пôдôйти близше до урочища Ливны, де бувъ перехôдъ черезъ Быстру Сосну и де вже заводила ся оселя. Пôдходячи до того мѣсця, опришки побачили товпу людей, що сидѣли спокôйно коло ватры. Ихъ конѣ попутанû пасли ся.

Кудеяръ догадавъ ся, що то Путивляне, приказавъ однôй части своеи ватаги зайти по за плечѣ сидячихъ и стати за лѣсомъ, щобы на даный знакъ выскочити зъ своеи засѣдки и стрѣляти въ Путивлянъ, а самъ зъ кôнными ѣхавъ прямо на нихъ; у розбишакъ рушницѣ були наготовленû зъ тлѣючими ґнотами, котрû треба було лишь при помочи пружинки нахилити до пороху, щобы выстрѣлити. Путивляне дивили ся на ѣздцѣвъ, що зближали ся до нихъ, та думали, що то Рыльчане; они впевнили ся въ тôмъ тымъ бôльше, коли справдѣ пôзнали зъ лиця кôлькохъ Рыльчанъ зъ пôддавшихъ розбишакамъ и тому пôдпустили ихъ до себе, не заряджуючи нѣякихъ средствъ осторожности.

— Боже помагай вамъ, братя Путивляне, — сказавъ

Кудеяръ — вы прийшли караваны зберѣгати, а мы прийшли ѳи розбивати. Знайте, братцѣ, щó мы за люде. Мы всѣ пôдъ опалою. Царь-мучитель насъ зъ домôвъ своихъ выгнавъ, рôдню нашу замучивъ... царь-мучитель много крови неповинной проливъ... Мы задумали, ради всего христіяньства и всеи святорускои землѣ, скинути ѳго зъ престола, а посадили на престолъ россійского царства князя Володимира Андрѣѳвича. Зъ нами разомъ земскѝ бояре. Мы теперь прийшли сюды за тымъ, щобы каравану розбити, вôдъ гонця царского касу вôдôбрати, щобы було чимъ войско князя Володимира Андрѣѳвича удержати. Хочете зъ нами разомъ? Мы вамъ заразъ дамо плату вôдъ князя Володимира: я вôдъ него присланый чоловѣкъ. И каравану собѣ заберемо. А якъ Богъ позволить князеви Володимирови сѣсти на престолъ, то вôнъ дуже васъ надгородить.

Станичный голова Игорь Шашковъ давъ Кудеярови таку вôдповѣдь:

По твоѣй мовѣ бачу, що ты не зъ Москвы родомъ чоловѣкъ. Богъ тебе знаѳ, хто ты такій, тôлько я по души тобѣ скажу: для насъ що пôпъ то батько: чи на престолѣ буде сидѣти Иванъ чи Володимиръ, то мы ѳму холопы. Коли-бъ у твого князя Володимира Андрѣѳвича була сила велика, тогдѣ инше дѣло, инша мова була бы... А то въ него силы нема; доси мы нѣчого такого не чували. Опальнымъ людямъ мало щó зъ серця скаже ся. Якъ йти противъ царя Ивана, скоро за нимъ цѣлый рускій народъ. Насъ побють и вôдведуть до царя Ивана, а якій вôнъ у гнѣвѣ, всѣмъ то вѣдомо. Въ царя Ивана вояковъ бôльше нѣжь въ тебе.

— Въ царя Ивана — сказавъ Кудеяръ — вояки вôдправленѝ въ Нѣмеччину, а самъ вôнъ лишивъ ся зъ немногими людьми. Вымѣркуѳмо часъ вôдповѣдный, на-

падемо на него, скинемо, а царемъ буде Володимиръ Андрѣєвичь.

— Въ царя два сыны, — сказавъ Шашковъ. — Сли-бъ вамъ и успѣхъ бувъ, скинули-бъ вы царя Ивана, то не Володимира Андрѣєвича, а царевича Ивана, старшого царского сына, земля поставить царемъ.

— Вôнъ такій самъ мучитель буде, якъ и отецъ: земля поставить царемъ Володимира. На тôмъ въ насъ згода стала зъ земскими боярами.

— Вôдъ земскихъ бояръ — сказавъ Шашковъ — мы того не чували, а коли-бъ и земскѝ бояре намъ то сказали, то ще треба бы подумати. Нѣ, мы зъ вами не йдемо и до вашихъ намѣрôвъ не пристаємо.

— То що-жь, сказавъ Кудеяръ, — хочете зъ нами бити ся?

— Хочь-бы й бити ся, коли хочешь, — сказавъ Шашковъ.

— Бити ся, бити ся! — закричали Путивляне, хопивши за рушницѣ, але зъ лѣса выскочили опришки, выстрѣлили и за однымъ разомъ положили пять мужа.

Зъ свого боку розбишаки стали стрѣляти въ Путивлянъ и такожь ранили кôлькохъ людей.

— Стôйте, — закричавъ Шашковъ — перестаньте стрѣляти; мы пристаємо до князя Володимира Андрѣєвича.

— Пристаєте? — сказавъ Кудеяръ. - Пристаєте зъ конечности, коли побачили, що въ насъ є сила.

— Такъ, тому й пристаємо, — сказавъ Шашковъ. — Я тобѣ перше сказавъ, що коли-бъ у князя Володимира сила була значно бôльша, то друге дѣло було бы... Самъ скажи, ты чоловѣкъ розумный: чи можна такъ всему повѣрити, що хто скаже? Я зъ рязаньскихъ: царь Иванъ забравъ у мене добра, щó були мои зъ дѣда-

прадѣда и взявъ добра въ оприччину, а мене перенѣсъ въ Путивль. Я самъ скривдженый, а ты говоришь: зъ конечности приставъ? Не хотѣвъ приставати тому, що не повѣривъ тобѣ, а теперь вѣрю, коли бачу, що въ тебе сила є.

Кудеяръ роздавъ часть платы пôддавшимъ ся Путивлянамъ и обѣцявъ решту выплатити пôсля ограбленя караваны.

Шашковъ сказавъ:

— Будуть Новосильчане за караваною йти; чи не выславъ бы ты мене напередъ, я бы почавъ намавляти ихъ, щобы пристали до Володимира Андрѣевича; не було-бъ даремного проливу крови, якъ мѣжь нами лучило ся.

— Нѣ, — сказавъ Кудеяръ — такъ за свѣжа тобѣ довѣряти ще трудно. Мы засядемось въ корчахъ и нападемо на Новосильчанъ зъ заду, перепустивши ихъ за караваною. Пристануть до князя Володимира — добре, а не пристануть — бити ся зъ ними будемо.

На нôчь опришки розложили ся коло самого шляху. Шашковъ призвавъ до себе товпу Путивлянъ и сказавъ:

— Коли засне та зволочь, сѣдайте мерщѣй на конѣ и разомъ зô мною втѣкайте. Треба дати знати въ рôзнî городы, въ Путивль, въ Рыльскъ, въ Болхôвъ... Дѣло не пусте, на царя-повелителя йдуть вôйною, другого царя ставити хотять! Коли мы встигнемо переловити ихъ, буде намъ вôдъ теперѣшного царя нагорода велика и певнѣйша нѣжь вôдъ того, котрый ще не царювавъ.

По неволи Путивляне згодили ся зъ нимъ. Деякî заразъ повѣдомили про той намѣръ Кудеяра.

Кудеяръ сказавъ се Окулу, Урману, Толченому, велѣвъ имъ удавати спячихъ и бути все на поготôвли.

*

О пôвночи Шашковъ, думаючи, що всѣ сплять, зôрвавъ ся, сѣвъ на коня, Путивляне, що лежали коло него, скочили за нимъ на конѣ, помчали ся въ поле, та наразъ по-за ними розлягъ ся оглушаючій крикъ — громада розбишакъ була вже на коняхъ и гнала ся за Путивлянами. Кудеяръ летѣвъ по-переду, настигъ Шашкова, хвативъ єго за рамя и зваливъ зъ коня.

— Вяжѣть єго, — кричавъ вôнъ.

Путивляне втѣкали; розбôйники доганяли ихъ и били; кôлькохъ полягло на мѣсци, кôлькохъ зловлено живцемъ, кôлькомъ удало ся втекти дальше, але на приказъ Кудеяра опришки пôгнали ся за ними и били ихъ.

Кудеяръ притащивъ звязаного Шашкова въ таборъ. Раннымъ ранкомъ зôбрала ся громада. Кудеяръ заявивъ, що Шашковъ за свою зраду гôдный того, щобъ єго живцемъ спалити на огни.

— Судъ справедливый! — закричали всѣ.

Розложили огонь и положили на него Шашкова.

— Умру за великого царя, — кричавъ вôнъ — умру за правду! Богъ милосердный прийме мою душу, а васъ, злодѣѣвъ, покарає.

Спôйманымъ Путивлянамъ вôдрубали головы.

Въ годину пôсля тои розправы розбишаки побачили йдучу каравану и станицю Новосильчанъ, що проводила єи зъ заду. Каравана складала ся зъ множества вючныхъ коней и колесниць, до котрыхъ були поприв'язуванî за шиі полоненî Нѣмцѣ и Чухны, такъ само якъ въ тôй караванѣ, яку Кудеяръ зустрѣвъ, вертаючи зъ Крыму.

Розбишаки подѣлили ся на двѣ половины: одна ѣхала верхомъ просто на стрѣчу караванѣ, друга скрыла ся въ кущахъ, намѣряючи кинути ся на Новосильчанъ

зъ заду. Новосильчане, видячи ѣдучихъ прямо до нихъ ѣздцѣвъ, думали, що то Путивляне и Рыльчане.

Каравана минула ѣздцѣвъ. Розбишаки перепустили ѥи и стали лицемъ въ лице передъ Новосильчанами. Изъ-за кущѣвъ выскочили удальцѣ: и кôннû и пѣшû нацѣлили ся въ Новосильчанъ.

Новосильчане перепудили ся такого несподѣваного.

— Бити ся чи мирити ся? — кричавъ Кудеяръ.

— За що бити ся, зъ кимъ? — пытали Новосильчане.

— Сли хочете мирити ся, — сказавъ Кудеяръ — приставайте на службу князя Володимира Андрѣѥвича; мы йдемо противъ мучителя христіяньского, кровопійцѣ Ивана, що въ Александрôвскôй слободѣ; хочемо ѥго скинути, а на царскій престолъ посадимо Володимира Андрѣѥвича. Йдѣть до него на службу: отъ вамъ грôшми плата и каравану розôбѥмо.

— Мы вѣрою-правдою присягали служити цареви Иванови Василіѥвичеви, всеи Руси самодержцеви, а князеви Володимирови не присягали и присягати не хочемо — сказавъ станичный голова.

— То вы бити ся хочете! — сказавъ Кудеяръ. — Братя, стрѣляйте въ нихъ.

— Погодѣть, — сказавъ голова, оглянувшись и побачивши, що станиця ѥго зô всѣхъ сторôнъ окружена, — дайте подумати.

— Думайте, та не довго, — сказавъ Кудеяръ, — а на насъ рушниць не пôднимайте! Отъ вамъ наше слово. Хочете бити ся, то мы васъ вôзьмемо въ два огнѣ, насъ три разы бôльше нѣжь васъ... Мы васъ всѣхъ перебѥмо. А хочете мирити ся, то або до насъ переходѣть и вступайте на службу князя Володимира Андрѣѥвича, або, коли не хочете ѥму служити, покидайте оруже и

конѣ — нашь панъ, князь Володимиръ Андрѣевичь — вамъ жите дарує.

— Дайте подумати, — сказали Новосильчане.

— Думайте, думайте, та, кажу вамъ, не довго, — сказавъ Кудеяръ.

— Насъ менше нѣжь ихъ, — сказавъ голова станичникамъ своимъ, — покиньмо имъ оруже и конѣ; мы скажемо, що не могли противъ бôльшои силы. Все одно, коли станемо имъ противити ся, они перебють насъ, а царь-самодержець може бути й помилує насъ за те, що мы все таки не зрадили єго. Чи такъ?

— Такъ, такъ! — говорили станичники.

Голова звернувъ ся до Кудеяра и сказавъ:

— Мы покидаємо оруже и конѣ. Ваше слово тверде: вôдпустѣть насъ домôвь.

— Кидайте оруже, — сказавъ Кудеяръ, — мы васъ убивати не будемо.

Новосильчане почали зсѣдати зъ коней и кидати оруже. Але два, перешепнувши ся зъ сôбою, сказали:

— Мы пристаємо на службу князя Володимира Андрѣевича.

— То пôдъѣздѣть сюды, до нашихъ, — сказавъ Кудеяръ. — Хто перейде на службу Володимира Андрѣевича, той не злази зъ коня, а завертай на лѣво, до насъ!

За двома пôйшло ще вôсѣмь мужа. Останнѣ покидали оруже.

— Заберѣть рушницѣ ихъ — сказавъ Кудеяръ розбôйникамъ — и стережѣть ихъ. Они въ полонъ здали ся.

— Вôдпусти-жь насъ! — сказавъ голова.

— Впередъ каравану розберемо, — вôдповѣвъ Кудеяръ.

-- Вôнъ пôдôйшовъ до царского гонця, котрого розбишаки вспѣли вже и звязати.

— Давай грамоту, — сказавъ Кудеяръ.

— Гонець подавъ.

— Читай, та не бреши, — сказавъ Кудеяръ.

Гонець прочитавъ. Въ грамотѣ московскій царь впевнювавъ Девлетъ-Ґірея въ дружбѣ, звѣщавъ, що посылае значнû подарунки. Царь просивъ прислати двохъ полоненыхъ черкаскихъ князѣвъ, сынôвъ Мамстрюка, обѣцявъ за те вôдпустити бувшихъ въ полонѣ Татаръ и кôлькохъ людей вôдпускавъ. Вкôнци було сказано: „а що твôй посолъ говоривъ про Кудеяра, щобы его вôдпустити до тебе, и Кудеяра не стало, а мы бы до тебе, брата нашого, его вôдпустили, коли-бъ вôнъ бувъ живый.“

— Бреше мучитель! — сказавъ Кудеяръ. — Я живый, и поѣхавъ бы до свѣтлѣйшого хана, але хоче ся вôдôмстити злодюзѣ свому и спасти всю землю руску передъ мучителемъ.

Въ тôй хвили знакомый голосъ назвавъ по татарски Кудеяра.

Кудеяръ пôзнавъ одного зъ приѣздившихъ зъ посломъ хана Татаръ.

— Де Ямболдуй-мурза? — спытавъ вôнъ Татарина.

— Задержавъ царь Иванъ.

— Братя, — сказавъ Кудеяръ своимъ, — вôдпустѣмъ всѣхъ Татаръ. Девлетъ-Ґірей нашъ другъ. Ну, Иванôвъ гонче, е въ тебе ще грамоты?

— Є.

— До кого? Се до кого? — спытавъ Кудеяръ, вказуючи на грамоту, взяту вôдъ гонця.

— До явлашского бея.

— Читай.

Гонець почавъ читати. Кудеяръ по его фізіоґноміи догадавъ ся, що вôнъ читае не те, щó въ нѣй написано. Вôнъ вырвавъ грамоту зъ рукъ гонця и спытавъ, звертаючись до своеи ватаги:

— Є хто письменный?

Знайшовъ ся оденъ зъ передавшихъ ся Новосильчанъ, бувшій пôддячій. Вôнъ прочитавъ грамоту, въ котрôй царь Иванъ, мастячи явлашского бея, робивъ натяки на можливôсть одержаня ханьскои гôдности. Кудеяръ передавъ змѣстъ грамоты Татарину, що назвавъ себе крымскимъ гонцемъ, и вôддаючи ему грамоту, сказавъ:

— Вôзьми ту грамоту й вôддай свѣтлѣйшому ханови. Нехай бачить, яка московска дружба.

— Кудеяре, — сказавъ крымскій гонець — Ивановû гостинцѣ вôддай намъ. То ханьске добро.

— Друже мôй, — сказавъ Кудеяръ — оно не дôйшло до рукъ ханьского величества и посылало ся не зъ чистымъ серцемъ, якъ самъ видишь. Мы йдемо вôйною на нашого ворога и лиходѣя; вôнъ и ханови ворогъ и лиходѣй. Треба вôйску одежѣ и платы. Коли мы скинемо Ивана и посадимо на царскôмъ престолѣ иншого царя, князя Володимира Андрѣевича, тогдѣ, будучи въ него першими людьми, вôддячимось ханови въ десятеро. А теперь, коли все то выпустити зъ нашихъ рукъ, то нѣчимъ було-бъ и вôйско удержати и дѣло наше не пôйшло-бъ въ ладъ. Ханъ мудрый и милостивый, самъ розважить, що инакше годѣ. Для его милости буде лучше, якъ мы скинемо его недруга.

— А купцѣ, — сказавъ гонець — они грошѣ платили за товары.

— Менѣ ихъ жаль, — сказавъ Кудеяръ — та що-жь робити? Намъ хлѣба треба и на вôйско одежѣ.

Не голодомъ же мерти й нашимъ и не зъ холоду каченѣти! Прийде пора, стане царемъ князь Володимиръ, за всѣ убутки заплатить, тому що въ нихъ взятый товаръ на его потребу въ крайнôй нуждѣ.

— А людей? Они купленû.

— Рускû є мѣжь ними? — спытавъ Кудеяръ.

— Нѣ, — вôдповѣли ему: — все полонъ зъ нѣмецкои вôйны.

— Берѣть ихъ! — сказавъ Кудеяръ: намъ ихъ не треба! Отъ вамъ ще Новосильчане, щô васъ провожали. Ведѣть ихъ въ неволю.

Татары кинули ся вязати Новосильчанъ. Пôднявъ ся зойкъ, плачѣ, крики.

Кудеяръ взявъ вôдъ московского гонця грошеву касу и приказавъ его самого зрубати; потôмъ велѣвъ вôдвязати колесницѣ и забрати вючнû конѣ зъ товарами, а все, що було власностію Татаръ, вôддавъ имъ. Вкôнци, сказавши ханьскому гонцеви, що пôсля посадженя князя Володимира на простолѣ дасть ханови доказъ своеи любови и щирости, вôдпустивъ Татаръ зъ невôльниками.

Розбôйники, зъ набутыми возами, вючными кôньми и стадами, рушили на право вôдъ муравского шляху, правымъ берегомъ Быстрои Сосны. Показало ся, що въ тôмъ часѣ на берегахъ тои рѣки не було вже безлюдно. Мѣсцями стояли оселѣ; утѣкачѣ, що глядали собѣ свободы вôдъ всякихъ тягарѣвъ, поселювали ся тамъ; були тутъ и боярскû дѣти, що втекли зô своими людьми. Сѣльця були окруженû ровами и частоколами. Розбишаки не нападали на нихъ; они йшли краемъ лѣсôвъ, иногдѣ проходили й лѣсы. Такъ минали они Єлець, стараючись не показувати ся Єльчанамъ и для того въ тôмъ мѣсци особливо мусѣли держати ся въ лѣсѣ.

Коли вже недалеко бувъ Донъ, Кудеяръ ставъ дѣлити вôдбиту каравану. Всю царску грошеву касу и грошѣ, забранѣ вôдъ купцѣвъ, вôнъ не пустивъ на подѣлъ, заявивъ, що се каса князя Володимира и пôйде на плату его воякамъ. Щобы всѣмъ було по рôвнѣ, Кудеяръ назначивъ по выбору цѣнителѣвъ, котрѣ цѣнували мѣхи, одежѣ и другѣ товары, зъ вынимкомъ хлѣба; кождый мôгъ брати собѣ, що хотѣвъ, доплачуючи грôшми, сли бравъ бôльше нѣжь выпадало на его пайку пôсля оцѣнки. Конѣ були тежь роздѣленѣ, але лишнѣ оставлено въ запасѣ для тыхъ, що були на Дону. Худобы и хлѣба не дѣлили; Кудеяръ назначивъ куховарôвъ, котрѣ мали обовязокъ варити ѣсти розбôйникамъ по вôддѣламъ: на кождый вôддѣлъ зъ трицяти людей назначувавъ ся куховаръ. Для пильнованя худобы назначено скотарѣвъ. Установивши правила господарки, Кудеяръ привѣвъ свою ватагу на Донъ, де сполучивъ ся зъ другою, ще численнѣйшою ватагою.

II.

Зимоване.

Донька ватага зъ радостію привитала новыхъ товаришѣвъ, они були ѣй дорогѣ, тому що привезли зъ собою оруже, запасъ ѣды, коней. Всѣ проникали ся поважанемъ для Кудеяра, про котрого прибувшѣ товаришѣ розповѣдали дивнѣ рѣчи; всѣ прирекли слухати Кудеяра, особливо, коли вôнъ всѣмъ имъ роздавъ плату

и зъобовязавъ ихъ уважати ся вояками князя Володимира. Однакъ Доньскѣ дивили ся зъ завистію на прибувшихъ, тому що тѣ були богатшѣ и носилѝ шубы, пôдчасъ якъ Доньскѣ мусѣли вдоволяти ся кожухами.

— Вы перше каравану розбийте, якъ мы, — говорили Доньскимъ прибувшѣ: — коли въ насъ що є, то дôсталось не даромъ.

Кудеяръ зайнявъ ся урядженємъ захистôвъ на зиму и велѣвъ робити землянки въ горѣ, надъ Дономъ. Для худобы и коней пороблено деревлянѣ оборы. Поки не впавъ снѣгъ, худоба и конѣ були на пасовискахъ; а на зиму у Доньскихъ ранше постарано о запасъ кôлькохъ стогôвъ сѣна. Збôжа на хлѣбъ и вôвса було доволѣ награблено въ каравanѣ. Не маючи жоренъ, товкли зерно въ деревляныхъ ступахъ, якихъ кôлька спорудили Доньскѣ.

Люде, що складали ся на доньску ватагу, переважно були холопы опальныхъ бояръ и ихъ селяне; дальше вояки, що втѣкли и позбули ся дôбръ, а до нихъ прилучали ся ще звычайнѣ бродяги, котрымъ вôдъ молодыхъ лѣтъ було противне всяке порядне, законне дѣло, остогидло жити посередъ свѣта и звязувати ся его обовязками. То були любителѣ простора, вольности и такъ званого злодѣйства, то есть все того, що осуджує ся и переслѣдує ся закономъ: проступокъ и злочинъ стали, такъ сказати, ихъ природою. Люде боярскѣ, що наповнювали двôрцѣ бояръ и знатныхъ людей, и селяне, помимо очевидної подôбности рôзнили ся помѣжь собою звычаями. Першѣ, холопы, становили таку клясу, котрôй выдавалось конечнымъ, завсѣгды служити кому небудь, бути въ неволѣ у кого-бъ то нѣ було. Гнѣвъ царскій, що постигъ ихъ панôвъ, освободжувавъ ихъ вôдъ холопства, они самохôть ставали свобôдными; —

але свобода була въ нихъ не питома, въ московскôй Руси вызволеный холопъ робивъ ся зновъ холопомъ другого пана. Въ ихъ положеню нѣхто не хотѣвъ брати ихъ въ холопы, тому що доля звязувала ихъ въ минувшости зъопальными; въ людскôмъ товариствѣ имъ не було безпечно: досить було на такого холопа зробити доносъ куды не-будь, що вôнъ хваливъ свого бувшого опального пана або пожалувавъ єго, и холопови була бѣда; таке трѣвожне положенє, позбавляючи холопôвъ можности зажити въ людскôмъ товариствѣ, гнало ихъ въ розбишацку ватагу. Але прикметы, набутû нимъ въ холопскôмъ станѣ, не покидали ихъ и въ розбишацкôмъ. Кудеяръ, будучи начальникомъ ватаги, не носивъ назвы атамана, називавъ ся господаремъ и сповнювавъ те, що звычайно становило признаку пана двôрнѣ, плативъ нагороду, розпоряджавъ ся харчами: вôнъ бувъ першою, важнѣйшою особою въ ватазѣ и длятого ставъ повнымъ паномъ надъ тыми що передше були холопами и не розумѣли нѣякихъ другихъ вôдносинъ зависимости, крôмъ рабского послуху для того, вôдъ кого дôставали плату. Згôдно зъ понятями свого часу, они й вôдносили ся до него, якъ взагалѣ до такого, котрому давали власть надъ собою. Але на ихъ постôйнôсть, вѣрнôсть и чеснôсть не мôгъ числити Кудеяръ; не могли въ тôмъ числити на нихъ и попереднû паны. Кудеяръ ще менше. При найменшôмъ противнôмъ вѣтрѣ подувшôмъ на ихъ пана, при першôй лакомôй обѣцянцѣ, данôй сильною стороною на шкоду пана, они готовû були зрадити и продати єго. Таке достоиньство холопа. Селяне були люде иншого складу нѣжь холопы, але рôвно-жь, якъ холопы, не могли становити для Кудеяра надѣѣ певности. Селяне, живши перше по своихъ дворахъ, не були якъ холо-

пы, челядію безъ означеного званя, обовязаною сповняти ту чи другу волю пана, котрый ихъ годувавъ и зодягавъ. Селяне були робôтниками, що въ потѣ чола добували хлѣбъ свôй зъ землѣ, одержанои пôсля умовы вôдъ еи властителя. Гôрка доля руины постигла ихъ случайно, тôлько длятого, що имъ прийшло ся жити на земли того боярина, котрого постигла опала. Въ нихъ не було тыхъ хибъ, якî були питомî двôрни. Хлѣбороба праця ублагороднюе чоловѣка, и яка-бъ лиха нѣ була суспôльнôсть, тî, котрî занимають ся выключно хлѣборобствомъ, будуть взглядно лучшими и честнѣйшими людьми въ тôй суспôльности, такъ довго, поки не перестануть бути хлѣборобами. Пôсля того, якъ царь безъ всякои причины й вины зô стороны тыхъ селянъ приказавъ спалити ихъ домы, знищити скупî ихъ маетки а самыхъ розôгнати на всѣ чотири вѣтры, засуджуючи ихъ на голодову смерть, имъ приходило ся якимъ небудь иншимъ способомъ пôддержувати свое истнованe, и они пôйшли въ розбишаки ради кусника хлѣба. Другî средства не лишали ся имъ. Але поки они не привыкли до нового способу житя и не засмакували ще въ злодѣйствахъ, они все готовî були покинути розбишацке дѣло, лишь бы показала ся можливôсть занятись попередными средствами добуваня хлѣба. Досыть було-бъ имъ сказати: отъ вамъ земля, отъ вамъ соха, борона, серпъ — и они оставлять Кудеяра на долю и недолю! Вояки, що втекли вôдъ службы, були трохъ родôвъ: однî втекли передъ небезпеченьствами вôйны, отже зъ трусливости. Многî зъ ихъ братіи втѣкали въ степы и тамъ поселювали ся зъ своими людьми; на розбôй пускали ся такî зъ нихъ, котрымъ нѣчимъ було пôднятп ся и взагалѣ не було зъ чимъ поселити ся. На нихъ годѣ було Кудеярови надто числити; трусливôсть, що загнала

ихъ въ розбишаки, взяла надъ ними верхъ и тутъ, такъ само якъ въ царскôй службѣ. Такî були вôдважнî тôлько тогдѣ, коли приходило ся розправляти зъ безоружными и слабшими, але пôдчасъ стрѣчи зъ очевиднымъ небезпеченьствомъ хоробрости вже въ нихъ не ставало. Другî, якъ передавшî ся Кудеярови Рыльчане, пôйшли за хвилевою надѣєю на выгранє справы, на успѣхъ предприємства. Тî люде при невдачи заразъ бы пôддали ся намовамъ противнои стороны, сли-бъ она подала имъ прощенє ихъ вины. Вкôнци тутъ були вояки, котрыхъ доля була похожа до певнои мѣры на долю Кудеяра: то були тî, котрыхъ царь позбавивъ дôбръ, не приймивши ихъ самыхъ въ опричнину, або кинувъ опалу на ихъ родину — тî сердечнѣйше вôдносили ся до справы, намѣренои Кудеяромъ; та ихъ було менше.

Мѣжь атаманами тои шайки, до котрои приставъ Кудеяръ, два: Лисиця и Муха, були зъ боярскихъ людей; ихъ шайки складали ся майже выключно зъ людей и селянъ опальныхъ бояръ. Лисицю зробили атаманомъ за єго моторнôсть; вôнъ такъ и вертѣвъ ся, бѣгавъ засапаный, кричавъ такъ скоро, що пôймити єго не все було можна, дававъ острî приказы и самъ же нарушавъ ихъ. Пôсля приходу Кудеяра вôнъ безнастанно пхавъ ся до него зъ радами, а Кудеяръ не звертавъ на нихъ уваги, хочь нѣколи не протививъ ся єму, и Лисиця сповнявъ у всѣмъ волю Кудеяра, але бувъ тымъ заєдно огôрченый. Муха бувъ примѣрчикомъ иншои вдачѣ, такожь питомои холопскому станови: въ него було мало рухливости, якась соннôсть, отяжѣлôсть, говоривъ вôнъ не скоро, але за те неначе все щось думавъ и силувавъ ся выдумати таке щось, чого не выдумати другимъ: єго вважали розумнымъ, свѣдущимъ, и за те выбрали атаманомъ. Вôнъ не злюбивъ Кудеяра, котрый не

дослухувавъ до кôнця его важкихъ бесѣдъ, нѣчого розумного и способного въ нѣмъ не бачивъ: однакъ Муха, якъ и Лисиця, не люблячи Кудеяра повинувавъ ся ему. Третій атаманъ Васька Бѣлый веневскій — сынъ боярскій, бувъ трусъ першого сорта, за то великій чванько и брехунъ, жорстокій до нелюдскости надъ безсильнымъ и при всякôй небезпечности тремтѣвъ якъ листъ. Вôнъ ненавидѣвъ Кудеяра, якъ ненавидить дѣйсно сильного слабый, що вважае ся черезъ помылку сильнымъ. Ще бôльше ненавидѣвъ Кудеяра четвертый атаманъ, Федько Худякъ. Вôнъ бувъ давный злочинець и зачавъ зъ того, що колись, живучи въ Серпуховѣ на посадѣ, зô злобы вчинивъ пôдпалъ, а потôмъ, коли причина споводованого нимъ пожару почала выкрывати ся, Худякъ втѣкъ въ лѣсы. Обдарованый великою фізичною силою, вôнъ довершивъ кôлька вдачныхъ грабежей; до него пристали молодцѣ, що нарокомъ выбрали ся въ лѣсъ глядати его, коли про него пôйшла слава. Въ него явила ся шайка зъ пятнацяти людей: до опричнины така шайка вважалась бы численною. Розбôйники поселили ся въ лѣсѣ, межи Серпуховомъ а Коломною, жили въ землянкахъ, грабили подорожныхъ, нападами й на оселѣ. Они завели торговлю зъ селянами рôзныхъ мѣсцевостей, купували въ нихъ конечне, а селянамъ дешево продавали такî рѣчи, якî трудно було знайти по селахъ; неодно зъ кишень богатыхъ людей переходило до небогатыхъ. Селяне нарокомъ не розпытували розбôйникôвъ, хто они, и хочь добре се знали, удавали, що не знають. При такихъ вôдносинахъ нѣ опришки не кривдили тыхъ селянъ, нѣ селяне не робили доносôвъ на опришкôвъ. Та скоро староста почувши много жалобъ на розбôй, зôбравъ противъ розбôйникôвъ людей зъ цѣлого округа; Худякъ втѣкъ у веневскій округъ, а тамъ въ лѣсѣ живъ

вже Васька Бѣлый зъ дванацятьми удальцями; два атаманы спôткали ся и стали разомъ вести розбишацке дѣло. Тутъ приключило ся, що опричнина змѣнила зовсѣмъ положенє розбôйникôвъ и вôдношины населеня до нихъ. Розôгнанû люде и селяне опальныхъ бояръ, боярскû дѣти, позбавленû своихъ дôбръ, засудженû на переселенє, не хотячи йти на новû оселѣ, сыпнули въ лѣсы. У Худяка и Бѣлого наразъ набрало ся много народа. Селяне бояли ся розбишацкихъ шайокъ, були радû, щобъ они тôлько ихъ щадили, и для того очевидно держали зъ ними, скрывали ихъ, завсѣгды упереджували, коли старосты посылали людей скликувати народъ зъ цѣлого округа на облаву и самû выкручували ся вôдъ такихъ походôвъ. Розбишаки смѣяли ся зъ такихъ высылокъ противъ нихъ и зô старостôвъ. Дôйшло до царя, що намѣстники и старосты нѣчого зъ ними не вдѣють. Царь вôдправивъ у веневскій и рязаньскій уѣздъ Алексѣя Басманова зъ оружными людьми и зъ пушками. Се зневолило Худяка и Бѣлого втѣкати зô своими ватагами на полудневый всхôдъ, въ лѣсы, де можна було ховати ся за омшарами, якъ называли ся въ рязаньскôй земли лѣснû гущавины. Туды-жь небезпеченьство передъ Басмановомъ, загнало другû шайки и такимъ способомъ Худякъ и Бѣлый зôйшли ся зъ шайками Лисицѣ и Мухи. Черезъ селянъ, всюды потурявшихъ имъ, они дôзнали ся, що царь не хоче лишити ихъ въ спокою и тамъ; они рѣшились рушити дальше на полудне, зовсѣмъ въ поле, якъ говорилось тогдѣ, то єсть туды, де вже кôнчили ся громаднû оселѣ, и опинили ся на березѣ Дону, де заставъ ихъ Кудеяръ. Селяне, що наповняли ватаги, мали той намѣръ, щобы оставити розбишацке дѣло, поселити ся на новыхъ земляхъ и жити своимъ звычайнымъ способомъ, управляти землю и кормити ся плодами

еи. Але прийшовъ Кудеяръ, соблазнивъ усѣхъ надѣею на обогачене, надѣливъ ихъ платою, кôньми, оружемъ, и звербувавъ на службу князя Володимира Андрѣевича. Худикови сильно подобало ся пôдприемство Кудеяра; вôнъ сподѣвавъ ся успѣху и вôдограня великои ролѣ въ будучности. До приходу Кудеяра Худякъ усѣмъ верховодивъ, и при Кудеярѣ хотѣло ся ему оставати зъ давнымъ значѣнемъ головного проводиря; вôнъ ставъ показувати свою высшôсть навѣть надъ самымъ Кудеяромъ и позволявъ собѣ кричати на него такъ само, якъ вôнъ привыкъ кричати не лишь на пôдчиненыхъ, але и на рôвныхъ ему атаманôвъ. Кудеяръ не вдававъ ся зъ нимъ въ споры и лайки, выдержавъ его выбрики спокôйно, рôвнодушно и зневолювавъ его поступати такъ, якъ хотѣло ся Кудеярови. Все товариство було за Кудеяромъ, у всѣмъ ему повинувало ся, нѣ въ чôмъ не перечило ему и Худякъ зливъ ся, та поневоли коривъ ся Кудеярови, не тратячи при тôмъ вѣры въ успѣхъ задуманого останнымъ пôдприемства.

Пôдъ кôнець падолиста явила ся ще невелика шайка, людей пятьдесять на коняхъ, пôдъ атаманьствомъ Гаврялки Кубыря. Вôнъ бувъ новикомъ радуницкого монастиря. Минулого лѣта посваривъ ся зъ другимъ новикомъ, ударивъ его въ лице, а той на мѣсци и душу вôддавъ. Кубырь втѣкъ въ лѣсъ, кôлька днѣвъ волочивъ ся, трохи невмираючи зъ голоду, потôмъ приставъ въ селѣ до селянина и наймивъ ся робôтникомъ за кусникъ хлѣба. Тутъ вôнъ зачувъ, що за двацять верстъ е розбишацка шайка Жихаря. Кубырь обôкравъ свого господаря, взявъ у него коня и помчавъ ся глядати Жихаря. Черезъ два дни вôнъ зустрѣвъ ся зъ удальцями, що привели его до свого атамана, Жихаря. Той Жихарь бувъ колись холопомъ князя Курбского: пôсля

утечѣ пана царска опала стала карати его слугъ; Жихарь, спасаючи ся передъ смертію, що постигла вже другихъ холопôвъ, втѣкъ зъ кôлькома холопами того-жь князя въ лѣсъ, зачавъ промышляти розбоемъ, а потôмъ шайка его побôльшила ся до двохъ сотъ людей, въ бôльшôй части холопôвъ опальныхъ бояръ. Жихарь приймивъ зъ радостію Кубыря, тымъ бôльше, що Кубырь бувъ письменный чоловѣкъ, одинокій на цѣлу шайку. Зручный, хитрый, вôдважный Жихарь знаменито вѣвъ свое дѣло, споживавъ хлѣбъ-сôль зъ селянами, торгувавъ зъ ними и шайка его була въ добрôмъ положеню. Але й надъ нимъ, якъ надъ другими, зôбрала ся буря. Вôнъ розбивавъ коло Зарайска. Старосты нѣчого зъ нимъ не могли зробити. Та на него було пôслане царске вôйско, и Жихарь пôйшовъ до Проньска, потôмъ посунувъ ся ще дальше на полудне и усадовивъ ся въ лѣсѣ за „омшарами". Въ осени 1568 року почувъ вôнъ, що прогнанî зъ рязаньскои землѣ ватаги пôйшли на Донъ. Хотѣлось ему туды-жь, и вôнъ пôславъ Кубыря розвѣдати про тî ватаги.

Кубырь принѣсъ Кудеярови важнî вѣсти. Вôнъ розповѣвъ ему, що радуницкій монастирь, вôдки вôнъ втѣкъ — одно зъ улюбленыхъ мѣсць Ивана Василіевича, що царь посѣщавъ его и приказавъ того лѣта будувати для себе дворець, обѣцюючи весною приѣхати на прощу.

Кудеяръ хопивъ ся тои вѣсти. Въ его головѣ блиснула мысль именно въ тôмъ мѣсци напасти на царя и скинути его.

Кудеяръ рѣшивъ ся самъ лично довѣдати ся о всѣмъ, впевнити ся, чи Кубырь говорить правду и оглянути мѣсцевôсть, щобы знати, чи она догôдна для довершеня пôдприемства. Вôнъ взявъ зъ собою Кубыря и двохъ

братôвъ Юдинковыхъ та поѣхавъ верхомъ по молодôмъ снѣгу.

Зблизивши ся до осель, Кудеяръ задержавъ ся въ одного селянина и пôславъ Кубыря кликати до себе Жихаря для переговорôвъ. Кубырь вернувъ ся и сказавъ, що Жихарь жде єго въ коршмѣ.

Коршма та була въ тôмъ же селѣ, а держала єи одна вдова: то було мѣсце всякихъ забавъ; тамъ була завсѣгды горѣвка, бувъ мѣдъ; туды заходили любителѣ женьского пола и веселû принаднû женщины, и бродяги скоморохи тамъ веселили людей. Коли Кудеяръ туды прибувъ, въ коршмѣ крôмъ Жихаря не було на той часъ нѣкого.

— Перше выпємо, — сказавъ Жихарь; — я, брате, коли не пяный, то нѣчого не второпаю, хочь ты голову менѣ пробий, а скоро выпю, вôдкись и розумъ вôзьме ся.

Выпили.

— Ты, кажуть, — озвавъ ся Жихарь — великій силачь: Кубырь менѣ говоривъ... а пєшь мало. Ну, скажи, брате, любый мôй друже, що за великû дѣла ты задумуєшь. Чекай... ты говори, говори, а я ще выпю.

Кудеяръ выложивъ єму свôй плянъ. Жихарь все осмѣхавъ ся и говоривъ:

— Ну, ну! добре! ну!

Кудеяръ замовкъ.

— Скôнчивъ? — спытавъ Жихарь.

— Скôнчивъ, на тебе жду, що ты скажешь?

Жихарь помовчавъ, потôмъ нагле, пôднимаючи голосъ, сказавъ:

— А я тобѣ то скажу, що такои розумнои головы, якъ твоя, другои на свѣтѣ не знайдешь! Всѣ мы будемо тобѣ корити ся; якъ ты розкажешь, такъ и будемо ро-

бити. У всѣмъ твоя воля. Я, брате, давно про те думавъ, що ты теперь говоришь, тай не я оденъ: вся Русь таке гадає, того тôлько и жде. Тôлько всѣ хотять, та не знають, якъ за дѣло взяти ся. а ты отъ своимъ розумомъ все збагнувъ и способъ знайшовъ. Слухай же, брате милый, товаришу дорогій, ты поѣдь въ Радуницю, та все тамъ оглянь гарненько. А я зъ своєю шайкою до тебе на Донъ не поѣду, тому що прийде ся-жь опять назадъ ѣхати; мы зробимо отъ якъ: весною ты выступишь и зô мною зôйдешь ся; я тобѣ теперь покажу мѣсце, де мы маємо зôйти ся.

Выпивши и попоѣвши, товаришѣ поѣхали верстъ зо сѣмь надъ озеро, що зъ трохъ сторôнъ було окружене лѣсомъ, а зъ четвертои выходило въ чисте поле.

— Ты, — сказавъ Кудеярови Жихарь — якъ прийдешь сюды, мене пôдожди, а скоро я перше прийду, то я тебе пôдожду, а бути намъ тутъ пôсля весняного Юрія. А я тымчасомъ пôшлю збирати ще ватаги. Є, знаю, пôдъ Муромъ велика ватага. Она до насъ прийде.

Они розъѣхали ся. Кубырь оставъ ся зъ Жихаремъ, передавши власти Кудеяра свою ватагу, приведену на Донъ. Кудеяръ зъ братами Юдинковыми поѣхавъ до радуницкого монастиря.

Єму прийшло ся проѣхати звышь сто верстъ. Радуницкій монастирь находивъ ся въ лѣсѣ, коло озера, и стоявъ на горбочку. Нова камяна церковь пышала ся посередъ великого двора, окруженого грубою деревляною подвôйною стѣною, за котрою кругомъ выбраный бувъ рôвъ. Въ дворѣ були хаты; одна простора хата зъ свѣтлицею була занята игуменомъ; коло неи находивъ ся недобудованый ще деревляный дворець, що єго вельвъ царь приготовити для себе на май будучого року.

Кудеяръ вôйшовъ до церкви пôдчасъ богослуженя

въ чернечôй одежи, яку взявъ вôдъ одного зъ своеи шайки, що ограбивъ колись тамъ черця. День бувъ будный, зимовый; крôмъ прислуги и черцѣвъ не було нѣкого. Зразу побачивъ Кудеяръ, що монастирь той легко було бы ограбити, але выдержавъ покусу, взявши на увагу, що радуницкій монастирь придасть ся ему на важнѣйше дѣло. Пôсля літургіи, Кудеяръ пôдôйшовъ до игумена, впавъ ему до нôгъ, просивъ благословеньства и заявивъ, що вôнъ — чернець зъ Кіева, ходить покланяти ся святымъ въ московскôмъ царствѣ. Игуменъ велѣвъ одному зъ своихъ черцѣвъ приймити въ себе прочанина, а по вечѣрни покликавъ его до себе и ставъ его розпытувати про Кіевъ.

Кудеяръ говоривъ, кôлько мôгъ и кôлько знавъ, але тутъ же показавъ ся въ него бракъ вѣдомостей, потрѣбныхъ до того, щобы грати ролю черця. Ставъ его игуменъ пытати, якъ въ Кіевѣ спѣвае ся така и така церковна пѣсня, якъ тамъ правлять таке и таке церковне богослуженє. Кудеяръ знайшовъ ся въ глупôмъ положеню и мôгъ выпутати ся зъ него лишь тымъ, що сказавъ:

— Отче! я чоловѣкъ зовсѣмъ неписьменный! Простый чоловѣкъ! Памяти великои менѣ не давъ Богъ.

— Бачу, що ты простакъ, — сказавъ игуменъ, — та не жури ся тымъ, сыну; убогіи духомъ до царства вôйдуть, а высоковченіи въ геенну пôйдуть, бо не вôдъ Бога ихъ мудрôсть. Богъ смирныхъ пôдносить. Отъ и нашь монастирь бувъ бѣдный, убогій, зъ останныхъ останый. А нинѣ явила ся намъ благодать, спасенна для всѣхъ людей. Великій царь ставъ незвычайно обдаровувати насъ, у насъ бувавъ, и теперь повелѣвъ приготовити собѣ дворець, хоче до насъ въ маю приѣхати, на день Миколы. Все то Божа благодать.

Намотавъ собѣ на вусъ игуменовѣ слова Кудеяръ и постановивъ: на теплого Миколы царь приѣде сюды, отъ тогдѣ мы розправимо ся зъ нимъ, пôмстимо всю кровь, пролиту нимъ неповинно.

Кудеяръ на другій день, скоро свѣтъ, выйшовъ зъ монастиря, сказавши, що йде въ Богословскій монастирь, вôдшукавъ въ еусѣднôмъ селѣ своихъ товаришѣвъ зъ кôньми и въ трехъ дняхъ объѣхавъ, вже не въ чернечôй одежи, всѣ околицѣ монастиря, выбравъ за лѣсомъ мѣсце вôдповѣдне на таборъ и вôдъѣхавъ, пробираючись не безъ трудности по завѣяныхъ снѣгами поляхъ до свови оселѣ надъ Дономъ. Лишь зелѣзнôй натурѣ людей того часу можна було пробирати ся въ пустарахъ зимою, вôджuвляючись одными сухарями и годуючи конѣ скупымъ запасомъ вôвса, купленого въ останнôмъ селѣ и вберѣганого въ мѣшкахъ, привязаныхъ до кôньскихъ спинъ. Пôсля такихъ трудôвъ Кудеяръ дôбравъ ся до теплои землянки въ доньскôй осели и постановивъ не выѣздити вже нѣкуды до весны, коли намѣрено було йти на довершене высокои завдачѣ.

Мѣжь тымъ въ Москвѣ коило ся таке.:

Бувъ у царя Ивана Василiєвича, въ Москвѣ, новый дворець, побудованый нимъ за Неглинною, въ ту пôру, якъ царь зненавидѣвъ усе, що нагадувало ему часы Адашева и Сильвестра, а зъ тымъ разомъ и старый Кремлѣвскій дворець своихъ предкôвъ. Цареви знавѣснѣла Москва, не живъ вôнъ въ нѣй, волячи Александрôвску слободу, и тôлько иногдѣ приѣздивъ до столицѣ на день-на два, и тогдѣ поселювавъ ся въ тôмъ своѣмъ новопобудованôмъ дворци. Въ однôй комнатѣ того дворця, обитôй зеленымъ сафяномъ зъ золотыми малюнками и прикрашенôй рядомъ иконъ въ дорогихъ рамахъ, за столикомъ, на котрôмъ мозайкою представленѣ були подобы

птиць, сидѣвъ царь Иванъ Василієвичь, одѣтый въ чорный атласовый кафтанъ, на головѣ въ него була шапка, а въ рукахъ его була острокôнчаста булава. Страшный бувъ видъ царя въ ту хвилю; вôнъ слухавъ зъ напруженою увагою; шия була вытягнена, голова тряслась, судороги бѣшеного гнѣву перекривлювали его лице. Передъ нимъ стоявъ Басмановъ и розповѣдавъ, якъ Кудеяръ, котрого царь мавъ за погибшого, збирає шайку, хоче скинути царя и думає на престолъ посадити князя Володимира Андрѣєвича.

— Такъ отъ, мôй брате любый, якій ты! — говоривъ царь. — Давно ты задумуєшь зняти зъ мене вѣнецъ! Перше бояръ хотѣвъ соблазнити, та не удало ся, твои одномышленники одержали достойну кару. Теперь ты собѣ знайшовъ инших помôчникôвъ! Добре, добре! А и шуринъ мôй добрый. Хиба не вôнъ менѣ донѣсъ, що Кудеяръ умеръ зъ голоду и будьто-бы слуга, Алимка, вкинувъ его тѣло въ воду! Басмановъ! ты менѣ вѣрный, чи може зрадишь мене, якъ Христа Юда зрадивъ?

— Царю, чимъ я заслуживъ, що ты не вѣришь менѣ, вѣрному твому рабови? — сказавъ Басмановъ, кланяючись до землѣ: — въ огонь, въ воду пôйду на твôй приказъ, жилы свои дамь вымотати за здорôвлє мого царя и пана.

— Вы всѣ одно спѣваєте, — сказавъ царь. — Мамстрюкъ бувъ менѣ свôй чоловѣкъ, а зрадивъ... Отъ и Атанасъ Вяземскій, замѣчаю, змією глядить.

— Я не Мамстрюкъ и не Атанасъ Вяземскій, — сказавъ Басмановъ, — я чоловѣкъ простый, не княжого роду, не боярского; ты мене, царю и пане, зъ болота вытягъ; я твôй песъ вѣрный.

— То дôстань менѣ Кудеяра, — сказавъ царь, вдаряючи булавою о пôлъ и лишаючи на полу знаки... — Дôстань менѣ мого ворога! Кудеяръ — моя бѣда... то чортъ его знае, що вôнъ таке... Прийшовъ зъ чужои землѣ, сила въ него не людска, роду самъ не знае якого: хрестъ якійсь на нѣмъ... то не по просту! Въ неволю попавъ — и въ неволи не пропавъ, а ще у хана въ ласцѣ ставъ. Ну, що-жь? Чому тамъ не оставъ ся? До мене захотѣвъ? А! Басмановъ! Въ тѣ часы, якъ вôнъ до насъ ставъ просити ся, я призывавъ до себе ворожбита-Нѣмця, що то зъ зôръ читае: той Нѣмецъ сказавъ, що е въ мене ворогъ лютый, страшный, сильный, такій ворогъ може мене позбавити престола. Я выпытувавъ его, хто вôнъ? А Нѣмецъ сказавъ, що не знае, якъ его назвати. Потôмъ минули роки. Коли докола мене появила ся зрада, я пригадавъ собѣ те, що говоривъ менѣ астрономъ, закликавъ его и спытавъ: де теперь той ворогъ мôй, що ты менѣ колись говоривъ. А той астрономъ менѣ вôдповѣвъ: въ чужôй земли. Я спытавъ его: якій вôнъ? А той астрономъ менѣ розповѣвъ; по его словахъ я догадувавъ ся, що то Кудеяръ. Слухай же! Я нѣкому про се не говоривъ и довго самъ зъ собою думавъ: чи оставити его въ чужôй земли, чи до себе покликати. Вкôнци я порѣшивъ не оставляти его въ чужôй земли, щобы вôнъ вôдтамъ менѣ лиха не наконвъ, и попросивъ его до себе. Що-жь? Видѣвъ самъ, що стало ся! О! — сказавъ царь Иванъ бѣшенымъ голосомъ, стукнувши своею булавою — чому я его не засудивъ на смерть? Хотѣло ся менѣ его лютыми муками карати... А вôнъ отъ цѣлый оставъ ся. Нѣ, Басмановъ, то не простый чоловѣкъ! То-то бѣда моя! Басмановъ, знай, дôстань менѣ Кудеяра, хочь бы тобѣ що прийшло ся робити... ты будешь мôй

першій другъ, коли его дôстанешь!... Чекай! Покличь менѣ того розбишацкого атамана, що прийшовъ до тебе. Хочу самъ видѣти его.

Басмановъ выйшовъ, потôмъ привѣвъ Жихаря въ кайданахъ и оставивши его въ сѣнехъ, повѣдомивъ царя. Царь выйшовъ до сѣней.

Жихарь впавъ цареви до нôгъ.

— Розбôйнику! — сказавъ царь — ты за свои злû вчинки пôдпавъ острôй карѣ пôсля нашого царского розпорядженя, але ты не злякавъ ся нашого праведного суду, прийшовъ прямо до насъ и донѣсъ про намѣръ песього сына, Кудеяра, намѣръ противъ нашого царского здоровля и нашого царского вѣнця. Тымъ ты ставъ подôбный до одного розсудного розбôйника, котрый, висячи на хрестѣ, обличивъ хулу свого товариша и поклонивъ ся святости розпятого Господа и Бога и Спаса нашого Исуса Христа. Богъ простивъ ему и въ рай его зъ собою взявъ. Такъ и мы, въ нашôй царскôй милосердности, за прикладомъ Господа нашого, прощаемо тобѣ всѣ тобою вчиненû мерзкû дѣла и приймаемо тебе на нашу царску службу. Мы прикажемо надѣлити тебе землею въ нашôмъ московскôмъ округѣ. Здôймѣть зъ него кайданы!

Зъ Жихаря здôймили кайданы. Жихарь мовчки поклонивъ ся тричи до землѣ.

— Якъ тебе зовуть? — спытавъ царь.

— Данило Жихарь, — сказавъ Жихарь.

— Служи намъ вѣрну службу, Данило, — сказавъ царь. — Йди до розбôйникôвъ у ихъ таборъ и скажи, що царь и панъ ихъ всѣмъ прощае: якû тамъ е селяне и боярскû люде, тыхъ велить поселити въ царскихъ своихъ слободахъ, а якû е нашû вôйсковû люде, тыхъ велить надѣлити добрами, и бути имъ на царскôй служ-

бѣ по давиому, всѣмъ прощене царске и вины ихъ въ будучности згаданй не будуть, та лишь, щобы они самй скували и привезли до насъ Кудеяра.

— Царю и пане, — сказавъ Жихарь — не вели карати, позволь слово сказати.

— Щó? — сказавъ нетерпеливо и грôзно царь.

— Великій царю! — сказавъ Жихарь, — они мене не послухають, скажуть, я самъ то своєвôльно зробивъ... Коли твоя воля буде, пошли свого воєводу, а менѣ вызвати ихъ, будьто-бы на тебе, царя, зъ лихимъ намѣромъ ити и навести на нову борбу. А въ мене, великій царю, зъ Кудеяромъ змова була така: щобы єму зъ своими розбôйниками прийти въ пронькій округъ и стати коло озера и ждати тамъ. И якъ они туды прийдуть, нехай прийде противъ нихъ твôй воєвода зъ твоимъ царскимъ вôйскомъ и зъ пушками, и зô всѣхъ сторôнъ ихъ обступить, щобъ имъ выходу не було. А пушокъ въ нихъ нема. И коли воєвода до нихъ пôшле зъ такимъ твоимъ царскимъ словомъ, то они, видячи, що имъ нѣкуды подѣти ся, вôддадуть Кудеяра!

— Басмановъ! — сказавъ царь, — Данило говорить добре. Я пôшлю тебе противъ опришкôвъ, а Данило покаже тобѣ те мѣсце коло озера. Ты менѣ приведешь Кудеяра. Вôнъ повиненъ пожити смерти передъ моими очима.

Вôдпустивши Басманова и Жихаря, царь велѣвъ покликати до себе Алима.

Алимъ до всего признавъ ся.

Царь приказавъ вôдвести єго въ дôмъ свого шурина и повѣсити надъ порогомъ єго дому на верхнôмъ варцабѣ дверей и оставити такъ довго, доки трупъ не зогниє. Коло дому Мамстрюка поставлено сторожу, а самому заявлено, що вôнъ повиненъ ждати смерти.

Днѣ минали за днями. Мамстрюкъ, не выходячи зъ дому, мусѣвъ терпѣти страшный смрôдъ вôдъ гниючого трупа свого слуги и мучити ся безпереривнымъ ожиданємъ мукъ и смерти. Такъ живъ вôнъ цѣлû мѣсяцѣ, вкôнци цѣлый рôкъ; — поки жива була сестра Мамстрюка, цариця, Иванъ Василiєвичь, не каравъ єго. По смерти Марiи царь Иванъ оженивъ ся зъ Мартою Собакиною, що померла въ кôлька недѣль по шлюбѣ. Мамстрюкъ все остававъ ся на заточеню, дожидаючи смерти час призвычаивъ єго до такого страшного положеня.

III.

Невдача.

Не безъ трудности приходило ся Кудеярови рушити зъ мѣсця свою ватагу, коли настала весна и прийшовъ часъ выступати въ похôдъ. Многû заспѣвали немилу для него пѣсню: лучше намъ остати ся тутъ жити, та побудувати хаты и дворы по людски, лѣсу доволѣ; стали бы мы орати та сѣяти, земля споконвѣка не пахана, чорноземна, врожай великiй дасть; будемо собѣ мы проживати въ добрѣ и спокою, нѣякихъ дачокъ не платячи и тягарѣвъ нѣякихъ не знаючи; вôдъ Москвы далеко, царь про насъ не довѣдаєсь, а хочь бы и зачувъ, то не стане противъ насъ вôйско слати.

— Нерозсуднû вы люде и нерозумнû вашнû слова, — сказавъ Кудеяръ: хиба васъ такъ и оставлять въ спокою, якъ вы собѣ гадаєте? Цареви-жь чей вѣдомû

вашй попередни розбои; минувшого року посылавъ вôнъ Басманова розганяти васъ. Теперь, дôзнавшись, що мы втѣкли на Донъ, вôнъ певно пôшле противъ насъ бôльше вôйско, щобы насъ выловити и выкоренити; жити вамъ тутъ вôнъ не дасть, буде думати, що живучи тутъ, вы коли не-будь захочете и нападете на его мѣста. И що вы думаете за далечѣнь така? Отъ на Дону мѣсто Данковъ побудували; то вже недалёко вôдъ насъ. Вы тутъ поселитесь, думаючи жити полекше, а полекшѣ вамъ и на три роки не буде. Прийдуть вôйска: хто зъ васъ неспокôйнѣйшій, того посѣчуть, другихъ батогами и кнутами побють та куды-не-будь запроторять, а кого тутъ на поселене оставлять, того обложать всякими тягарами. А що тутъ за рай такій? Що хлѣба много вродить ся! Та добре, якъ вродить ся, а якъ не вродить ся, тогдѣ вамъ плохій буде рай въ першôмъ же роцѣ. А якъ мы пôйдемо противъ гнобителя, та скинемо его и другого царя поставимо, то намъ не такимъ щастемъ запахне. И дѣло наше скоре буде: за якого-не-будь пôвъ дня все зробимо; противъ насъ земля въ оборонѣ гнобителя не повстане; земскй бояре того тôльки ждуть, щобы вôдважнй молодцѣ вызволили ихъ вôдъ Ивана. Они нашь намѣръ знають... и ждуть нашого приходу, и якъ тôльки мы скинемо мучителя, заразъ же зъ нами стануть разомъ, и мы всѣ будемо имъ рôвня. Отъ що намъ буде, отъ чого добудемо своимъ походомъ. Щó, здае ся, лѣпше вôдъ вашого врожаю? Ха, ха, ха! На врожай дурнѣ надѣють ся. Та я вамъ теперь же дамь кождому тôлько срѣбла, кôлько бы вы дôстали за свôй хлѣбъ, сли бы при великôмъ врожаю зôбрали его зъ тыхъ пôль. Розсудѣть же самй своимъ мозкомъ: хлѣбъ треба посѣяти, та коли то вôнъ выросте, треба его ще зôбрати, та вымолотити, та вывѣя-

ти, та куды-тамъ ще на продажь вывести и тогдѣ ажь, продавши, грошѣ взяти; а тутъ вамъ дають стôлько-жь срѣбла и вы берете его нѣ оравши, нѣ сѣявши, нѣ молотивши нѣ на продажь не возивши.

Кудеяръ заразъ по такôй мовѣ выложивъ имъ грошѣ; срѣбло своимъ приманчивымъ видомъ выбило имъ зъ головъ мирнû мрѣѣ про селяньске житє. Однакъ Кудеяръ все такъ зробивъ уступку и давъ имъ волю йти зъ нимъ або оставати ся. Набрало ся людей шѣстьдесять, котрû не пôйшли и постановили розгосподарити ся по селяньски: то були жонатû и зъ родинами. Жонатû, що пôйшли въ похôдъ, лишили свои жѣнки на мѣсци.

Снѣгъ майже злѣзъ вже зъ пôль и скрывавъ ся лишь въ глыбокихъ ярахъ. Молода трава стала вкрывати степы. Опришки выбрали ся въ похôдъ верхомъ; возôвъ зъ ними не було; у деякихъ були вючнû конѣ, та въ бôльшои части запасы лежали на тыхъ же коняхъ, на якихъ сидѣли самû ѣздцѣ. Кудеяръ не казавъ гнати за ватагою нѣ товарины, нѣ овець, щобы не спôзнювати ся въ походѣ.

— Намъ — говоривъ вôнъ — скорше бы дôстати ся на мѣсце и покôнчити дѣло, а тамъ въ насъ всего буде доволѣ. Ѣдучи дорогою, Кудеяръ додававъ духа ѣдучимъ зъ нимъ опришкамъ, твердивъ имъ, що они всѣ скоро стануть богатыми и знатными людьми, перестануть скитати ся по лѣсахъ, будуть панами земель.

Проѣхали степъ. Стали появляти ся признаки осель, обробленû нивы, а на нихъ робôтники, що ховали ся заглянувши незнакомыхъ ѣздцѣвъ: мѣсцями виднѣли села и хуторы, хочь не численнû. Вже до мѣсця, де Кудеяръ мавъ збйти ся зъ Жихаремъ, було недалеко. Кудеяръ выславъ Окула и Урмана зъ вôддѣломъ розбишакъ и зъ запасомъ вючныхъ коней до царскои волости и прика-

завъ захопити тамъ, що попаде ся зъ харчѣвъ, для ватаги, щобы выстало ѣй въ походѣ до теплого Миколы. Кудеяръ велѣвъ имъ управителя и его пôдвластныхъ людей въ царскôй волости побити на смерть, а царскѝ запасы забрати собѣ, та селянъ не зачѣпати и не грабити; а коли чого хибне зъ царскихъ запасôвъ, то въ селянъ все купити, а даромъ не брати, лишь при тôмъ сказати селянамъ, щобы они про приѣздъ ихъ до якогось часу нѣкому не давали знати, а самѝ абы знали, що, згôдно зъ волею всеи рускои землѣ, Иванъ за свôй гнетъ царемъ бôльше не буде, а стане царемъ-володаремъ князь Володимиръ Андрѣевичь. Все заграблене зъ царскои волости добро Окулъ и Урманъ мали були привезти на те мѣсце, де Кудеяръ пôсля умовы мавъ зôйти ся зъ Жихаремъ; а щобы Окулъ зъ Урманомъ попали прямо на те мѣсце, Кудеяръ пôславъ зъ ними братôвъ Юдинковыхъ, тому що они були зъ нимъ тогдѣ, коли вôнъ умавлявъ ся зъ Жихаремъ.

Ватага дôйшла до назначеного мѣсця коло озера. Озеро вылило. Розбишаки розтаборили ся на его березѣ, розсѣдлали конѣ, спутали имъ ноги и пустили скубти молоду траву въ лузѣ, а самѝ стали розкладати огнѣ и варити собѣ кашу. Многѝ кинули ся ловити рыбу въ озерѣ. Сонце тогдѣ хилило ся на захôдъ.

Наразъ изъ-за лѣса, що окружавъ озеро зъ противнои стороны, починають выѣздити ѣздцѣ.

— Нашѝ, нашѝ! — кричали розбишаки, — зрываючи ся зъ мѣсць, де поусадовлялись.

Ѣздцѣ, котрыхъ побачили розбишаки, не ѣхали прямо до нихъ, а затримали ся, робля̀чи пôвъ колеса; въ слѣдъ за ними, зъ другои стороны, також изъ-за лѣсу, показавъ ся другій вôддѣлъ кôнныхъ, що ѣхавъ на стрѣчу выѣхавшимъ перше.

— Що се? — говорили розбишаки: — двѣ ватаги до насъ ѣдуть!

— То Жихарь, мабуть, привѣвъ ватагу зъ Мурома, якъ прирѣкъ менѣ, — сказавъ Кудеяръ.

— Добре то, добре, — замѣтивъ Худякъ, — та чи выстане въ нихъ харчѣвъ для себе и для коней, бо намъ нѣчимъ буде годувати ихъ при такôмъ множествѣ.

Кôнни̂, на котрыхъ дивили ся розбишаки, злучивши ся двома вôддѣлами, не ѣхали прямо до ватаги, а стояли пôвъ-колесомъ, вôдтинаючи розбишакамъ выхôдъ въ поле; дальше коло уставленыхъ кôнныхъ, изъ-за того-жь лѣса, вôдки они появили ся, вывезли на колесницяхъ пушки, було ихъ десять, высунули впередъ и вымѣрили на розбишацкій таборъ мѣдни̂ горла; при пушкахъ стали пушкарѣ и держали въ рукахъ льонты.

Таборъ заметушивъ ся, понесли ся крики розпуки:

— То не наши̂! то не наши̂! То царске войско! Въ нихъ пушки. Сѣдати на конѣ! Втѣкати, втѣкати!

Але тутъ же и кôнни̂, що стояли напротивъ розбишацкого табору, почали выскакувати впередъ, захоплювали конѣ розбишакъ и вбивали ихъ, щобъ не дати опришкамъ допасти до нихъ.

Кудеяръ змѣркувавъ не лишь те, що творило ся передъ єго очима, але й те, що мало було потôмъ стати ся; вôнъ пôдбѣгъ до озера, кинувъ ся въ воду и сильными руками рукъ быстро розбивавъ филѣ, завертаючи до противного берега. Вôнъ плывъ въ одежи, въ чоботяхъ, зъ оружємъ; за плечима въ него бувъ сагайдакъ, лукъ и рушниця.

Пополохъ въ розбишацкôмъ таборѣ бувъ такій сильный, що немноги̂ замѣтили утечу Кудеяра. Вôнъ щасливо дôставъ ся до берега и скрывъ ся въ лѣсѣ.

Мѣжь тымъ зъ вôйска, що облягло розбишакъ, вы-

ѣхавъ сынъ начальника, Алексѣя Басманова, Федôръ Басмановъ и кричавъ:

— Молодцѣ! Вы въ облозѣ, вамъ выходу нема и не буде! Вы хоробрî и удальцѣ, але зъ нами не справите ся, тому що въ насъ є пушки, а въ васъ лишь рушницѣ та луки, а пушокъ нема. Зачнемо на васъ стрѣляти зъ пушокъ и всѣхъ васъ положимо до останного! Высылайте жь мерщѣй вашихъ атаманôвъ до насъ на розмову! Ждати мы не хочемо. Не являть ся скоро атаманы — кажемо вдарити зъ пушокъ.

Атаманы кинулись було шукати своихъ коней, щобы выѣхати на розмову, але конѣ ихъ були розôгнанî. Они всѣ пять пѣшки пôйшли на стрѣчу начальникови, Алексѣеви Басманову, котрый по мовѣ выголошенôй єго сыномъ выѣздивъ вже напередъ зъ вôддѣломъ. Худякъ ишовъ моторно, якъ чоловѣкъ, котрому завсѣгды смерть близька и саме житє не дороге; Лисицю цѣлого кидало зъ боку на бôкъ: вôнъ говоривъ самъ до себе недоладнî слова; Муха прикладавъ пальцѣ до чола, розводивъ руками и трясъ головою; Толченый ишовъ мрачный и не говоривъ нѣ слова; а Бѣлый ледви волѣкъ ноги, и коли всѣ пôдôйшли до Басманова, то вôнъ першій кинувъ ся на землю и простеръ ся у нôгъ царского воєводы.

Басмановъ сказавъ имъ:

— Володарь-царь и великій князь всеи Руси, Иванъ Василієвичь велѣвъ вамъ сказати: вашими лихими, беззаконными и богопротивными дѣлами заслужили вы на жорстоку люту кару смерти, але вѣдомо єму, володареви, и се, що вы на таке богопротивне дѣло, щобы пôйти бунтомъ противъ свого царя, пустили ся не зъ своєи розваги, а зъ своєи глупоты, слухаючи поганыхъ дорадникôвъ всякого зла; тому царь-володарь, зъ огляду

на вашу мужичу простоту милосердячись надъ вами, прощае вамъ: якî е помѣжь вами боярскî дѣти и другî вôйсковî люде, тî одержать надѣлы, де володарь вкаже, а якî е мѣжь вами бувшî боярскî люде и збѣгцѣ-селяне, тыхъ володарь велить помѣстити въ своихъ царскихъ волостяхъ, а вашî попереднî провины будуть забутî. И така велика ласка вамъ дае ся пôдъ тымъ услôвемъ, щобы вы заразъ, безъ найменшои проволоки, звязали и привезли до насъ живого Юрка Кудеяра, зрадника и всякого зла дорадника и першого нашого великого володаря ворога. А привѣвши сюды до насъ Кудеяра, поскладайте всяке оружє, яке въ васъ е, заберѣть зъ собою конѣ, въ кого они цѣлî лишили ся, приймѣть въ дарѣ жите и ходѣть зъ нами. А по поводу вашои розбишацкои минувшости слѣдства не буде, тому що зъ царскои ласки всему похоронъ и вамъ за всѣ вашî попереднî лихî дѣла опрощене сталось. А не схоче хто зъ васъ всего оружя вôддати и не положить, а потôмъ оно въ кого знайде ся, хочь бы се бувъ малый нôжь, тогдѣ такій чоловѣкъ буде покараный смертію безъ найменшои пощады. Отъ вамъ царска воля вылвлена. Йдѣть и приведѣть сюды Кудеяра, а я буду тутъ ждати.

Атаманы пôйшли въ таборъ и вдарили въ тарабанъ, що его роздобувъ Кудеяръ при ограбленю караваны на Муравскôмъ шляху. Зôбравъ ся кругъ.

Васька Бѣлый, що передъ Басмановымъ не смѣвъ языкомъ рушити, теперь ставъ голоснѣйше нѣжь хто говорити:

— Прогрѣшились мы тяжко передъ Богомъ и передъ царемъ-володаремъ, пустили ся на лихî и богопротивнî дѣла, много людей грабили и вбивали, а найбôльше прогрѣшили ся тымъ, що послухали пôдступ-

ного еретика, чарôвника, зрадника Кудеяра и пôйшли бунтомъ противъ царя, я думаю, братя, що все то стало ся въ наслѣдокъ его еритичныхъ чарôвъ, що вôнъ спровадивъ на всѣхъ поману и нерозумъ, и тому мы повинували ся ему та згодили ся на его лукавый намѣръ. Та бачите: якій милосердный нашъ царь-володарь! Що лишь заслужили мы нашими провинами, вôнъ намъ все те прощае, и не лишь прощае, а ще й землями обѣцюе надѣлити, тôльки жадае и велить, щобы мы заразъже безъ всякои проволоки выдали зрадника Кудеяра его царского величества воеводѣ.

— Боже, спаси царя! — заревѣла товпа. — Що тутъ надумуватись! Вôддати Кудеяра, песього сына! Берѣть, вяжѣть его, ведѣть до воеводы!

— Та де вôнъ? — закричали другî.

— Давно кинувъ ся въ озеро и поплывъ на ту сторону, — сказали третî.

— А вы чого вытрѣщували очи? — понеслись крики. — Що вамъ, баньки вылѣзли, чи що? Чому не кричали, чому не кинули ся въ воду за нимъ и не зловили его? Отъ мы васъ, сякихъ-такихъ сынôвъ, выпаримо самыхъ за те!

— Выбити, выбити! — кричали розбишаки хоромъ. — Чому они, бачивши, не кричали?... значить, они ему помогли втекти!

Якъ бѣшенî кинули ся однî на другихъ... Чекайте, чекайте! — кричали тî, на котрыхъ нападали: — а мы чимъ виноватî? Мы не бачили! Що вы на насъ? Вы, може бути, самî его намовили! Нѣ, брешете песî сыны, вы! нѣ, вы!...

Стали въ роботѣ шаблѣ, копя; били ся самî не знаючи зъ кимъ... Вже кôлькохъ людей лежало на земли, обливаючись кровю.

Басманôвъ зъ сыномъ и товпою жовнярѣвъ въѣхавъ уже прямо въ розбишацкій таборъ и кричавъ:

— Що за бійка? Зъ якои причины! Дурнѣ! Схаменѣть ся, вôддавайте мерщѣй Кудеяра!... Де вôнъ? Вôддавайте, а то я прикажу помирити васъ пушками.

Колотнеча стала втихати. Атаманы выйшли до Басманова, впали на землю и благали пощады:

— Кудеяръ втѣкъ не зъ нашои вины, безъ нашого вѣдома. Онъ тѝ злодѣѣ бачили, якъ вôнъ поплывъ озеромъ... Ихъ-то стали бити! — Такъ говорили атаманы оденъ передъ другимъ, стараючись зъеднати собѣ Басманова земными поклонами. Тôлько Толченый не скорый бувъ показувати воеводѣ свою покôрнôсть.

— Вы всѣ пять невиннѝ, — сказавъ Басманôвъ: — а тыхъ злодѣѣвъ, щó зъ нимъ були у змовѣ при его утечи, мы выкрыемо. Кудеяръ не може скрыти ся передъ нами въ лѣсѣ. Тамъ поставлена наша пѣхота; най вôнъ лишь туды пустить ся, певно на нихъ наскочить. Складайте всѣ оружє, яке въ кого е, и йдѣть въ нашь таборъ. Скорше! Безъ опору!

Розбишаки оденъ по другôмъ поскладали оружє, жовнярѣ забрали его, а другѝ середъ згôрдливыхъ примовокъ почали гнати безоружныхъ опришкôвъ зъ табору.

— Боярине, позволь конѣ взяти! Позволь житє спасти. Ты самъ обѣцявъ, — говорили розбишаки.

— Нѣчого не позволю брати, — кричавъ у вôдповѣдь имъ Басманôвъ: — коли-бъ вы вôддали Кудеяра, то взяли бы все свое, а не вôддали Кудеяра, то теперь такъ, безъ всего йдѣть. Буде противъ васъ слѣдство, а коли зъ слѣдства выкаже ся, хто бачивъ, якъ Кудеяръ кинувъ ся въ озеро и не хотѣвъ его притримати, того прикажу покарати смертію.

*

Опришкôвъ пригнали на мѣсце; Басмановъ ѣхавъ за ихъ товпою. Потôмъ вояки стали розбишакъ вязати.

— Якъ же такъ! — негодували розбишаки, — намъ обѣцяли царску ласку, а теперь вяжуть.

— А вы чому Кудеяра не выдали? — кричавъ Басмановъ: — будете звязанû, поки не знайде ся зрадникъ, говоривъ я вамъ: буде противъ васъ слѣдство; той, хто не буде виненъ его утечѣ, буде помилуваный, якъ було обѣцяно.

Безоружнû розбишаки, въ виду пушокъ, окруженû вôйскомъ, дали себе вязати безъ опору.

Басмановъ выславъ вояковъ въ лѣсъ на помôчь пѣхотѣ, уставленôй тамъ ранше, и приказавъ шукати Кудеяра. Але скоро настала нôчь. Басмановъ, не дôждавшись вѣстей про Кудеяра, пôславъ воякамъ приказъ вертати ся, а пѣхотѣ велѣвъ лишити ся цѣлу нôчь въ лѣсѣ, не спати, наслухувати, якъ буде скрадати ся Кудеяръ и зловити его.

Скоро свѣтъ Басмановъ самъ выбравъ ся въ лѣсъ и ѣздивъ тамъ зъ трудомъ помѣжь корчами до вечера. Цѣлый той лѣсъ бувъ не ширшій якъ на шѣсть верстъ; вояки переѣхали по нѣмъ вздовжь и поперекъ, але Кудеяра не вôдшукали.

Басмановъ сердивъ ся на пѣхоту:

— Ехъ, непотрѣбы, сякû-такû сыны! — говоривъ вôнъ: — позѣхаючи продрѣмали добычу!... Шкôру зняти бы зъ васъ за те. Тôлько я такъ не лишу того дѣла! Ставити шатра! Станемо тутъ постоемъ и будемо ждати, поки знайде ся Кудеяръ. Безъ него якъ явити ся передъ царемъ-володаремъ!

Пôсля приказу Басманова поставлено шатра. Вôнъ посадивъ у своемъ шатрѣ писаря и велѣвъ ему писати въ кôлькананцяти примѣрникахъ окружникъ до всѣхъ

людей сусѣдныхъ сѣлъ, щобы всѣ покидали свои роботы и йшли ловити великого царского противника; потôмъ написали друге письмо до старостъ, щобы они взывали людей зъ цѣлого округа, безъ розбору, до облавы на того-жь злочинця, котрого въ грамотѣ докладно описано. Зъ тыми письмами выбрали ся военнî люде въ рôзнî стороны. Письма приказано прочитати въ церквахъ; всякому, хто скрывавъ бы або пропустивъ свѣдомо Кудеяра, загрожено жорстокою карою смерти, а тому, хто его спôймае и приведе живого, обѣцювалась въ имени царя така нагорода, що й помыслити годѣ; позваляло́сь навѣть въ разѣ конечности, коли годѣ буде спôймати злочинця живцемъ, принести его голову, та за неи не обѣцювалось вже невымовныхъ нагородъ, а просту.

По всѣй земли давного рязаньского княжества, а такожь и по близькихъ украиньскихъ мѣстахъ вчинивъ ся рухъ; всѣ шукали Кудеяра; декого манила царска нагорода за доставлене Кудеяра, хочь бôльше було такихъ, що бояли ся царского гнѣву, котрый може постигнути безъ розбору и правого и виновника, коли Кудеяра не вôдшукають.

Двацять днѣвъ стоявъ Басманôвъ зъ вôйскомъ коло озера. Що дня ждавъ вôнъ — отъ-отъ приведуть Кудеяра, або, по крайнôй мѣрѣ, принесуть его голову. Але Кудеяра не приводили, головы не приносили й вѣсти про него не було.

— Що-жь се таке! — говоривъ Басманôвъ. — Та чи не пôйшовъ вôнъ на дно озера, плывучи?

И вôнъ велѣвъ поробити човны, плавати по озерѣ и нишпорити дручками по днѣ: чи не знайде ся де людске тѣло.

Нѣчого не знайшли.

Майже мѣсяць минавъ вôдъ часу приходу Басманова до озера.

— Нѣчого робити! — сказавъ Басманôвъ: — треба вертати назадъ. Видко, Кудеяръ чарôвникъ и нечиста сила ему помагае. Нехай володарь-царь ôсудить насъ, якъ Богъ ему звелить.

Басманôвъ вернувъ назадъ. Розбишакъ, звязаныхъ разомъ ланцами, гнали якъ стадо, кормили однымъ хлѣбомъ. Переѣздячи черезъ Коломну, Басманôвъ лишивъ половину ихъ шайки въ пôдземныхъ тюрмахъ, а другу половину разомъ зъ пятьма атаманами, пôгнавъ дальше въ Александрôвску слободу. Коли Басманôвъ явивъ ся передъ царемъ и заявивъ ему, що всѣхъ розбишакъ переловлено, а Кудеяръ втѣкъ, Иванъ Василiевичь попавъ въ такiй гнѣвъ, що мало-що не вбивъ власноручно своею булавою Басманова. Пожалованя гôдный видъ Басманова, що лежавъ у нôгъ пана, збудивъ въ серци Ивана коли не жаль, то чувство тои погорды, якôй мимохôть уступае мѣсце звѣрска жорстокôсть. Иванъ Василiевичь лишь выкопавъ его ногами по зубахъ ажь до крови и давъ ему булавою два удары по спинѣ, вôдъ котрыхъ Басманôвъ пролежавъ двѣ недѣли. Та вже зъ того часу Басманôвъ переставъ належати до числа царскихъ любимцѣвъ; царь не хотѣвъ дивити ся на него и не казавъ допускати до себе нѣ его, нѣ его сына.

Царь приказавъ взяти розбишакъ и выпытати. Они розповѣли все, що имъ наговоривъ Кудеяръ о тôмъ, будьто бы многiи земскiи бояре змовили ся зъ нимъ, щобы скинути царя Ивана и посадити на престолѣ Володимира Андрѣевича; розбишаки не могли назвати тыхъ боярь по имени и лишали буйнôй фантазiи царя творити рôзнiи припущеня и здогады. По слѣдствѣ царь вы-

ливъ на розбишакъ свôй гнѣвъ за те, що Кудеяръ выхопивъ ся ему зъ рукъ. Всѣхъ, такъ оставленыхъ Басмановымъ въ Коломнѣ якъ и привезеныхъ въ слободу а держаныхъ въ тюрмахъ двôрця, царь велѣвъ выбити палицями и выкинути на жиръ собакамъ. Погода була лѣтна, тепла; смрôдъ гниючихъ трупôвъ и скавуленє роздираючихъ ихъ собакъ, доходячи до вôконъ царскои палаты, приятно дразнили слухъ и нюхъ Ивана.

Пригода зъ Кудеяромъ побôльшила царску дикôсть до крайныхъ границь и часъ, здавало ся, не усмирювавъ ен, а скрѣплявъ. Царь побачивъ, що не одни бояре можуть робити заговоры противъ него: и простый нарôдъ способный до бунту въ тôй простôй цѣли, щобы скинути его зъ престола и поставити иншого царя. Вôнъ побачивъ надто, що передъ заговорами и интригами ворогôвъ его не спасае оприччина, въ котрôй сподѣвавъ ся знайти для себе опору: люде близькй ему, люде выбраній нимъ для охороны его особы, люде вывысшеній нимъ, обсыпаній его ласками, тй люде роблять ему пакости. Кудеяръ, що посягавъ на житє царя и самымъ царемъ засудженый бувъ на голодову смерть въ двôрци, высвободженый опричникомъ, та ще якимъ? шуриномъ царя!

Давно вже зливъ ся царь Иванъ на своего свояка, князя Володимира Андрѣевича, давно пôдозрѣвавъ его о бажане засѣсти на престолѣ... Неприхильнôсть царя для Володимира Андрѣевича не знаходила собѣ явного оправданя; теперь бунтъ Кудеяра, що зробивъ своимъ гасломъ имя князя Володимира, дававъ Иванови нагоду выдумати таке оправдане. Въ головѣ его утвердила ся певнôсть, що Кудеяръ дѣлавъ не безъ бажаня и не безъ вѣдома самого князя Володимира. Доля останного була порѣшена.

Пôдчасъ якъ Кудеяръ збиравъ опришкôвъ и намавлявъ ихъ на службу Володимира Андрѣевича, самъ князь Володимиръ Андрѣевичь, нѣчого про се не знаючи, готовивъ вôйско въ Нижнôмъ въ цѣли обороны полуднево-всхôдныхъ границь передъ Турками и Татарами, що збирали ся йти походомъ на Астраханъ. Довѣдавшись вôдъ Жихаря, що въ користь князя Володимира Кудеяръ готовить заговоръ, царь Иванъ не посмѣвъ заразъ же зачепити того князя; вôнъ навѣть боявъ ся его, хочь князь Володимиръ своимъ умомъ и вдачею такъ само мало надававъ ся до того, щобы спасати вôтчину передъ царемъ-гнобителемъ, якъ и до того, щобы бôронити еи передъ внѣшнымъ ворогомъ. Коли намѣръ Кудеяра не вдавъ ся, а розбишакъ переловлено и покарано смертію, царь Иванъ Василіевичь не панькавъ ся вже зъ своимъ двоюроднымъ братомъ: вôнъ любязно запросивъ его до себе и убивъ его разомъ зъ женою, а вôдтакъ казавъ втопити его матѣрь и, не знати вже чому, невѣстку свою, именно вдову по своѣмъ братѣ Юрію, що жили въ монастири на Шекенѣ. Але убите своякôвъ не усмирило злобы царя. Ему здавало ся, що заговоръ въ цѣли оголошеня царемъ Володимира, котрый выйшовъ на яву въ намѣрѣ Кудеяра, глыбоко и широко запустивъ корѣне. Ему хотѣло ся выкоренити зраду такъ, щобы она въ будучности не пускала парôсткôвъ.

Пôдприемство Кудеяра, що зложивъ собѣ ватагу зъ людей незнатныхъ, простыхъ, звернуло гнѣвъ царя противъ простого народа. Пôдъ кôнець 1569 р. Иванъ знущавъ ся надъ народомъ въ Клинѣ; въ Торжку его опричиники били людей кождого стану нѣ за що, нѣ про що; але пôдозрѣне Ивана падало найбôльше на давнѣ самоуправнѣ землѣ — на Новгородъ и Псковъ;

они провинили ся були передъ московскимъ деспотизмомъ вже тымъ, що на ихъ ґрунтѣ колись процвитала народна воля. Новгородъ ненавистный бувъ для Ивана ще й тому, що нагадувавъ ему Сильвестра, котрый зъ Новгорода прийшовъ бувъ въ Москву, щобы опанувати волю царя на кôлька лѣтъ зъ ряду Царь зъ початкомъ 1570 року приѣхавъ до Новгорода и тутъ-то довершили ся нечуванû варварства... „Була у гнобителя якась хитрôсть огненна", якъ говорили сучасники; вôнъ називавъ то пôджаромъ; була то выгадка Бомелія: збитымъ палицями Новгородцямъ натирали спину чимось, що причиняло невымôвнû муки; вôдтакъ привязували ихъ до саней и везли зъ Городища топити въ Новгородъ; до саней привязанû були споневѣрянû женщины; руки ихъ привязувано зъ заду до нôгъ, а до узла, що сполучувавъ руки и ноги причѣплювано ихъ немовлятъ: Иванъ ѣхавъ зъ тымъ походомъ и тѣшивъ ся риданемъ страдальцѣвъ. Волховъ бувъ загаченый людскими тѣлами и зъ того часу, якъ оповѣдае народъ, переставъ замерзати въ найбôльшû морозы, щобы люде, дивлячись на него, не забували, якъ колись грôзный царь велѣвъ прорубати на нѣмъ лѣдъ и наповнивъ его воды новгородскими трупами. Оставшимъ ся въ живыхъ було гôрше нѣжь утопленымъ. Христолюбивый и боговѣйный царь приказавъ знищити всѣ припасы хлѣба, якû були въ Новгородѣ; а мѣжь тымъ вже въ попереднôмъ роцѣ бувъ слабый врожай, въ наступуючôмъ тежь, ба надто повторило ся ще лихо, знане вже на Руси: полки мышвы зновъ нищили хлѣбъ и по поляхъ, и по гумнахъ, и по шпихлѣряхъ — все разомъ було причиною, що въ 1570 р. цѣны хлѣба пôднеслись до неимовѣрныхъ высотъ. Бѣднû люде мерли зъ

голоду, а царь не перестававъ шукати докола себе зрады, Бомелій не переводивъ ся.

Наразъ приходить до царя вѣсть вôдъ Атанасія Нагого, зъ Крыму, що Кудеяръ находить ся въ Крыму при дворѣ хана Девлетъ-Ґірея, тѣшить ся его ласкою и бунтуе его противъ Москвы.

Иванъ Василіевичь свѣта не бачивъ зô злости, коли до него наспѣла вѣсть. Єму такъ хотѣло ся замучити того ворога, що вôнъ готовъ бувъ помилувати многихъ, котрыхъ вже покаравъ, сли-бъ тôлько Кудеяръ перше попавъ ся въ его руки: много каръ довершивъ вôнъ зъ досады, що не мôгъ покарати смертію Кудеяра. И що-жь? При всѣй самодержавнôй власти Ивана, при всѣй могучости его — Кудеяръ ему не дававъ ся, два разы, якъ змия, выслизнувъ ся зъ его кôгтѣвъ и теперь вôдпочивае на воли и смѣе ся зъ немочи московского самодержця. Въ досадѣ Иванъ Василіевичь казавъ покликати до себе Басманова зъ сыномъ: було се першій разъ пôсля того, якъ володарь власноручно побивъ его за недоставлене Кудеяра.

— Альошка, — сказавъ ему царь постукуючи своею острокôнчастою булавою: — кôлько ты рублѣвъ взявъ вôдъ Кудеяра, щобы его выпустити?

— Царю-володарю! — взывавъ Басмановъ, качаючись у нôгъ царя, — Богъ всевидющій бачить невиннôсть душѣ моеи!

— Брешешь собако! — кричавъ царь. — Брешешь! ты разомъ зъ другими такими собаками спріявъ и добра хотѣвъ братови Володимирови; ты хотѣвъ насъ зъ престола зсадити, а его высадити; ты, хамске кодло, выпустивъ Кудеяра, боячись, щобъ вôнъ, сли ты приведешь его, пôдъ пыткою, не выдержавши мукъ, зô всѣми васъ не зрадивъ. Я пôславъ тебе, щобъ ты привѣвъ до

мене Кудеяра, а ты привѣвъ шайку злодюгъ, котрî нѣчого не знали и надавали ся лишь на те, щобы ними собакъ погодувати. Мôгъ же ты привести зъ собою три сотнѣ такои зволочи, а одного не мôгъ. Чому? Тому, що тî три сотнѣ нѣчого про васъ сказати не знали, а той оденъ сказавъ бы про васъ всю правду! Не всѣ-жь вы присягали, вступаючи въ оприччину: присягали рôдного батька не жалувати за нашу царску честь и за наше царске здоровлє. Федьку! и ты присягавъ такъ само! А! Присягавъ? Ха, ха, ха! Покажи-жь теперь, що бережешь присяги не лишь устами, але и дѣломъ. Твôй батько зрадивъ царя, заколи єго!

— Бий, Федоръ, коли царь велить, — не противъ ся володарскôй воли! — сказавъ Олексѣй Басманôвъ.

Федôръ ударивъ батька ножемъ въ серце.

IV.

Вôдступникъ.

У хана Девлетъ-Ґірея въ Бакчисараю велике свято. Єго спаситель, Кудеяръ, котрого вôнъ вôдпустивъ вôдъ себе зъ лихимъ прочутємъ, знову при нѣмъ въ єго дворци, сидить за єго столомъ разомъ зъ найпершими вельможами и розказує про свои чуднî вандрôвки.

Розповѣвши все, що зъ нимъ було пôсля выѣзду зъ Крыму и дôйшовши до фатальнои пригоды зъ єго розбишацкою шайкою коло озера, Кудеяръ продовжавъ:

— Переплывши озеро, я опинивъ ся въ лѣсѣ, а

тамъ вже була поставлена противъ мене засѣдка: тôльки-бъ я побѣгъ, а мене бы зловили. Я побачивъ близько берега дуба зъ дупломъ, влѣзъ въ дупло и сиджу: чую по лѣсѣ шумъ, гомôнъ, крикъ, мене глядають и много ихъ. Сидѣвъ бы я подальше въ лѣсѣ, мене бы знайшли, а то я сидѣвъ надъ самымъ берегомъ и нѣкому въ голову не приходило шукати мене такъ близько. Сиджу я день, другій, третій, въ мене бувъ у кишени кусень хлѣба, я зъѣвъ, а бôльше не було, голодъ ставъ мене мучити. Въ ночи лучилась буря; пôтьма така, що хочь око выбери; вылѣзъ я зъ дупла и пôйшовъ по лѣсѣ, пройшовъ въ чотири версты: силъ нема, ноги пôдкошенî голодомъ, я лягъ пôдъ деревомъ, а тутъ свитае; наразъ бѣжить заяць, я пустивъ за нимъ стрѣлу и вбивъ, кремѣнь и губка були зô мною, та я боявъ ся огонь розкладати, щобы не вздрѣли, обдеръ зайця тай такъ сырого и зъѣвъ, покрѣпивъ ся и дальше пôйшовъ. Бачу, лѣсъ кôнчить ся, а генъ видко зновъ лѣсъ; перейшовъ я поле и вôйшовъ въ той лѣсъ, а той лѣсъ великій; я пôйшовъ по лѣсѣ; день иду, другій, дальше йду и чую тупôтъ коней, голосы людскî. Я змѣркувавъ, що мене шукають, та въ хащѣ, а тамъ вовча нора, а зъ норы выскочила на мене вовчиця; я хвативъ еи за горло и задушивъ, влѣзъ въ яму и вовчатъ повбивавъ и выкинувъ. А погоня за мною була; тôлько ѣхали, куды можна було проѣхати, а норы незапримѣтили. Просидѣвъ я тамъ день, не ѣвши; потôмъ, гадаючи, що погоня минула, вылѣзъ на свѣтъ, та йшовъ, та йшовъ; по дорозѣ бивъ дичину та ѣвъ, тôлько вже не сыру, а печену. Такъ пройшовъ я до мѣста Данкова, на рѣку Донъ и вступивъ близько того мѣста до одного села, що лежить надъ самымъ Дономъ; зайшовъ я на обôйсте, була нôчна пора, господарѣ сплять, я дверѣ выломивъ, вôйшовъ до хаты и кажу: давайте зъѣсти

що и коня, я васъ грабити не буду, грошѣ заплачу, а грошѣ при менѣ були въ чересѣ, якъ я кинувъ ся въ озеро. Тй догадали ся въ чôмъ дѣло: дали менѣ мѣшокъ крупъ, сыра, солонины, та казанчикъ на дорогу и коня вывели осѣдланого. Я имъ заплативъ и кажу: „коли вы кому выявите, що я у васъ бувъ и за мною погоня буде зъ вашои вины, то и вы пропадете, и ваше село зъ огнемъ пôйде“. Сѣвъ я на коня, переплывъ Донъ и проѣхавъ, пробираючись лѣсами минаючи оселѣ. Не стрѣчавъ нѣкого, тôлько звѣрины много та птахôвъ, а въ ночи бувало, якъ станешь на нôчлѣгъ, то и боишь ся заснути, щобы звѣръ коня не задеръ, а то часомъ и тебе лапою не зачепивъ. И выбравъ ся я на Муравскій шляхъ. Тутъ зô мною зустрѣла ся станиця людей двацять. Я собѣ ѣду, а атаманъ до мене: що ты за чоловѣкъ? — Я єму кажу: я ѣду за своимъ дѣломъ, а ты ѣдь за своимъ. — Е, нѣ, чекай, — крикне атаманъ, — въ насъ царскій приказъ ловити злодѣѣвъ; видишь, намножило ся ихъ много, а передовсѣмъ казано ловити розбишаку Кудеяра, а описъ єго, якій вôнъ зъ лиця, намъ прислано; а ты, брате, менѣ здає ся, щось подабаєшь на него. — Ну, кажу имъ, шукайте єго, а я поѣду своєю дорогою. Здоровй були. — Тутъ на мене якъ кинуть ся два, беруть ся до коня, а я имъ одному, другому, якъ давъ кулакомъ, и попадали; я вôдъ нихъ, а атаманъ якъ скрикне: „ей, держѣть єго, — то Кудеяръ!“ Я бачу, они всѣ на мене, коли не вспѣють зловити, то застрѣлять. Скочивъ зъ коня, та въ лѣсъ. Они стали зôскакувати зъ коней, та за мною. Я трохъ зъ нихъ положивъ, и бѣжу дальше. А тутъ глыбокій яръ, я зъ розгону въ той яръ, коли-бъ не придержувавъ ся деревъ, то й голову зломивъ бы, бо яръ бувъ дуже спадистый. Они поважились за мною въ яръ кинути ся,

бѣгають, кричать, глядять приступу до яру, а я тымъ яромъ бѣжу, бѣжу; побачивъ скрутъ у другій яръ, туды кинувъ ся, а потôмъ вылѣзъ, та пôйшовъ лѣсомъ, та знову у другій яръ спустивъ ся и такъ все блукавъ ся, сподѣваючись, що они на мене нападуть. Однакъ на мене вже не напали, видко згубили мôй слѣдъ; и йшовъ я дрѣмучимъ лѣсомъ и дôйшовъ до рѣки: рыбы тамъ тьма-тьмуща; наловивъ рыбы, зваривъ и попоѣвъ, а потôмъ переплывъ рѣку у всѣй одежи, якъ бувъ и пôйшовъ дальше. Йду самъ не знаю куды. Все лѣсъ дрѣмучій. И такъ я йшовъ вôдъ рѣки три дни ажь попавъ на стежку: видко було, десь оселя є. Зустрѣло мене вôсѣмь людей, всѣ обвѣшанû убитою дичиною. „Ты збѣглець, — кажуть, — то йди до насъ, у насъ такимъ мѣсце“. — „Такъ, — кажу имъ, — я збѣглець“. — „Ты — кажуть — втомивъ ся, сѣдай на коня“. Оденъ, що бувъ тоншій, посадивъ мене за собою. „Мы — кажуть — зъ нашои оселѣ на ловы ѣздили.“

Пôдъ вечеръ мы приѣхали на рѣку Осколъ; тамъ стоить мѣстечко. Збѣгцѣ поселили ся, розгосподарились, зажили, худобы наплекали, хлѣбъ сѣють, хаты собѣ побудували гарнû, живуть свобôдно, тягарѣвъ не знають. Жий зъ нами, — кажуть они до мене — въ насъ дуже добре! Най пристануть до насъ люде, мѣсця для всѣхъ выстане, мы тогдѣ церкву собѣ поставимо. А я думаю собѣ: нѣ, братчики, не менѣ доля жити зъ вами! Я не сказавъ имъ, хто я такій, а сказавъ, що я збѣглець, боярскій сынъ, иду на Донъ, хочу до козакôвъ пристати. А они кажуть: турецкû люде пôйшли вôйною на Донъ. „Вы — кажу — вôдки знаете, живучи тутъ, про турецкихъ людей?“ — „Станичники — кажуть говорили“. — „А хиба — пытаю — до васъ станичники ѣздять?“ — „Ѣздять, — „кажуть — по двохъ приѣздить торгувати зъ нами

они намъ купованого дечого привезуть, а вôдъ насъ поживу забирають. А бôльше людей до себе не пускаемо.“ Я проживъ у нихъ зъ тыждень, а потôмъ загадавъ плысти долѣ Осколомъ, и ставъ у нихъ купувати все потрѣбне на дорогу. А они кажуть: „на що намъ грошѣ? — Мы грошей не знаемо. Намъ отъ бôльше нѣжь грошѣ цвяхи потрѣбнû, та въ тебе ихъ нема“. И дали они менѣ все потрѣбного й припасôвъ на дорогу; я й поплывъ долѣ Осколомъ. Берегъ крутый, всюды лѣсъ, нѣгде нѣ хуторôвъ, а зъ Оскола поплывъ я Донцемъ, а тамъ на берегахъ ставъ вже й мѣстечка подыбувати, и я до нихъ вступавъ, и тамъ люде рускû, и они мене годували. А зъ рѣки Донця, порадившись людей, що въ мѣстечкахъ живуть, я поплывъ горѣ рѣкою Торомъ, и плывъ, поки можна було плысти, а якъ стало мѣлко, що плысти годѣ, я покинувъ човенъ и пôйшовъ степомъ. Лѣсôвъ тамъ вже не було; припасы мои вычерпались, такъ я стрѣлявъ птахôвъ на степу и тымъ жививъ ся. И такъ идучи, натрафивъ на юрту ногайску; тамъ людей було мало, все лишь старû та малû, та жѣнки; всѣ молодû та здоровû пôйшли на вôйну пôдъ Астраханъ пôсля твого ханьского приказу. Я имъ кажу: „продайте менѣ коня“. — „А куды ты йдешь?“ — пытають они. — Я имъ кажу: „до самого найяснѣйшого хана“. — А они менѣ: „хто тебе знае, що ты за оденъ! Коня мы тобѣ такъ дамо, але проведемо тебе до перекôпского бея“. — „Що-жь — кажу — для мене й лучше.“ Они мене провели до Перекопу, а перекôпского бея дома не було, въ походѣ зъ тобою ходивъ. А въ его заступствѣ всѣмъ рядивъ мурза Кулдыкъ. Привели мене до того мурзы, а вôнъ, лихій чоловѣкъ, ставъ на мене кричати: „ты — каже — шпѣгунъ московскій, — я тебе велю повѣсити“. А я ему кажу: „коли ты мене велишь повѣсити, то найяснѣй-

шій ханъ прикаже тобѣ самому голову зрубати“. -- „Та що, — каже, — твôй ханъ, я его знати не хочу: въ мене панъ перекôпскій бей.“ А я ему: „И ты, и твôй бей холопы найяснѣйшого хана. Якъ ты смѣешь такъ неповажно говорити про найяснѣйшого хана!“ А вôнъ якъ крикне: „Що! ты ще мене смѣешь учити! Ей, люде, закуйте его! Вôнъ смѣе зле выражати ся про нашого бея“. А я ему кажу: „Я про твого бея нѣчого не говорю злого, мы зъ нимъ неразъ обѣдали у найяснѣйшого хана, а тобѣ я въ очи кажу: Ты простакъ, мужикъ, не важь ся говорити злѐ про твого и мого володаря“. Тутъ людей десять до мене приступило скувати мене; я давъ ся имъ. Они на мене наложили кайданы. Тогдѣ я засмѣявъ ся и сказавъ: „мурзо Кулдыку! — ты думаешь, твои кайданы крѣпкî, гляди: якî они?“ Сѣпнувъ и розôрвавъ кайданы. Кулдыкъ очи вытрѣщивъ, а я ему кажу: „не бôй ся, я не втѣчу. Я Кудеяръ, коли ты чувавъ, той самъ, що найяснѣйшому ханови житє и царство спасъ передъ ледарями мурзами. Тебе лишивъ бей своимъ заступникомъ; воли твоѣй я покоряю ся, хочешь — вôднусти мене до Бакчисарая, хочешь — тутъ кажи лишити ся, и я лишу ся, буду ждати твого бея; а ты менѣ не говори нѣсенѣтниць про нашого володаря“. Тогдѣ мурза сказавъ: „Коли ты Кудеяръ, то нема що зъ тобою починати. Видишь, я не зъ власнои волѣ те робивъ. Бей не казавъ нѣкого пропускати безъ ханьского або его письма, а въ тебе нема нѣякого“. — „Ты добре говоришь, — сказавъ я — держи мене до приѣзду свого бея.“ И я лишивъ ся. Кулдыкъ-мурза ставъ зô мною обходити ся ласкаво, за стôлъ зъ собою саджавъ и въ баню мене велѣвъ водити. А тутъ приѣхавъ Орабей: такъ той пôзнавъ мене и приказавъ провести до тебе мôй найяснѣйшій хане!

— О, великій Аллахъ! — сказавъ ханъ, — які̂ нечувані̂ бѣды ты переживавъ, мôй Кудеяре. Але теперь по всѣй твоѣй бѣдѣ. Ты заживешь у насъ въ почести и славѣ. Хочешь — оставай ся при своѣй вѣрѣ: я, якъ и перше тобѣ обѣцявъ, дамь тобѣ землѣ и церкву позволю побудувати. А намъ бы всѣмъ хотѣло ся, щобъ ты бувъ однои вѣры зъ нами чоловѣкъ. Тогдѣ-бъ мы посадили тебе въ курилтаю и ты бы бувъ найзнатнѣйшимъ чоловѣкомъ въ нашôмъ крымскôмъ юртѣ. О Кудеяре! Ты мудрый! Розважь. Ты бувъ у христіяньскôй вѣрѣ, а чого зазнавъ? Самыхъ злиднѣвъ! Правда, христіяне не погане, они вѣрять въ правдивого Бога и почитають великого посланника Божого Исуса, сына Маріи. Але христіяне не пôзнали и не хотять пôзнати мудрости мудростей — нашого корана. Прийми нашу праву вѣру и побачишь, якъ Богъ нагородить тебе за таке богопріятне дѣло.

— Найяснѣйшій хане! — сказавъ Кудеяръ — твои слова правдиві̂. Теперь я бачу, що исламъ святѣйшій и праведнѣйшій вôдъ христіяньства. Крѣпко я державъ ся христіяньского закона, думавъ тымъ Богу сподобати ся, а Богъ менѣ щастя не пôславъ: все лишь злиднѣ за злиднями! Я зненавидѣвъ Москву, и людей московскихъ, и вѣру ихъ, вôдрѣкаю ся вôдъ нихъ и вôдъ ихъ вѣры, приймаю исламъ и стаюсь вашимъ Татариномъ.

Девлетъ-Ґірей скочивъ зъ мѣсця и закликавъ:

— О великій пророче! Великі̂ дѣла творишь ты! Ты навернувъ серце и умъ нашого Кудеяра до твоеи правды. Въ твоѣй книзѣ сказано: хто оставить для Бога сторону свою, той внайде богаті̂ жерела! Мы повинні̂ засыпати Кудеяра всѣми благодатями житя! Нинѣ найщаслившій день въ моѣмъ житю.

Вôнъ кинувъ ся оббôймати и цѣлувати Кудеяра. Мурзы тежь оббôймали его и выявляли радôсть.

Кудеяръ приймивъ исламъ и ханъ надѣливъ его гôдностію татъ-аґасы, начальника надъ крымскими христіянами. А що Кудеяръ по татарски читати и писати не вмѣвъ, такъ само якъ и по руски, то при нѣмъ бувъ Татаринъ секретарь и все за него робивъ.

Треба було Кудеярови розстати ся зъ своимъ хрестомъ. Але Кудеяръ привыкъ до того таемничого хреста, дару незнаныхъ родичѣвъ. Вôдцуравшись вôдъ христіяньства въ приступѣ великои злобы, вôнъ зберѣгъ забобонне почитане и страхъ передъ тайною золотою рѣчію. Кудеяръ здоймивъ свôй хрестъ зъ шиѣ, але берѣгъ въ шкатулѣ якъ скарбъ. „Богъ знае, яка вѣра лучша, — розважавъ вôнъ собѣ — сли бы я оставъ христіяниномъ, менѣ бы тутъ не було добре; всѣ мурзы мене-бъ нѣ за що не мали. А теперь я зъ ними въ радѣ сидѣти му.“

И отъ Кудеяръ ставъ засѣдати въ курилтаю. Знаючи, якъ ханъ ему сприяе, всѣ пôдлещувались ему, особливо имамы и муллы, вдоволенû его вôдступництвомъ. Они выхваляли его на всѣ лады, обсыпали цвѣтами арабскои краснорѣчивости. Головна и постôйна рада, яку Кудеяръ дававъ ханови и его вельможамъ, була — йти на Москву, знищити еи, знищити царя Ивана зъ цѣлымъ родомъ его, поневолити весь московскій нарôдъ и пôдчинити его власти Татаръ. Кудеяръ ставъ татарскимъ патріотомъ, завзятѣйшимъ нѣжь самû Татаре; его порывы очаровували всѣхъ; але въ квестіи про вôйну зъ Москвою татарскій патріотизмъ стрѣчавъ ся зъ квестіею про вмѣшане въ ту вôйну Туреччины.

Торôчный похôдъ Туркôвъ и Татаръ бувъ невдачный. Они не лишь не покорили Астрахана, але вертаючись стратили множество Туркôвъ въ наслѣдокъ рôз-

ныхъ бѣдъ, що набавляли ихъ смертельныхъ слабостей. И Татарамъ тежь дôстало ся; тому теперь мурзы не дуже рвали ся йти зновъ на вôйну. Явлашскій бей сказавъ:

— Московскій царь, сподѣючись, що Турки и Татаре не схотять оставати ся зъ соромомъ и пôйдуть на него зновъ вôйною, — збере велике вôйско и буде зъ весною насъ ждати. Сли мы пôйдемо на него, то намъ прийде ся бити зъ великими силами. А мы не пôйдемо на будучу весну. Нехай московскій царь дожидає насъ зъ вôйскомъ, нехай даромъ потратить доволѣ зъ своєи касы, и не дôждавшись насъ розпустить вôйско, або пôшле єго воювати въ другî стороны. Тутъ то мы на него й нападемо тогдѣ, якъ вôнъ лишить ся безъ вôйска.

Та гадка сподобала ся всѣмъ. Кудеяръ не мôгъ оденъ спротивити ся цѣлому курилтаєви, хочь дуже се огôрчило єго и вôнъ не скрывавъ своихъ чувствъ. Ханъ оставшись зъ нимъ на самотѣ, сказавъ єму:

— О, Кудеяре, не все можна говорити въ курилтаю. А я тобѣ отъ щô скажу. Коли-бъ мы завоювали Москву, воюючи разомъ зъ Турками, то для насъ, Татаръ, мало выйшло бы користи зъ того. Турки нашою татарскою кровю побѣдили бы Москаля, а намъ Москвы не вôддали-бъ. Турецке царство скрѣпить ся надъ мѣру, а намъ то на гôрше выйде: мы тогдѣ станемо зовсѣмъ невôльниками Туркôвъ. А намъ хоче ся самымъ добути славы й могучости, такъ щобъ вже не бути пôдъ рукою турецкого володаря. Турки не взяли Астрахану, и добре, що не взяли. Они-бъ однаково намъ єго не вôддали. Почекаймо. Нехай Туреччина помирить ся зъ Москвою, тогдѣ мы самî вдаримо на Москву, а скоро поконаємо єи безъ помочи Туркôвъ, тогдѣ буде намъ добре.

*

Кудеярови було все одно: чи Турки чи Татаре завоюють Москву — абы лишь царя Ивана знищити, абы лишь якъ найбôльше лиха накоити рускому народови, якого вôнъ ненавидѣвъ вôдъ часу зрады розбишакъ. Кудеяръ не ставъ перечити ханови и выпадало ему ждати зъ терпеливостію. Ему не выпадало вôдъ-разу не йти пôдъ ладъ бôльшости. Хотѣло ся ему, щобы всѣ беи и мурзы вôдносили ся до него дружно. И такъ було справдѣ. Оденъ лишь явлашскій бей бувъ его заклятымъ ворогомъ, бувши колись прихильникомъ Москвы. Письмо царя Ивана до явлашского бея, перехоплене Кудеяромъ пôдчасъ розбитя караваны и вôдôслане ханови, трохи що не стягло на него бѣду. Тогдѣ-жь ханъ поставивъ его пôдъ судъ курилтая. Але явлашскій бей впевнивъ усѣхъ, що вôнъ про те письмо нѣчого не знавъ. Курилтай узнавъ бея невиннымъ, тымъ бôльше, що и слова въ письмѣ царя Ивана були якîсь несмѣлî и неначе показували, що московскій царь не е певный, чи явлашскій бей пôдбйме ся горячо ворожои ханови справы. Однакъ зъ того часу явлашскій бей боявъ ся говорити що не-будь въ користь Москвы, якъ робивъ се передше, и на останныхъ зборахъ курилтая, выступаючи противъ Кудеяра, умысне порадивъ лишь згôдно зъ бôльшостію вôдложити нападъ на пôзнѣйше. Та рада, принята всѣми в льможами крымского юрта, пôднесла значѣне явлашского бея, що вельми олютило Кудеяра; Кудеяръ успособлювавъ хана противъ бея. „Сли — говоривъ вôнъ ханови — той чоловѣкъ теперь навѣть правду сказавъ, то все таки твому Величеству не належить ему довѣряти, и коли прийде пора йти въ похôдъ, держи въ тайнѣ передъ нимъ свôй намѣръ, а то вôнъ заздалегôдь подасть вѣсти московскому цареви.“

Розъяреный Иванъ, довѣдавшись черезъ Нагого о

тôмъ, що Кудеяръ находить ся у хана, велѣвъ задержати ханьского посла Ямболдуя, а его Татаръ закувати. Ханъ довѣдавъ ся о тôмъ и приказавъ такъ само поступити зъ Атанасіемъ Нагимъ и его посольскими людьми, а до царя Ивана пôславъ гонця зъ грамотою, жадавъ увôльненя Ямболдуя, выданя втѣкшого до московского царства ворога свого, Акмамбета, присылки великихъ подарункôвъ въ соболяхъ и грошахъ и вôдступленя Казаня и Астрахану, а въ разѣ вôдмовы грозивъ, що розправить ся зъ рускимъ царствомъ, якъ розправивъ ся колись его предокъ, Батый-ханъ. Царь пôсля того письма выпустивъ зъ пôдъ сторожи Ямболдуя зъ людьми его, але задержавъ ханьского гонця, приказавъ збирати вôйско на Оцѣ и зволѣкавъ зъ вôдповѣдію ханови, ждучи, до якого степеня можуть осущити ся справдѣ погрозы хана. Наразъ, зъ початкомъ лѣта 1570. року принесли цареви вѣсть, що станичники бачили на степу великѝ товпы Ногайцѣвъ, бачили й луну вôдъ палаючихъ кострôвъ ихъ, чули иржане и тупôтъ безчисленного множества коней. Царь Иванъ перелякавъ ся такихъ вѣстей. Вôнъ пôславъ гонця до Девлетъ-Ґірея, обѣцявъ вôддати Астраханъ, але зъ тою умовою, щобы ханы, якѝ будуть тамъ посадженѝ, назначали ся спôльно зъ московскимъ царемъ и зъ крымскимъ ханомъ; царь обѣцявъ прислати великѝ подарунки и выдати Акмамбета, але за останного просивъ хана выдати Кудеяра.

Грамота царя Ивана мала бути прочитана на зборахъ курилтая. Ханови невмѣстнымъ здавало ся, сли при Кудеярѣ будуть говорити на радѣ про выдачу Кудеяра и вôнъ хотѣвъ скликати раду тогдѣ, коли Кудеяръ поѣде въ свои подарованѝ ему ханомъ посѣлости.

Але оденъ мурза, що старавъ ся о ласку ханьского

любимця Кудеяра, повѣдомивъ его о тôмъ ранше. Кудеяръ явивъ ся несподѣвано въ курилтаю и занявъ свое звычайне мѣсце, яке належало ся ему титуломъ татъ-аґасы. Нѣчого було робити, приходило ся читати грамоту царя при Кудеярѣ.

Коли читане скôнчено, Кудеяръ сказавъ:

— Гнобитель, несытый кровію моеи невиннои жены, жадае моеи головы. Сли она ему така потрѣбна, вôддайте еи, але Астрахану за неи мало; нехай вôддасть и Казань на вѣчну власнôсть нашому найяснѣйшому ханови и цѣлому крымскому юртови. Нехай надто пôддасть ся пôдъ руку нашого найяснѣйшого хана зъ Москвою и зô всѣма своими землями та городами, назве себе ханьскимъ холопомъ, такъ якъ его предки були холопами предкôвъ нашого всемогучого володаря. Коли вôнъ на те згодить ся, вôддайте мене, а щобы я не втѣкъ до того часу, коли вôнъ пришле свою вôдповѣдь, посадѣть мене въ тюрму.

Всѣ мовчали. Девлетъ-Ґірей першій перервавъ мовчанку и сказавъ:

— Нашь достойный татъ-аґасы! Нѣякій мудрый и славный стихотворець не мôгъ бы прославити твоеи великодушности и твого привязаня до правдивои вѣры, яку ты прийнявъ зъ Божои волѣ, що просвѣтила твôй розумъ! Ты готовъ вôддати житя свое и потерпѣти великû муки за славу татарского народа! Але мы всѣ, починаючи вôдъ мене, вашого володаря, ажь до останного Татарина вмѣемо цѣнити нашого приятеля и мудрого достойника. Нѣ за якû скарбы Соломоновû не вôддали-бъ мы тебе въ руки ворога. И якъ могли-бъ мы довершити таке дѣло, скоро оно було-бъ найстрашнѣйшимъ переступленемъ корану. Мы просили въ царя Ивана выдачѣ Акмамбета, тому що московскій царь не

є правовѣрный и правды не знає; мы-жь правовѣрнû, якъ можемо вôддати на погибѣль нашого добродѣя, тымъ бôльше принявшого нашу правдиву вѣру!

Написали московскому володареви грамоту такого змѣсту, якій порадивъ Кудеяръ, тôлько про Кудеяра не згадували въ нѣй. Та ханъ, высылаючи гонця, велѣвъ тайно сказати кому не-будь зъ царскихъ людей: нехай царь для дружбы зъ ханомъ выдасть Акмамбета, тогдѣ Девлєтъ-Ґірей подумає, подивить ся до книгъ и, може бути, выдасть єму Кудеяра, тôлько треба перше, щобъ царь выдавъ Акмамбета.

Кудеяръ выбравъ ся въ подаровану єму ханомъ посѣлôсть надъ рѣкою Качею. Тамъ були въ него чотири жены рôзныхъ народностей, а мѣжь ними одна Украинка, взята въ полонъ Татарами; она була дочкою священика. Близькôсть Украинки, подарованои єму ханомъ, зробила на Кудеяра потрясаюче враженє. Вôнъ мôгъ розмавляти зъ нею єи рôднымъ словомъ и для того одного она стала єму близша нѣжь иншû жены. Та Украинка, по имени Ганууся, своими гарными чертами пригадувала єму Настю; она була заєдно сумна и гôрко плакала. Въ серци Кудеяра, твердôмъ, загрудѣлôмъ, пробудило ся чувство жалю. Вôнъ не мôгъ оставати въ такихъ вôдносинахъ до тои землячки, якъ до другихъ. Одного разу, коли Кудеяръ, сидячи на рундуцѣ свого дому разомъ зô своимъ секретаремъ, розбиравъ якусь справу, до него долѣтали звуки украиньскои пѣснѣ:

Нехай батько не турбує
И вѣночка не готує,
Бо я вже свôй утратила
Пôдъ зеленымъ яво...
И зъ невѣрнымъ Татариномъ...

Спѣвъ закôнчивъ ся роздираючимъ плачемъ. Пѣсню ту спѣвала Настя. Кудеяра цѣлого стрясло... Вôнъ зливъ ся, що въ серци будить ся жаль. Вôнъ боявъ ся того чувства; прочувавъ, що сли пôддасть ся ему разъ, то оно заведе его кудысь... Вôнъ сердивъ ся на ество, що нарушило спокôй его огôрченя.

„Що зъ нею почати?“ думавъ вôнъ. Вбити еи, або пустити на волю, до рôдныхъ! Але коли вôнъ еи пустить, то и другû жены умысне зачнуть плакати, щобы ихъ пустити. „А, чортъ зъ нею!“ сказавъ самъ до себе Кудеяръ и покликавъ одного Татарина, що занимавъ ся лѣченемъ.

— Дай — сказавъ Кудеяръ — однôй зъ моихъ бабъ такого лѣкарства, щобъ она перестала плакати, щобъ я не чувъ еи плачу и рыданя.

— А тобѣ самому еи вже не треба? — спытавъ Татаринъ.

— Не треба! — сказавъ Кудеяръ.

Людске зло зробило зъ Кудеяра злого чоловѣка. Нещастна Ганууся несподѣвано пробудила було въ нѣмъ добре чувство спôвчутя.

Въ два дни потôмъ Ганууся померла: бѣдну попôвну похоронили въ чужôй земли чужû руки, руки невѣрныхъ людей.

Нехай бы лишь бувъ пôддавъ ся тому чувству, нехай бы лишь бувъ вôдпустивъ Ганусю, — стриму тому не було-бъ! Кудеяръ бувъ не зъ такихъ вдачь, що то хитають ся въ оденъ и той самъ часъ, хилячись то въ право то въ лѣво, то до доброго то до злого. Высвѣдчивши добро Гануси, Кудеяръ на тôмъ бы не спинивъ ся; вôнъ пôйшовъ бы дальше дорогою добра, пôйшовъ бы такъ певно, якъ пôйшовъ дорогою зла, коли, ради спасеня Настѣ, рѣшивъ ся сповнювати дѣла, незгôднû

зъ его моральнымъ переконанемъ. Єму трудно було оставати ся у хана; вôнъ втѣкъ бы може куды не-будь въ монастирь — оплакувати свои провины... Але Кудеяръ поконавъ тымъ разомъ покусу добра. Зло взяло въ нѣмъ верхъ.

Скучно було Кудеярови сидѣти бездѣльно. Єму хотѣло ся чимъ скорше на вôйну; крови, рускои крови хотѣвъ вôнъ; пожарôвъ, дыму, стонôвъ раненыхъ, зойку полоненыхъ и голодныхъ бажавъ вôнъ...

Ажь тутъ, несподѣвано для самого Девлетъ-Ґірея, пôзною осенію явивъ ся московскій гонець зъ товпою военныхъ людей, въ супроводѣ Татаръ, присланыхъ Ямболдуемъ зô своеи дружины. Они привезли скованого на рукахъ и ногахъ Акмамбета, що одержавъ бувъ при хрестѣ имя князя Федора. Радôсть хана не мала границь. Вôнъ призвавъ до себе Кудеяра. Привели Акмамбета. Ханъ реготавъ ся, приказувавъ Акмамбетови цѣлувати ноги Кудеяра, свого давного невôльника, приказувавъ своимъ царскимъ дворакамъ и слугамъ плювати на зрадника, бити его по лици, потôмъ велѣвъ посадити въ тюрму, въ льохъ пôдъ своимъ двôрцемъ, обѣцявши приготовити ему особливо жорстоку смерть.

Въ грамотѣ своѣй царь Иванъ писавъ:

— „Намъ, панующимъ, не яло ся держати коло себе зрадникôвъ, утѣкачѣвъ-холопôвъ, що зло на насъ помышляючи, будуть втѣкати — твои до насъ а нашѣ до тебе. Я для братерскои любови прьславъ тобѣ злочинця твого Акмамбета, не дививъ ся на те, що вôнъ приймивъ нашу вѣру; гадаю, що вôнъ зробивъ се зъ хитрости, въ тôй цѣли, щобы бути въ нашôмъ царствѣ безпечнымъ. Вчини, брате улюбленый, и ты менѣ ласку, пришли менѣ зъ нашими и твоими людьми Кудеяра, нашого зрадника и злочинця.“

Ханъ, не звертаючись до курилтая, написавъ таку вôдповѣдь московскому цареви:

— „Що ты, улюбленый брате, царю Иване, приславъ намъ для своеи братерскои любови зрадника нашого Акмамбета, за те мы тобѣ вдячнî, а Кудеяра пôслати тобѣ годѣ. Въ твоихъ книгахъ, може бути, такъ написано, щобы вôддавати людей, котрî до тебе прийдуть и приймуть твою вѣру, а въ нашôмъ коранѣ мы того не знайшли и пôсля нашого Магометового закона бувъ бы то великій грѣхъ и проступокъ.“ Зъ такою вôдповѣдію вôдôйшовъ рускій гонець назадъ але двохъ зъ проводившихъ его боярскихъ сынôвъ не поѣхало зъ гонцемъ въ Москву; они прийшли до Кудеяра. Одинъ зъ нихъ, высокій, тонкій, зъ довгою шиею и быстрыми очима, стоячи передъ Кудеяромъ, вôдставивши на передъ ногу, жваво здвигаючи плечима и потрясаючи кучерями, говоривъ:

— Я, Федько Лихаревъ, каширскій сынъ боярскій, служивъ въ оприччинѣ и твою Милôсть бачивъ, якъ у царя бояръ душили; я тогдѣ працювавъ и твоя Милôсть. А коли гнобитель велѣвъ твою жену звести, я гôрко плакавъ и тебе, пане, жалувавъ. Я зъ Самсономъ Костомаровымъ въ дружбѣ бувъ. Давно хотѣло ся менѣ втекти вôдъ гнобителя, та годѣ було. А теперь, якъ насъ пôслали сюды, я не хочу вертати ся, хочу служити ханови; пôзнасть мою службу, то й нагородить.

Вôнъ брехавъ. Зъ Самсономъ Костомаровымъ вôнъ другомъ не бувъ, а бувъ однымъ зъ убійцѣвъ Настѣ.

— А я — сказавъ другій, низькій ростомъ, рудый, зъ лицемъ сѣменатымъ и зъ боязкимъ выразомъ очей — я зъ серпухôвскихъ боярскихъ дѣтей, звусь Матюха Русинъ. Бувъ тежь въ оприччинѣ. Прикро вертати ся домôвъ. Жите наше таке погане, що хочь у воду, тôль-

ки-бъ не при цареви. Прийде ся такъ єму, захоче, — такъ нѣ за що, нѣ про що нашого брата замучить. Таке жите: коли день пройшовъ, живъ оставъ ся, слава Богу, а нôчь пройшла, то слава Богу, що въ ночи бѣды не було, а дня завтрѣшного боишь ся. Вôзьми, пане, до себе на службу.

Вôнъ кланявъ ся до землѣ.

— Добре, — сказавъ Кудеяръ — найяснѣйшій ханъ праведный и ласкавый. Коли будете вѣрно служити, то и вамъ зле не буде.

Лихаревъ говоривъ:

— Мы повѣдомлюємо ханьске Величество, що весною буде вôдповѣдна пора до вôйны зъ Москвою; такои не дôждете скоро. Московске царство нинѣ въ крайнôй нуждѣ. Торôкъ недорôдъ бувъ и хлѣбъ ставъ надмѣрно дорогій, вôйско царске пôйшло въ Нѣмеччину, а при цареви нинѣ вôйска мало, царь лѣпшихъ бояръ и воєводôвъ повбивавъ, остали ся лишь невмѣлû, та нехоробрû, а тû повтѣкають, скоро лишь ханъ зъ ордою прийде. Сли то не такъ, якъ мы говоримо, тогдѣ єго Величество ханъ нехай насъ смертію покарати прикаже!

Не минули й три дни пôсля появы тыхъ двохъ зрадникôвъ, до Кудеяра прийшло двохъ новохрещеныхъ Татаръ зъ Урмановои шайки.

Они розповѣли єму, якъ Окулъ зъ Урманомъ и зô своими ватагами, довѣдавшись, що другû пôддали ся царскому воєводѣ, скитали ся по лѣсахъ, а вкôнци скрыли ся въ Бряньскôмъ лѣсѣ и тамъ розтаборились. А нинѣ, говорили пôсланцѣ — Окулъ зъ Урманомъ довѣдались, що ты живый и пробуваєшь въ Крыму у хана и пôслали насъ до тебе спытати про здоровлє, а сли-бъ ты чого хотѣвъ вôдъ насъ чи що намъ приказати зволивъ, то мы все зробимо пôсля твого приказу. И те ще

прийшли мы тобѣ сказати: сли-бъ ханъ хотѣвъ зъ тобою вести орду противъ гнобителя, мы тобѣ слуги и провôдники вамъ всѣмъ. А вôднайшли мы на Оцѣ такій брôдъ, що вся орда перейти може скоро. А такій брôдъ є тамъ, де вливає ся въ рѣку Оку рѣка Ицка, вôдъ того мѣсця пôвтора версти, а не дальше якъ верста вôдтамъ буде велике поле, зве ся Злыньске. И коли-бъ ханъ зъ ордою на Москву пôйшовъ, мы ждали-бъ єго тамъ на Злыньскôмъ поли та черезъ Оку перевели-бъ єго зъ Ордою, та не лишь черезъ Оку, а такожь черезъ Жиздру и Угру и мôгъ бы єго величество ханъ, минувши Серпухôвъ, пôдôйти до Москвы такъ, що гнобитель про се й не довѣдавъ ся-бъ.

Кудеяръ повторивъ се ханови. Девлєтъ-Ґірей не мôгъ нарадуватись.

— О, великій пророче! — сказавъ вôнъ — ты помагаєшь намъ! Сли въ насъ будуть добрî провôдники, мы доберемо ся до Москвы и прославить ся племя татарске. Ханъ велѣвъ Кудеярови взяти въ свою опѣку прибувшихъ зъ Руси. Кудеяръ вôдôславъ ихъ въ свою посѣлôсть и тамъ велѣвъ ихъ удержувати въ достаткахъ.

Кудеяръ порадивъ ханови збирати орды, щобы були готовî въ походъ зъ наближенємъ весны, але не говорити про се въ курилтаю, боячись, щобъ прихильники Москвы заздалегôдь не подали туды вѣстку и не дали цареви Иванови можности збирати оборонні силы.

Ханъ такъ и зробивъ. Вôнъ не говоривъ нѣкому про бажанє йти на Москву; противно, ставъ передъ беями и мурзами жалувати ся на Литву.

Вôнъ твердивъ, що козаки непокоять бѣлогородску орду и роблять напады на турецкî землѣ; и турецкій падишахъ готовить ся пôслати на Литву свои силы, то-

му й Татарамъ треба бути готовымъ. Мурзы, що одержували подарунки вôдъ Литвы, стали було переконувати хана, що належить воювати Москву, а зъ Литвою находити ся въ добрôй злагодѣ. Ханъ доказувавъ, що Московскій царь тôльки и бажає тохо, щобы Татаре напали на границѣ его державы, тому що въ него теперь вôйско зôбране, отже не слѣдъ зачѣпати якъ не будь Москву такъ довго, поки она не забуде, що Татаре можуть нечайно напасти на неи. Однымъ словомъ, ханъ повтарявъ мурзамъ те саме, що имъ говоривъ перше явлашскій бей. Войовничî мурзы, все готовî грабити кого-бъ нѣ було, успокоювались, вдоволяючи ся тымъ, що сли теперь не можна зачепити Москву, то по крайнôй мѣрѣ имъ дають нагоду протрѣпати Литву. Приѣхавшого вôдъ короля Жигмонта Августа гонця принято неприхильно; ханъ не хотѣвъ брати подарункôвъ, кричавъ, сердивъ ся на козакôвъ, говоривъ, що король ихъ умысне не втихомирює и вôдгрожувавъ ся, що пригадає Литвѣ свого предка Менґлі-Ґірея, покорителя Кієва. На Литву пôйшла трѣвога, тамъ заходились коло укрѣпленя границь, а раднî паны старали ся вôдвернути вôдъ себе небезпечéньство, та порôзнити Крымъ зъ Москвою, вважаючи Девлєтъ-Ґірея и царя Ивана приятелями и союзниками. Щобы ще бôльше утвердити въ тôй думцѣ Литовцѣвъ и приспати Москву надѣєю на союзъ зъ ними пôдчасъ побуту литовского посла въ Бакчисараю, Девлєтъ-Ґірей, не запросивши его нѣ разу до стола, гостивъ Атанасія Нагого, вôдказувавъ на Литву, хваливъ московского царя, жалувавъ того, що добра згода зъ московскимъ володаремъ нарушила ся була походомъ Туркôвъ на Астраханъ, впевнювавъ, що Татаре йшли поневоли, обѣцювавъ на будуче жити зъ московскимъ володаремъ въ згодѣ въ дружбѣ, по братерски и разомъ

ити вôйною на спôльного ихъ ворога, литовского володаря.

— Я — сказавъ тогдѣ Девлетъ-Гірей Атанасіеви Нагому въ притомности явлашского бея и одного мурзы, що бравъ постôйно подарунки вôдъ московского царя — я умысне вѣвъ Туркôвъ такъ, щобы имъ не вело ся: я такъ робивъ зъ братерскои любови до твого володаря, мого наймилѣйшого брата и найвѣрнѣйшого приятеля.

Слова Девлетъ-Гірея були переданû Нагимъ въ Москву въ грамотѣ, пôсланôй специяльнымъ гонцемъ; и той гонець повторивъ, бувши очевидцемъ, вôдраднû вѣсти, що цѣлый Крымъ ладить ся на весну до вôйны зъ Литвою, а явлашскій бей пôславъ вôдъ себе до царя и впевнювавъ, що все стало ся его заходомъ, та просивъ для себе подарункôвъ вôдъ московского володаря.

И справдѣ, въ цѣлôмъ Крыму зимою, хочь всѣ знали, що на весну буде походъ, думали, що ханъ поведе орду воювати литовскû землѣ. Въ Москвѣ тежь такъ мѣркували, хочь князь Михайло Воротиньскій, старый ворогъ Татаръ, осмѣлювавъ ся говорити, що не належить вповнѣ успокоюватись, довѣряючи запевненямъ хана и вѣстямъ, присыланымъ зъ Крыму.

Въ цвѣтни 1571. року ханъ несподѣвано скликавъ свôй курилтай и заявивъ, що походъ буде не на Литву, а на Москву.

— Я — сказавъ вôнъ — умысне не говоривъ того нѣкому, щобы нашь ворогъ, московскій князь, не довѣдавъ ся и приготовивъ ся до обороны. Нападемо на него нагло. Въ его державѣ бѣда и неладъ — и голодъ и помôръ на людей; лучшихъ своихъ воеводôвъ вôнъ самъ поубивавъ; теперь въ него осталась дрянь. Въ насъ е ихнû люде, що поведуть насъ бродами и манôвцями до самои Москвы. Вôзьмемо Москву, спалимо ей,

зруйнуемо цѣлу московску державу, якъ мы нѣколи ще не руйнували. Тямите, якъ они, невѣрнѝ, зачувши, що въ насъ на хлѣбъ недорôдъ и на людей поморъ и на худобу зараза, задумували въ таку пору йти противъ насъ, хотѣли нашъ крымскій юртъ покорити, якъ покорили Казань и Астраханъ. Але великій пророкъ затьмивъ розумъ ихъ, помѣшавъ мысли ихъ... Теперь на насъ черга прийшла. И въ нихъ така теперь бѣда, яка тогдѣ була въ насъ. Не будьмо-жь мы такѝ дурнѝ, якъ они тогдѣ дурнѝ були. Зробѣмъ зъ ними те, що они хотѣли зъ нами зробити, та не вмѣли.

Мурзы були одушевленѝ. Въ цѣлôмъ Крыму вѣсть о тôмъ, що походъ буде на Москву, а не на Литву, принята була зъ одушевленемъ. Пробудила ся заразъ стара вражда, старе чувство досады изъ-за утраченои власти на Русію. Кудеяръ выславъ своихъ новохрещенцѣвъ напередъ до Окула и Урмана зъ порученемъ, щобы они ждали его зъ ханомъ на Злыньскôмъ поли коло теплого Миколы. Въ двѣ недѣли потôмъ вôнъ вырушивъ у походъ самъ, а въ слѣдъ за нимъ ишовъ ханъ зъ ордою. Въ день самого выѣзду Девлетъ-Ґірея зô столицѣ на спѣсѣ, вбитôй въ стѣну огорожѣ бакчисарайского двôрця, появила ся голова ворога его Акмамбета, пôсля святого хресту Федора. Девлетъ Ґірей, налякавши обѣтницею передсмертныхъ мукъ, предержавъ его въ тюрмѣ до свого выѣздѣ, а потôмъ сказавъ: „Я не Иванъ московскій, щобъ менѣ тѣшити ся муками людей“, и казавъ вôдрубати злочинцеви голову.

IV.

Татарскій нападъ.

Кудеяръ, въ товариствѣ двохъ рускихъ зрадникôвъ, зъ вôддѣломъ пяти тысячѣвъ Татаръ, йшовъ впередъ черезъ ногайскû степы муравскимъ шляхомъ. Великû товпы Ногайцѣвъ зъѣздили ся зô всѣхъ усюдôвъ на муравскій шляхъ верхомъ, зъ сагайдаками и луками за плечима и вели зъ собою много коней про запасъ. Походъ мали вôдбути трома дорогами: однû мали були злучити ся зъ ханьскою ордою, другû, звернувши зъ муравского шляху, переправити ся черезъ Донець и дôйшовши до заселеныхъ мѣсцевостей, нищити середнû пограничнû землѣ московскû, а третû мали були йти на всхôдъ, черезъ Тиху Сосну, Тотудань до Дону, на рязаньскû землѣ. Въ нихъ бувъ однаковый плянъ: всѣ мали були палити рускû оселѣ, нищити засѣвы, вбивати людей, а лучшихъ ловити на арканъ и вести въ полонъ. Они не мали назначеного речинця окôнченя походу: хто встигне скорше нѣжь другій, награбить, наробить спустошень, нахапае бранцѣвъ, той и верне ся, сли схоче, домôвь, въ свои степы. Самъ ханъ Девлетъ-Ґірей, зо сто двацятьма тысячами орды, намѣрявъ завернути зъ муравского шляху на лѣво, перейти Оку въ горѣшнôмъ бѣгу пôсля вказôвокъ рускихъ зрадникôвъ, потôмъ перейти Жиздру, Угру и йти до Москвы зъ заходу, въ надѣѣ, що царь, сли и вспѣе зôбратись, то буде ждати его зъ полудня, вôдъ Москвы, якъ перше бувало. Ханъ не турбувавъ ся, чимъ харчувати-ме свои военнû силы; кождый Татаринъ бравъ собѣ що хотѣвъ, а не взявъ, его вина,

хочь зъ голоду вмирай; тôльки даный бувъ приказъ брати зъ собою якъ найбôльше ременѣвъ, щобъ ули чимъ вязати бранцѣвъ. За ханомъ не ѣхавъ таборъ; все везли на вючныхъ коняхъ. Ханъ йшовъ зъ незвычайнымъ поспѣхомъ, щобы нечайно напасти на столицю; тому-то шатеръ, хочь и везли ихъ за нимъ, нѣколи не розбивали; ханъ вôдпочивавъ пôдъ голымъ небомъ, на коврѣ, розстеленôмъ на травѣ. Лишь часомъ, коли треба було дôвше попасти конѣ, для хана жарили баранину або яку-небудь дичину; а то бувало, що вôнъ, пôдганяючи свою орду, ѣвъ лишь суху вялену конину и дававъ своимъ мурзамъ прикладъ повздержности и строгого способу житя.

Кудеяръ зъ Лихаревымъ и Ґусиномъ, выпередивши хана, прибули до Оки на Злыньске поле, що находило ся недалеко впаду рѣки Йцки до Оки. Тутъ заставъ вôнъ вже ждучихъ его, Окула и Урмана и братôвъ Юдинковыхъ, а зъ ними було всего на всего лишь десять людей.

Коли розбишаки выявляли радôсть, зустрѣвши ся зъ Кудеяромъ, ханьскій татъ-аґасы поводивъ ся вже не такъ, якъ бувало, и хочь витавъ ся зъ ними привѣтно, то все таки й гордо, якъ и ялось ему въ его шитôй золотомъ одежи. Вôнъ поважно и ласкаво обѣцявъ имъ въ имени хана великѣ нагороды, єсли они щасливо переведуть ханьску орду черезъ рѣки и тутъ-же черезъ свого секретаря выдавъ имъ по кôлька золотыхъ монетъ. Окулъ зъ Урманомъ хотѣли було на вперейми розповѣдати свои пригоды, якихъ зазнали пôсля розбитя розбишацкого табору коло озера, але Кудеяръ, мовь бы не бажавъ навѣть згадувати минулого, перебивъ имъ и поважно сказавъ:

— Говорѣть до рѣчи: про що я васъ спытаю, те

й кажѣть менѣ. Чому васъ такъ мало? Де вы були въ останнôмъ часѣ?

— Мы були въ Бряньскôмъ лѣсѣ, — почавъ Окулъ; — коли мы зъ Урманомъ зачули, що ханъ иде, то стали говорити ватазѣ, що йти бы намъ на стрѣчу Кудеярови и провести хана бродами и манôвцями. Ватага такъ заревѣла: якъ можна, щобы христіяне бисурманамъ противъ христіянъ помагали?

— Я имъ кажу, — озвавъ ся Урманъ — та-жь намъ, братя, лишь бы ласка була, а теперь буде така нагода, що другои не дôждешь ся. А они на мене: ты самъ Татаринъ и своимъ Татарамъ сприяешь: видко, хочешь на давну вѣру перейти и насъ туды-жь тягнешь.

— Я говоривъ имъ, — сказавъ Окулъ — та-жь мы йшли противъ царя-гнобителя зъ Кудеяромъ, а теперь Кудеяръ хана противъ того-жь гнобителя веде и насъ просить зъ собою, чому-жь намъ не йти?... А они кажуть: те друге дѣло було; мы тогдѣ сподѣвались, що замѣсть царя-гнобителя иншій христіяньскій царь буде, а теперь ханъ-бисурманъ иде воювати нарôдъ. Та тутъ-же стали кричати на насъ: скинути ихъ зъ атаманьства. Насъ зъ атаманьства скинули; атаманами поставили Захарка Мельницю та Матюху Курощупова. А тѣ, якъ стали атаманами, заразъ сказали громадѣ таку рѣчь; пôйдемо, братя, просто до царя на поклôнъ, а Окулка зъ Урманкомъ звяжемо. То и насъ володарь помилуе за те, що мы не пôйшли служити крымскому ханови. А ватага на те якъ крикне: „ага! помилуе! якъ помилувавъ нашого брата, того, що коло озера пôддавъ ся. Ади, кажуть, що выгадали сякî та такî сыны, рубати ихъ, а то они насъ выдадуть“, та тутъ-же й порубали ихъ. А мы стоимо зъ Урманомъ, собѣ смерти ждемо. Тôлько нѣ: они рубати насъ не брали ся, лишь все ла-

яли. „И до царя не пôйдемо, кричать, и до хана не пôйдемо, а хто скаже ще хочь слово про те, щобъ намъ ити чи до хана, чи до царя, тому на мѣсци смерть.“ Отъ мы зъ Урманомъ порадились, що намъ оставати ся въ ватазѣ годѣ, та въ ночи й повтѣкали. А отъ тѝ, що зъ нами прийшли, — сказавъ Урманъ — десять люда, все Татаре-новохрещенцѣ; имъ тежь тяжко було лишати ся тому, що вѣры имъ вже не буде, бо они Татаре; — и они втѣкли зъ нами, хотячи послужити ханови и тобѣ.

— А мы — сказавъ Жданъ Юдинкôвъ, цѣлуючи полу одежѣ Кудеяра — твои вѣчнѝ холопы, твои дѣти вѣрнѝ; якъ перше зъ тобою невôдлучно ѣздили, такъ и теперь поѣдемо коло твого стремени.

— Служѣть вѣрно найяснѣйшому ханови — сказавъ Кудеяръ — а дôждетесь великихъ ласкъ.

Вôнъ приказавъ погостити опришкôвъ, але самъ не засѣвъ зъ ними.

— Гордый, — замѣтивъ Окулъ, — важнымъ чоловѣкомъ ставъ у хана!

— Нѣ, вôнъ ласкавый! — сказавъ Василь Юдинкôвъ.

Прибувъ ханъ. Вôнъ рѣшивъ ся поставити собѣ на Злыньскôмъ поли шатро и намѣрявъ выпочити оденъ день по довшôмъ безпрерывнôмъ ходѣ. Кудеяръ привѣвъ до него рускихъ втѣкачѣвъ. Они цѣлували руки хана. Урманъ не вытримавъ и заплакавъ: національне чувство, придавлене за-молоду, пробудило ся на видъ володаря того племени, до якого належавъ Урманъ, володаря, що говоривъ мовою, яку чувъ Урманъ въ дитячôмъ вѣцѣ зъ устъ батька и матери.

— Найяснѣйшій хане, — сказавъ Урманъ — я твôй природный чоловѣкъ; и тѝ люде — вôнъ показавъ на новохрещенцѣвъ — все то, якъ и я, твои люде; всѣ мы зъ роду Татаре, насъ противъ волѣ поробили Моска-

*

лями. Ты нашь правдивый володарь. Всѣ мы хочемо тобѣ служити по вѣкъ!

Новохрещенцѣ клялись, що будуть вѣрнѝ ханови. Окулъ и Юдинкôвъ мовчали, не розумѣючи по татарски.

— Я радъ, — сказавъ ханъ — що нашѝ прийшли до насъ. Вы — дѣти мои, я вашь отець. Московскій гнобитель заполонивъ васъ въ музулманьскихъ царствахъ и силомôць вôдвернувъ вôдъ нашои правои вѣры. Много васъ такихъ. За васъ и за нихъ иду я пôмстити ся на нѣмъ, а вы за себе тежь пôметѣть ся. Послужѣть менѣ, а будете въ мене близькими людьми. Отъ Кудеяръ высвѣдчивъ менѣ добро и теперь вôнъ важный чоловѣкъ въ нашôмъ юртѣ.

При помочи рускихъ зрадникôвъ, що приймили ся бути провôдниками, ханъ зъ ордою перейшовъ Оку на Быстрôмъ бродѣ, перейшовъ Жиздру въ тôмъ мѣсци, де колись-то розбишаки втекли передъ Калужанами, вкôнци перейшовъ Угру и звернувъ ся на всхôдъ. Татаре йшли невтомимо, не стрѣчаючи нѣгде опору зъ рускои стороны; въ тôмъ краю руского вôйска не було; царь, довѣдавшись черезъ станичникôвъ, що Ногайцѣ стали появляти ся въ украиньскихъ земляхъ, та що за ними мае йти самъ ханъ, зôбравъ на борзѣ вôйско; оно стояло пôдъ Серпуховомъ, ждучи Татаръ по дорозѣ до того мѣста.

Татаре не брали мѣстъ, щобы не тратити часу и не дуже нищили край, оставляючи то дѣло Ногайцямъ, тôлько, переходячи черезъ оселѣ, палили ихъ, зазначуючи тымъ свою побѣду. Вже до Москвы лишало ся не бôльше якъ сѣмдесять верстъ. Окулъ щезъ: его стала мучити совѣсть, що вôнъ служить бисурманамъ

противъ христіянъ; вôнъ втѣкъ, перекрадаючись лѣсами въ Литву.

Кудеяръ покликавъ до себе новохрещенцѣвъ, що перейшли на сторону хана зъ Урманомъ, а зъ ними Урмана и сказавъ:

— Отъ вы почули, що вы не рускî, а Татаре. Прикро вамъ стало, що вы служили чужому володареви, московскому, природному заклятому ворогови всего вашого татарского племени. Вы побачили вашого правдивого й праведного володаря татарского и серце ваше затремтѣло. Вôдслужѣть-же ему велику службу. Нашь володарь нагородить васъ и вы будете въ него якъ першî мурзы. Служба вамъ буде нелегка, за те й ласка немала. Йдѣть въ Москву: всѣ вы по руски вмѣете и васъ будуть уважати за рускихъ; теперь-жежь всякого народа много туды втѣкае. Скоро мы прийдемо пôдъ Москву и вы побачите нашихъ людей и нашî конѣ — пôдпалѣть Москву въ рôзныхъ частяхъ. Отъ вамъ грошѣ, щобы выжити тамъ. Йдѣть, ханъ велить.

Они взяли грошѣ й поѣхали.

По тôмъ закликавъ Кудеяръ Юдинковыхъ и сказавъ:

— Вы мои вѣрнî, любî дѣти. Нема въ мене милѣйшихъ людей на свѣтѣ надъ васъ, вы назвали мене своимъ батькомъ; я вамъ поручу таке важне дѣло, якого другимъ не поручивъ бы. Идѣть въ Москву, а якъ мы пôйдемо до неи, пôдпалѣть еи въ двохъ мѣсцяхъ. Вважайте, не дайте ся зловити, а то менѣ безъ васъ тяжко буде.

— Чого давати ся зловити, — сказавъ Жданъ — — на то йдемо, щобы дѣло зробити, а не дати ся зловити.

— Але нѣкому, нѣкому не говорѣть! — сказавъ Кудеяръ.

Орда зробила до другого дня трицять верстъ. Кудеяръ позвавъ Лихарева и Русина.

— Братчики! — сказавъ вôнъ: — всѣ вашû втекли кудысь, вы однû остались. На васъ надѣя вся. Хочете, чи не хочете служити ханови? Мы васъ не держимо. Не хочете — втѣкайте, якъ втекли провôдники нашû. А хочете служити ханови — вчинѣть потрѣбне дѣло.

— Куды намъ ити! — сказавъ Русинъ: — хиба до Ивана, щобы шкôру здеръ? Нѣ, оно болить.

— Все можемо зробити! — сказавъ Лихаревъ: — що ханъ прикаже? Хочь огненного птаха добути звелить, то й того поѣдемо добувати.

— Не добувати огненного птаха, а пустити его посылае васъ ханъ, — сказавъ Кудеяръ. — Йдѣть въ Москву и якъ мы пôдôйдемо до неи зъ ордою, вы пôдпалѣть еи въ двохъ мѣсцяхъ.

— Въ двохъ? — сказавъ Лихаверъ. — Я оденъ въ десяти мѣсцяхъ пôдпалю. Цѣлу спалимо до тла: коли Лихарева на те пôшлють, то вже Москвѣ цѣлôй не бути.

— А то... — процѣдивъ Русинъ. Вôнъ поцѣлувавъ полу Кудеяровои одежѣ.

— Таке дѣло важне зробимо, — продовжавъ вôнъ: — нехай твоя ласка не оставить насъ, щобы найяснѣйшій ханъ надѣливъ насъ землею въ себе, въ Крыму.

— Робѣть свое дѣло, — сказавъ Кудеяръ: — а нагорода вамъ буде.

— Що нагорода? — сказавъ Лихаревъ: — Лихарь за-для однои славы чортъ знае що зробить.

— Отъ вамъ грошѣ, — сказавъ Кудеяръ: — та нѣкому не кажѣть того. Може бути, що нашû провôдни-

ки зрадили насъ и втекли въ Москву, то коли стрѣнете ся, не говорѣть зъ ними и минайте ихъ.

— Я собѣ почорню бороду, — сказавъ Русинъ.

— Я жовтою глиною намажу, — сказавъ Лихаревъ: — та ще й горбъ на спинѣ зроблю.

— А я собѣ ще й лице помалюю, — сказавъ Русинъ.

Они вôдъѣхали. Кудеяръ довѣдавшись, що Татаре наловили рускихъ бранцѣвъ зъ женами и зъ дѣтьми, покликавъ чотирохъ такихъ бранцѣвъ и сказавъ:

— Що въ васъ дорожше: жены и дѣти вашû, чи Москва?

— Звѣстно, свои дорожшû! — вôдповѣли ему.

— Йдѣть въ Москву и пôдпалѣть еи зъ чотирохъ сторôнъ, коли мы пôдступимо до столицѣ. Вамъ за те буде нагорода велика. А не схочете того зробити, велю карати жены и дѣти вашû лютыми муками.

— Бранцѣ мимохôть згодились.

Потôмъ Кудеяръ, покликавъ ще трохъ и сказавъ имъ те саме, що й першимъ; потôмъ покликавъ ще трохъ и новторивъ те саме, що другимъ. Всѣ згодились, але не всѣ зважились сповнити такій приказъ. Кудеяръ поступивъ такъ для того, що сли бы хто не-будь зрадивъ намѣръ, або зъ необережности попавъ ся въ рускû руки, то, не знаючи всѣхъ спôвучастникôвъ, не мôгъ бы выкрыти ихъ.

Зробили ще двацять верстъ и задержали ся. Вечерѣло. До Кудеяра привели чотирохъ захопленыхъ Татарами московскихъ воякôвъ.

— Хто вы? Опричники чи земскû? — пытавъ ихъ Кудеяръ.

— Мы земскû, — вôдповѣвъ оденъ зъ бранцѣвъ.

— Куды вы скрадали ся?

— Насъ пôслали розвѣдати, де Татаре и чи скоро прибудуть.

— Де царь?

— Втѣкъ.

— Куды?

— Не знаемо. Насъ зôгнали пôдъ Серпуховъ. Царь бувъ зъ опричниками. Ждали хана пôдъ Серпуховомъ и пôслали за Оку розвѣдати, а пôсланû, приѣхавши, сказали, що не видали и не знають, де ханъ. А тутъ прийшла вѣсть, що ханъ перейшовъ Оку въ горѣшнôмъ бѣгу, а потôмъ вже перейшовъ и Угру и йде пôдъ Москву. Тогдѣ царь зъ опричниками въ ночи втѣкъ, покинувши все земске вôйско.

— Добрый царь вашъ, — сказавъ Кудеяръ: — вôнъ, видко, вôдважный тôлько мѣжь своими дураками, що якъ вôвцѣ або свинѣ пôдставляють ему свои горла пôдъ нôжь. А хто у васъ воеводы?

— Князь Бѣльскій старшій, а пôдъ нимъ князь Мстиславскій, а въ нихъ князь Воротыньскій, та Шуйскій Иванъ Петровичь, а зъ ними бояре.

— Якій то Воротыньскій, Михайло? — спытавъ Кудеяръ.

— Такъ.

— То хоробрый чоловѣкъ. Вôнъ хотѣвъ було зъ нами Крымцями бити ся, Крымъ нашъ думавъ завоювати. Що-жь вашû воеводы хотять робити?

— Въ нихъ розладъ. Воротыньскій и Шуйскій хотѣли йти прямо противъ васъ и зачати бôй, а Бѣльскій и Мстиславскій не згодили ся, стали говорити, що треба йти въ Москву и въ Москвѣ боронити ся. Нинѣ они прийшли всѣ въ Москву.

— А вôйска въ нихъ богато?

— Було въ насъ звышь сто тысячѣвъ, але майже половина розôйшлась, коли царь втѣкъ зъ опричниками.

— Одного лишити, а другимъ стяти головы! — закричавъ Кудеяръ Татарамъ.

— Та за що-жь? Помилуй! даруй житє! ради Христа помилуй! — кричали бранцѣ.

— Що зъ вами возити ся? — сказавъ Кудеяръ: — стяти имъ головы! — повторивъ вôнъ Татарамъ, а самъ пôйшовъ до хана.

— Найяснѣйшій хане! Нáмъ — сказавъ вôнъ — ити бы скорше пôдъ Москву; языки сказали, що воеводы зъ своимъ вôйскомъ прийдуть нинѣ до мѣста, хотять боронити ся, отже намъ не допустити бы ихъ укрѣпити ся и на рано бути въ Москвѣ. А я пôславъ напередъ, щобы Москву пôдпалили, якъ мы прийдемо.

— Най такъ буде! — сказавъ ханъ. — Дякую, мôй татъ-аґасы.

При всѣхъ прикметахъ, пытомыхъ начальникови дикихъ полкôвъ, Девлетъ-Ґірей мавъ въ собѣ щось лицарского; въ его души, склоннôй до поезіи, було пошановане для благородного и чесного, безъ огляду на те, що его вчинки часто суперечили тому пошанованю. Девлетъ-Ґіреєви при першôмъ его пôзнаню Кудеяра подобало ся те, що Кудеяръ не лакомивъ ся на выгоды и обѣцянки, оставъ ся вѣрный христіяньскôй вѣрѣ и рускому цареви. Тогдѣ Девлетъ-Ґірей цѣлымъ серцемъ полюбивъ Кудеяра. Але теперь, коли Кудеяръ, приймивши ислямъ, лѣзъ, якъ кажуть, зô шкôры, щобы показати ся Татариномъ и старавъ ся выслугувати ханови на шкоду руского народа, ханъ, хочь цѣнивъ услуги свого татъ-аґасы, хочь дякувавъ ему и хваливъ его, то все таки не мавъ для него вже давнѣйшого сердечного привязаня.

Кудеяръ ставъ розпытувати оставленого въ жи-

выхъ бранця про Москву: вôдки можна лучше дивити ся на неи, а довѣдавшись, що найбôльше вôдповѣдні̂ до того Воробеви̂-горы, велѣвъ ему вести хана зъ мурзами и прибôчною сторожею на тѝ горы, обѣцюючи за те вôдпустити бранця на волю. Прôвôдникъ той, Московець, сынъ боярскій Орловъ, мимохôть сповнивъ приказъ. Ранкомъ другого дня, 24-ого мая, орда явила ся пôдъ Москвою и розтяглась докола Замоскворѣчя ажь до самого Коломеньского села, а самъ ханъ зъ мурзами и зъ Кудеяромъ выѣхавъ на Воробеви̂-горы. Кудеяръ вôдпустивъ Орлова, приказавши Татарамъ не зачѣпати его.

Ханъ помѣстивъ ся въ царскôмъ дворци, въ тôмъ дворци, зъ котрого разъ вже царь Иванъ дививъ ся на пожаръ Москвы, де, наляканый негодованемъ народа, пôддавъ ся воли попа Сильвестра. Теперь зъ того самого дворця крымскій ханъ мавъ дивити ся на другій пожаръ Москвы. Его мурзамъ стали розбивати шатра. И Кудеярови розбили шатро на самôмъ склонѣ горы и внесли въ шатро его рѣчи.

VI.

Покуса добрá.

Вся Москва була якъ на долони, на небѣ не було нѣ хмариночки; весняне сонце обливало свѣтломъ панующі̂ надъ темно-сѣрою масою домовыхъ крышь стѣны церковъ, помальовані̂ на бѣло, червоно, зелено, синьо! промѣне его грало на золотыхъ баняхъ и хрестахъ; ми-

готѣла блискучою срѣбною лентою Москва-рѣка, за нею, на всхôдъ, ярко зеленѣли широкѝ луги, засѣянѝ передмѣскими оселями и дворами, дальше темна зелень лѣсôвъ. Спѣвали пташки; несвѣдома людскои злобы природа кôнчила свôй звычайный празникъ весны. Зъ вершка горы можна було думати, що на той празникъ зôйшла ся маса народа, яка вешталась тогдѣ по московскихъ улицяхъ.

Кудеяръ дививъ ся на той розкôшный видъ, якій мавъ може за годину змѣнити ся на страшный видъ руины. Кудеяръ спѣшивъ сюды зъ ворожимъ бажанємъ налюбовати ся згладою столицѣ, а теперь, мимо єго волѣ, въ серци єго стало ворушити ся то чувство жалю, яке вôнъ такъ задавивъ въ собѣ, коли нещасна Украинка въ Крыму пригадала єму на все страчену улюблену женщину. Кудеярови жаль стало Москвы. Кудеяръ встыдавъ ся того чувства и всею силою своєи волѣ старавъ ся вбити єго, але оно, зъ своєи стороны, иначе добувало всѣхъ силъ, щобы поконати єго. Въ уявѣ Кудеяра уперто стававъ ôбразъ Настѣ. Вôнъ подививъ ся въ низъ и побачивъ крымскій двôръ: вôнъ згадавъ, якъ тамъ вôнъ знайшовъ свою погибшу Настю; вôнъ глянувъ на далекій Даниловъ монастирь и пôзнавъ той лѣсъ, де Настя зъ такою покôрливостю пожертвувала єму свою дитину. Настя наче теперь говорила до него: „Юрій! за що ты вбивъ дитину? Тобѣ ненавистный бувъ татарскій плôдъ, а теперь ты привѣвъ Татаръ на погубу народа христіяньского! Ты не давъ менѣ охрестити дитину, а теперь самъ вырѣкъ ся Христа!“

Кудеяръ прогнавъ вôдъ себе той влѣзливый образъ, хотѣвъ тѣшити себе надѣєю скорого пожару столицѣ, а Настя все таки вдирала ся въ єго уяву и говорила

єму: „Юрій! мене вбивъ гнобитель, а ты мстишь ся на невинныхъ Московцяхъ; гнобитель розлучивъ мене зъ тобою на сѣмъ свѣтѣ, а ты добровôльно розлучивъ ся зô мною и на тамтôмъ свѣтѣ; я остала ся вѣрна Христови, а ты вôдвернувъ ся вôдъ него!... Юрій! Юрій! намъ теперь вѣчна розлука? Ты самъ не схотѣвъ бути зô мною!"

Могуча воля борола ся зъ тою покусою добра и нѣякъ не могла побороти єи; она брала на себе невôдступный видъ улюбленого колись єства и врывала ся въ серце, въ мозокъ Кудеяра. Кудеяръ кликавъ на помôчь свою злôсть, насилуючи себе, удаючи самъ передъ собою, що бажає крови, знищеня, пожарôвъ, стонôвъ, терпѣнь, нужды, — а єму було жаль Москвы, жаль незчисленного множества народа, засудженого на погибѣль пôдъ єи руинами. Наразъ по всѣхъ московскихъ церквахъ задзвонили у дзвоны: було свято Вознесеня. Товпы народа плилы въ церквы, але не въ святочныхъ убoрахъ йшли они, щобъ на радощахъ душѣ славити торжество Спасителя; они йшли готовити ся на смерть и приймати смерть середъ церковныхъ стѣнъ вôдъ огню и дыму. Дзвôнъ ставъ рѣзати, ранити, пекти Кудеярове серце. Зновъ появила ся въ єго уявѣ Настя и говорила єму: „Чи тямишь Юрій, якъ, бувало, ты вчуєшь той дзвôнъ, здôймешь шапку и перехрестишь ся. А теперь — ты не смѣєшь зняти своєи шапки и перехрестити ся! Чи тямишь, якъ, зъ православнымъ народомъ стоячи въ храмѣ, тôлько вчуєшь, що читають про побѣду и перемогу, заразъ бєшь земнî поклоны и просишь Бога, щобы хрестъ святый перемôгъ бисурманьство, а теперь ты чуєшь дзвôнъ, та вже не входишь до церкви и ждешь згубы христіянъ вôдъ бисурманъ, якихъ ты спровадивъ на нихъ!"

„Прочь, прочь!“ твердивъ самъ собѣ Кудеяръ. „Прочь Настя! До чорта жаль! Прочь христіяньство! Я музулманинъ, я не вѣрю въ Христа, я не хочу знати Єго. Менѣ треба христіяньскои крови! Пожару! Дыму смерти!“

Та все було даремне. Голосъ Настѣ роздававъ ся въ его души: „Юрій! Юрій! не будь впертый! Богъ милосердный навѣть для такихъ грѣшникôвъ, якъ ты: надѣнь свôй хрестъ, втѣкай въ Москву! гинь тамъ разомъ зъ православнымъ народомъ. Богъ простить тобѣ!“

А Кудеяръ все таки не пôддававъ ся тому голосови, Кудеяръ все таки стремѣвъ до злого, до погубы христіяньства — мало того: до заглады людей всѣхъ безъ розбору.

Воздухъ ставъ ворушитись. Тишина нарушилась, пôднимавъ ся вѣтеръ, природа готовилась помагати злобѣ Кудеяра. А голосъ Настѣ взывавъ дальше его душу, тягъ еи за собою. „Скорше! скорше! квапь ся. Пôзно буде, бачишь, якій вѣтеръ: запалае Москва — не пройдешь; жалувати-мешь, не вернешь. Юрій! Юрій! Спѣши до мене, спѣши! Сли любишь Настю, йди до Настѣ. Она недалеко, ты пройдешь до неи черезъ огонь, що знищить православну столицю, дôйдешь до неи, сли добровôльно згинешь зъ православными людьми...“

Кудеяръ не подававъ ся; ему давило груди, стискало горло; вôнъ дрожавъ на цѣлôмъ тѣлѣ; его ноги, мимо его волѣ, уносили его зъ мѣсця. Кудеяръ не подававъ ся.

Въ хвили тои внутрѣшнои борбы, що вôдбувала ся въ души Кудеяра, прибѣгають Татаре и ведуть старика, лысого, зъ сивою бородою, одѣтого въ чорну одежу подôбну до сорочки, босого, зъ великою палицею. То бувъ той самый юродивый, що пôдчасъ приѣзду Куде-

яра зъ Вишневецкимъ въ Москву даромъ старавъ ся оповѣданями про візіи спонукати царя Ивана Василієвича до вôйны зъ Крымомъ.

— Татъ-аґасы! — кричали Татаре — се той моковскій старикъ прийшовъ сюды и кличе тебе по имени... Вôнъ чогось хоче.

— Хто ты, — спытавъ Кудеяръ.

— Хочу поговорити зъ тобою однымъ.

— Говори, — сказавъ Кудеяръ — Татаре по руски не знають.

— Нѣ, — вôдповѣвъ старикъ — кажи имъ вôдбôйти геть. Я прийшовъ тобѣ сказати, хто ты такій?

— Я и безъ тебе знаю, дурню! — сказавъ Кудеяръ. — Я ханьскій бояринъ и зъ тобою, мужикомъ, щô менѣ говорити? Отъ я велю тобѣ голову зняти за те, що ты прийшовъ до мене безъ дѣла.

Кудеярови здавало ся, що той старикъ прийшовъ докоряти ему.

— Здôйми менѣ голову, — сказавъ старикъ — тôлько вперѣдъ выслухай мене а то будешь жалувати, та не вернешь. Оденъ я знаю, чий ты сынъ, якого ты роду, другій нѣхто того не вѣдае. Я прийшовъ для того тôлько, щобы тобѣ сказати.

Кудеяръ давъ знакъ, — Татаре вôдбôйшли.

— Цѣлый въ тебе золотый хрестъ, що тобѣ дала незнана тобѣ мати? — пытавъ юродивый.

— Я вырѣкъ ся христіяньства! Я пôзнавъ правду! — сказавъ Кудеяръ, на перекôръ внутрѣшному голосови, що говоривъ ему инакше.

— То твое дѣло! — сказавъ юродивый: — я не прийшовъ тебе навертати. Цѣлый твôй хрестъ? Сли цѣлый, покажи менѣ его, а я назву тобѣ твого вôтця и твою матѣрь.

Кудеяръ пôйшовъ до свого шатра и выймивъ хрестъ зъ маленькои коробочки захованои въ однôмъ зъ мѣшкôвъ. Кудеяръ подавъ хрестъ юродивому мовчки.

Юродивый пильно поглянувъ на обѣ стороны хреста и сказавъ: „Слухай! Отець царя Ивана, великій князь московскій Василь Ивановичь, спокушеный бѣсомъ, захотѣвъ вôддалити свою законну жену и взяти другу, Литовку Олену Глиньску. У великого князя бувъ любимець бояринъ Шиґона и той бояринъ, замѣсть вôдраджувати свому володареви такій незаконный вчинокъ, забувши Божу заповѣдь и потуряючи ему, ставъ ему радити зробити пôсля своеи волѣ, нѣбы-то тому, що въ великои княгинѣ не було дѣтей. Тогдѣ великій князь Василь казавъ свою жену, велику княгиню Соломонію, постригти насильно въ черницѣ и поручивъ то дѣло бояринови Шиґонѣ. Велика княгиня не хотѣла постригти ся и Шиґона бивъ еи, щобы постригла ся. И князь великій оженивъ ся зъ другою за житя першои жены. А пôсля того велика княгиня Соломонія стала вагôтна; а бояринъ Шиґона, довѣдавшись о тôмъ, великого князя не повѣдомивъ, лишь сказавъ про те новôй великôй княгини Оленѣ и еи риднѣ, Глиньскимъ; а якъ велика княгиня Соломонія уродила сына, то велика княгиня Олена велѣла Шиґонѣ того хлопця вбити, але Шиґона того хлопця не вбивъ: вôнъ вôддавъ его одному боярскому сынови въ рязаньскôй земли, не сказавши чий такій хлопець и лишивъ на хлопцеви благословленый хрестъ, що дала ему мати пôсля хресту. По кôлькохъ рокахъ велика княгиня Олена вродила сына Ивана, нинѣшного царя и въ ту пору, якъ вôнъ родивъ ся, по всѣй рускôй земли були бурѣ зъ громами, якихъ не затямили старû люде и тогдѣ говорили рускû люде: Божа то кара на свѣтъ вродила ся, що и стало ся. Невдовзѣ потôмъ померъ ве-

локъ кружили у воздусѣ, не знаходячи собѣ захисту. Ханъ Девлетъ-Ґірей, стоячи зъ мурзами у двôрци, любувавъ ся тымъ видомъ и въ поетичнôмъ одушевленю сыпавъ реченями зъ корану, заправляючи ихъ реченями власного натхнѣня.

— О, пророче! якî правдивî слова твои! О, пророче! якій божевôльный, дивлячись на се, посмѣе сумнѣвати ся въ тôмъ, що ты вѣстивъ не вôдъ Бога. Ось судьба тыхъ, що вôдкинули обявлене Магомета, судьба вôдтрученыхъ Богомъ! Ось день тяжкій для ворогôвъ нашихъ, сынôвъ пекла и заглады! Що-жь, невѣрный царю Иване! Ты уповавъ на свои богацтва, гордый бувъ своими скарбами, помогли-жь они тобѣ? О, шаленый! Ты не вѣдаешь того, що написано въ коранѣ: горе збираючому скарбы и думаючому, що они вѣчнî. Все богацтво людске порохъ и марнôсть передъ честнотою. Чи-жь не стали похожî твои скарбы на легкокрылыхъ мотилѣвъ, що втѣкають вôдъ лакомыхъ дѣтей. Де-жь ты, божевôльный недовѣрку, царю Иване? Куды-жь ты втѣкъ? Носишь символъ орла, а самъ ставъ подôбный боязкому заяцеви. Прийди до насъ, стань поручь насъ, подивись разомъ зъ нами на свою столицю, заплачь надъ погубою множества своихъ высокоурodженыхъ бояръ и пôдлыхъ рабôвъ. Ты заплачешь при насъ, а мы зрадѣемо при тобѣ! Клянусь быстротою кôньскихъ нôгъ, що добувають огонь зъ камѣня пôдчасъ погонѣ за невѣрными, они не остоять ся противъ насъ. Магометъ великій и правдивый! Мы прийшли въ сторону невѣрныхъ, щобы звузити границѣ невѣрныхъ; нехай стане ся по слову корану. День суду постигъ ворогôвъ нашихъ. Верствы огню пôдъ ногами ихъ, верствы огню надъ ихъ головою. Тѣнь чорного дыму стане имъ мракою Еблісу: она не заступить ихъ передъ стовпомъ полумѣни, вѣст-

никомъ вѣчного огню Альтотаны, призначеного для душъ ихъ по смерти! Ельтавія, мѣсце смутку и муки — ихъ призначене. Они взываютъ: Господи! вôдверни вôдъ насъ огонь и дымъ, а Богъ посылае вѣтеръ, щобы побôльшити огонь и поразити погубою найбôльше число ихъ. О, Господи, побôльши въ двое, въ десятеро ихъ муки смерти. Пôшли на нихъ дощь камѣня. Най буде огонь выкроеною для нихъ одежею, най они просять росы, а ангелъ смерти подасть имъ кипятку. Най въ скажености кусають собѣ руки, най грызуть дерево смерти, щобъ оно стало въ нутрѣ ихъ розплавленымъ металемъ. Глядѣть, глядѣть, правовѣрнî! Небо стало якъ розтоплена мѣдь, а горы нѣбы покрытî жмушками червонои шерсти, якъ сказано въ коранѣ. Хвалѣть Бога и пророка его, правовѣрнî. Наповнѣть ся духомъ вѣры и вôдваги. Бийте, нищѣть ворогôвъ, не майте для нихъ нѣякого милосердя, бо се не е волею Бога. Вбивайте ихъ, проливайте кровь ихъ и вяжѣть мôцно путами бранцѣвъ, якъ сказано въ коранѣ. Тымъ, бôльше нѣжь всякими добрыми дѣлами, заслужите собѣ въ Бога на прощене и рай, де въ садахъ едемскихъ будемо ѣсти овочѣ и мясо и ляжемо на богато прибраныхъ ложахъ зъ чорноокими дѣвами!

Москва-рѣка стала выступати зъ берегôвъ, своихъ, загачена тѣлами тыхъ, що втѣкаючи передъ огнемъ, въ непритомности кидали ся въ воду.

— А де мôй татъ-агаси! — сказавъ ханъ. — Покличте его сюды до мене, нехай натѣшить-ся разомъ зъ нами загладою своихъ давныхъ краянôвъ, яку вôнъ враще нѣжь мы всѣ такъ хитро придумавъ.

Девлетъ-Гіреевни принесли вѣстку, що его татъ-агаси поживъ нагло и несподѣваной смерти: приходивъ до него якійсь старець зъ Москвы, говоривъ зъ нимъ щось по руски; бачили зъ далека, що татъ-агаси давъ

*

єму щось въ руки и зновъ говоривъ зъ нимъ, потôмъ старець вôдôйшовъ, а татъ-аґаси впавъ и умеръ.

Девлетъ-Ґірей пôднѣсъ въ гору вказуючій палець правои руки, держачи голову звернену на лѣво, потôмъ сказавъ:

— Подайте менѣ коранъ. — И коли подали ханови коранъ, вôнъ сѣвъ, заглубивъ ся въ нѣмъ, листувавъ его, неначе-бъ глядавъ тамъ поясненя дивного кôнця Кудеяра; вкôнци положивъ коранъ и не сказавъ нѣчого, не знайшовши, якъ видко, въ коранѣ влучнои вôдповѣди на зроджене въ его головѣ пытане.

Минали роки, десятки лѣт, вѣки. Москва, вôдбудована пôсля пожару, нанесеного ѣй злобою Кудеяра, неразъ потôмъ була жертвою и пожарôвъ и нападôвъ чужницѣвъ. Важко приходило ся и цѣлôй московскôй Руси: сильно рвали и руйнували ей литовскѣ и рускѣ злодѣѣ пôдчасъ лихолѣтя; потрясали ей ватаги Стеньки Разина, Булавского, Некрасова, Пугачева и другихъ; много вешталось по ей лѣсахъ и дорогахъ опришкôвъ, лишаючи по собѣ память въ народныхъ пѣсняхъ, а имя Кудеяра не выпало зъ народнои памяти. Въ цѣлôй нинѣшнôй середнôй Россіи, въ окраинныхъ городахъ давнои добы, въ давнôй земли Сѣверскôй, на берегахъ Оки, Жиздры, Угры, Упы, Дону, Мечи, Быстрои Сосны и въ давнôй рязаньскôй земли — всюды знають имя Кудеяра. Знають про него и на берегахъ Волги, въ саратôвскôмъ, въ симбирскôмъ, въ самарскôмъ краю. Де лишь

є яръ зъ слѣдами землянокъ якоись загадочнои оселѣ — тамъ, кажуть, живъ Кудеяръ-розбôйникъ... Де дикŷ хащѣ, де житло вовкôвъ, чоловѣкови робить ся мимохôть лячно, де чоловѣка, наче хто зъ заду хапає — тамъ Кудеяръ. Той Кудеяръ щось скитаюче ся, страшне, тайне, нѣ живе, нѣ мертве, щось таке, чого й пояснити не можна. Дѣтей лякають именемъ Кудеяра; бѣгають дѣти въ лѣсъ, а батьки говорять имъ: не ходѣть туды, дѣти, тамъ Кудеяръ-розбôйникъ ходить... тамъ страшно!